

Господні ВОДОНОСИ

Манес ШПЕРБЕР

Манес Шпербер

ГОСПОДНІ ВОДОНОСИ

*Передмова,
переклад і примітки
Петра Рихла*

МБ молодий буковинець

Чернівці
2000

НБ ПНУС

722769

84(4Авт.)

ББК 84.4(4Авт.-4Укр)

Ш 83

Манес Шпербер (1905-1984) - видатний австрійський письменник, психолог, соціолог ХХ століття, невтомний борець за суспільну демократію, гуманізм та права особистості. Його твори порушують проблеми політики й моралі, пристосуванства й опору, деспотії і свободи. "Господні водоноси" - перша частина автобіографічної трилогії "Все, що минуло...", котра оповідає про дитинство автора у галицькому містечку Заболотіві напередодні Першої світової війни та про втечу родини внаслідок воєнних подій до Відня.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

код Переклад здійснено за виданням:

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА *Manes Sperber - Die Vergangene...*

Die Wasserträger Gottes.

№ 722 *Die vergebliche Wärmung -*

Bis man mir Scherben auf die Augen legt.

Wien-Zürich: Europaverlag 1983.

Diese Publikation wurde gefördert durch:

Bundeskanzleramt der Republik Österreich

Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten

der Republik Österreich

Österreich-Kooperation, Wien

Видання здійснено за фінансової підтримки:

Відомства федерального канцлера Австрійської
Республіки

Міністерства закордонних справ Австрії

Австрійської кооперації (Відень).

ISBN 966-7109-18-6

© "Молодий буковинець", 2000.

© П. Рихло, переклад, передмова, примітки та концепція видання.

© О. Любківський, художнє оформлення.

***Всі “вчора” лиш освітлювали шлях
До тліну смерті.***

**В.Шекспір. “Макбет”,
дія V, сцена 5.**

Скептичний гуманізм Манеса Шпербера

Колишні коронні землі Австро-Угорської монархії – Галичина і Буковина – подарували свого часу світові чимало видатних людей, головним чином, літераторів, якими сьогодні по праву пишаються різні національні культури. Поряд з такими іменами, як Ю. Федькович, І. Франко, В. Стефаник, М. Черемшина, О. Кобилянська, О. Маковей, котрі вписали золоті сторінки до історії української літератури, з цих країв вийшли також відомі письменники, котрі творили іншими мовами.

Так, колористичну палітру австро-німецької словесності суттєво збагатили Леопольд фон Захер-Мазох зі Львова, Карл Еміль Француз із Чорткова, Йозеф Рот із Бродів, Сома Моргенштерн із Будзанова, Залця Ландман із Жовкви, Роза Ауслендер, Пауль Целан і Грегор фон Реццорі з Чернівців. Непересічними явищами польської літератури стали твори Йозефа Вітліна з невеличкого подільського хутора Дмитрів та Бруно Шульца з Дрогобича. Класикою єврейської літератури мовою їдиш вважається нині творча спадщина чернівчан Елієзера Штейнбарга, Моше Альтмана чи Іцика Мангера, а гебрейською мовою – уродженця Бучача Самуеля Йозефа Агнона, якого в 1966 році було увінчано Нобелівською премією з літератури. До цього ж ряду можна віднести також творчість видатного письменника, філософа, історика, психолога і соціолога Манеса Шпербера з галицького містечка Заболотів.

Тут 12 грудня 1905 року в родині Давида і Йетти Шперберів – родині, яка вела свою генеалогію по батьківській лінії

від благочестивих єврейських рабинів – народився син Муню, або Манес, як офіційно було записано в реєстраційній книзі заболотівської синагоги. Окрім нього, в сім'ї було ще троє синів: Гесьо (Герш), Меїр і Міло. Меїр, якого за вроду називали “Прекрасним”, помер у дитячому віці.

Тодішній Заболотів, який налічував понад 4000 мешканців, був великою мірою єврейським “штетлем” – як десятки інших містечок Галичини та Буковини, де основну частину населення гебрейської громади становили так звані *Luftmenschen*, або *Luftexistenzen*, себто ефірні люди, люди повітря – злиденні гебрейські ремісники і крамарі, соціальна убогість яких не знала меж. Вони хронічно недоїдали або й взагалі голодували, виснажуючи себе численними постами. Про добротні одяг чи взуття годі було й мріяти – носили, як правило, латане-перелатане дрантя, котре створювало враження суцільної арлекінади. Пари чобіт повинно було вистачити на всю родину. Оскільки паливо було дорогим, то взимку вони мало не замерзали у своїх неопалюваних, кособоких халупках. Але мешканці штетля були впевнені, що ця безпросвітна нужда лише тимчасова, незабаром вона минеться. Вони жили сподіванням на “чудо” і чекали приходу Месії, який невпинно наближається і може з'явитися будь-якої миті. “У всій своїй убогості гебрейське містечко було маленькою *Civitas Dei*, державою Бога, духовно й релігійно відсталою в деяких відношеннях на цілі століття, нерідко відразливою, але все-таки гідною подиву, позаяк життя цих людей щоденно, ба навіть щогодинно і до найменших дрібниць, визначалося їхньою справді безприкладною вірністю безмежно вимогливому віровченню”, – підкреслює М.Шпербер. Назагал це було замкнуте суспільство, яке жило й розвивалося за своїми власними законами, буквально обмуроване біблійними й талмудичними приписами, регламентоване численними моральними настановами хасидизму – містичної течії юдейської релігії, яка культивувала віру в праведних цадиків-чудотворців, земних заступників перед Всевишнім.

Хоча Шпербери й належали до заможніших родин Заболотова, проте їхній спосіб життя також цілковито улягав загальноприйнятим у містечку нормам. Це означало, що Муню, якому заледве виповнилося три роки, мусив уже відвідувати хедер – початкову гебрейську школу, яка давала дітям ази грамоти та релігії, вчила їх читати Тору гебрайською мовою,

перекладати й переказувати окремі уривки. Паралельно він займався також з домашнім учителем, отож у п'ятирічному віці був уже досить добре обізнаний з текстом Святого Письма і вільно орієнтувався в гебрайській, їдиші, німецькій та українській мовах.

Із Заболотовом у Манеса Шпербера пов'язані перші враження від осягнення світу, усвідомлення його безмежності, але і його несправедливості. Сподіваючись на прихід Месії, гебрейська дитина бігла від одного пагорба до іншого, щоб побачити, де ж земля сходиться з небом, і звідки мав би з'явитися Месія. Але Месія все ніяк не приходив, незважаючи на ревні молитви, і тоді у серці малого Муню визрівало щось схоже до непокори, до відвертого бунту. Тоді він залазив на найвищу клуню і щосили жбурляв у небо каміння, сподіваючись поцілити в Бога, який так погано винагороджував їхнє благочестя. Елементи певної обережності й невіри, які гніздилися глибоко на дні дитячої душі і не сміли бути висловлені, проростали з часом зернами сумніву і підточували засади його релігійності. Ось одне з характерних з цього погляду зізнань: "Залізний міст був гордістю містечка, проте всі наперед знали, що відбудеться після приходу Месії. Тоді раптом постане другий міст – не з заліза, не з каменю, і навіть не з дерева. Ні, це буде міст із паперу, саме так: з цигаркового паперу. І всі, хто сумнівається, всі грішники, всі богохульники, звичайно, сміятимуться з паперового моста і виберуть залізний. Авжеж, вони вчинять саме так і проваляться разом з ним у воду, і потонуть. Але благочестиві, сповнені довіри, не знатимуть вагання і ляку, співаючи, підуть вони паперовим мостом у щасливе і вічне життя.

Я добре знав, який тонкий і легкий на розрив папір, з якого мій дідусь крутив собі цигарки. Він доставлявся з Франції, звався Рі-Абаді, на упаковці був зображений солдат у червоних панталонах. Я не був ані богохульником, ані злочинцем Ізраїля, цього я був певен. Отож я мав би вірити, що паперовий міст і справді найбезпечніший. Не відкриваючи цього моєму дідусеві, я поклав собі, однак, переплисти через Прут на човні, якщо колись настане час повертатися до землі обітованої".

Чи не є це раннім свідченням того ліберального вільнодумства, яке, зрїючи і трансформуючись, привело згодом Манеса Шпербера до відвертого скептицизму й агностицизму в питаннях віри?

Отож, попри всю релігійність родини, яка суворо дотримувалась основних засад хасидизму, в ній часом проступали й асиміляторські тенденції. Скажімо, батько носив уже не гебрейський кафтан, а звичайний костюм, одягаючи традиційне вбрання лише в суботу чи на великі релігійні свята. Довгу бороду і закручені пейси – характерні прикмети правовірних хасидів – йому замінювала лише коротка, акуратно підстрижена борідка. Він виписував з Відня найліберальнішу газету *Neue Freie Presse*, яку малий Муню вголос читав своєму дідусяві, і часто спілкувався по-німецьки.

Незважаючи на злиденність гебрейського містечка, його відрубність від соціально-політичного і культурного життя, воно було в дитинстві для Манеса Шпербера чи не єдиним справді убезпеченим захистком. Край цій надійній, хоча й відносній ідилії, поклала Перша світова війна, коли Заболотів раптом опинився у театрі воєнних дій і декілька разів переходив з рук у руки. М.Шпербер згадує, як він одного разу під час чергового наступу австрійців на російські позиції разом зі своїм учителем потрапив на гебрейському цвинтарі під артилерійський обстріл. Жах, який він там пережив, навіки закарбувався в його пам'яті: "Ми попадали на землю, сховавшись за надгробками, щоб трохи перечекати і щоб каноніри з протилежного берега не помітили нас. Однак обстріл не вщухав, він ставав дедалі сильнішим. Раптом за нами почувся кінський тупіт, ми обернулися: це був росіянин, маленький солдат, який мчав галопом, безперестанку шмагаючи нагайкою свого здорового коня. Відтак трапилося щось таке неймовірне, що часом може примаритися лише вві сні: зненацька мовби якась невидима сила підняла круп коня разом з вершником угору і враз розірвала їх на шматки. Деякі з них упали біля нас на землю і забарвили сніг у червоне... Я тремтів усім тілом... Ми бігли, стрибаючи від однієї могили до іншої; ми були вже біля хвіртки старого муру, як тут просто перед нами, поміж свіжих могил, з новою силою щось гепнуло. Я судомно заплющив очі, щоб не бачити, що там вивергається із землі. Жах паралізував мене, залізні обручі скували груди... Я хотів щось сказати, але з моїх уст виривалося лише жалібне квиління".

Можна легко уявити собі, що відчула десятирічна дитина, уперше зіткнувшись віч-на-віч з такою жорстокою формою смерті. В той момент обірвалося дитинство Манеса Шпербера, і він подорослішав одразу на багато років. Але

цей сумний, передчасний досвід закрив водночас і заболотівську сторінку його біографії.

Рятуючись від російських погромів, Шпербери покидають Заболотів і після тривалих, сповнених небезпек поневірянь прибувають влітку 1916 року до Відня. Австрійська столиця зустріла втікачів не вельми привітно. Війна тривала вже майже два роки, вона знекровила Дунайську монархію, наклала свій похмурий відбиток на образ такого жаданого й ще недавно омріяного міста, на стиль життя його мешканців: не вистачало найнеобхіднішого – продуктів харчування, палива, грошей. Сім'я Шперберів поселяється в тісенькім найманім помешканні і страшенно бідує, позаяк батькові не відразу вдається знайти роботу (пропозицію обійняти посаду в банку він відхиляє, оскільки там потрібно було працювати й по суботах, що для правовірного гебрея недопустимо). Тут Манес стає свідком великих політичних потрясінь – убивства соціал-демократом Фрідріхом Адлером прем'єр-міністра графа Штюргка, смерті цісаря Франца-Йосифа, розпаду Габсбурзької монархії і проголошення Австрійської республіки. Тут він вступає до гімназії, а згодом і до молодіжної гебрейської групи *Шомер*, котра була свого роду скаутівською організацією сіоністського напрямку, починає багато і безсистемно читати – Фрідріха Ніцше, який допомагає йому звільнитися від релігійних та моральних настанов, прищеплених йому у містечковому світі Заболотова, російських анархістів Бакуніна і Кропоткіна (“Взаємна допомога” останнього справить на нього неабияке враження!). Це був перший досвід його політичної лектури і діяльності, які почнуть згодом відігравати в його житті дедалі важливішу роль. Щоправда, його на цьому етапі більше приваблював утопічний, ідеалістичний соціалізм Густава Ландауера, ніж теорія Маркса і Леніна. “Мене штовхала в революцію злиденність бідних, водоносів мого дитинства, шахтарів “Жерміналю”, а не статки багатих”, – згадуватиме він пізніше.

На цей період припадає і перше знайомство гімназиста з Альфредом Адлером, засновником так званої *індивідуальної психології*, опальним учнем Зігмунда Фрейда. М.Шпербер відвідує лекції А.Адлера, які той вечорами читає у Віденській народній вищій школі. Коли невдовзі 16-літній гімназист виступив на семінарі з рефератом “Психологія революціонера”, А.Адлер, вражений логікою і мотивуваннями юна-

ка, сказав: “Ви говорили як індивідуальний психолог, котрий ще не здогадується, що він є ним”.

У той час Відень був центром психологічної науки, яка переживала небачений розквіт. Засновник психоаналізу З.Фройд відкрив у людині незвідані до того глибини підсвідомості, пояснив природу людських сновидінь, обґрунтував значення сексуальності. Його вихованець А.Адлер висунув теорію компенсації, згідно з якою вся діяльність дорослої людини найтісніше пов’язана з досвідом її дитинства і є нічим іншим, як прагненням “подолати” цей досвід, звільнитися від набутих на ранній стадії життя комплексів. Водночас він протиставив фрейдівським постулатам про абсолютний примат сексуального своє вчення про “почуття спільноти”, про роль людської особистості у суспільному житті. Інший послідовник і водночас “віровідступник” фрейдизму швейцарець Карл Густав Юнг, засновник “аналітичної психології”, своїми ідеями про “архетипи” і “колективне несвідоме” показав зумовленість багатьох особливостей людської діяльності та психіки формами життєдіяльності та свідомості наших далеких предків. Гострі наукові дискусії й суперечки, які відбуваються в лоні “глибинної психології”, викликають у М.Шпербера найжвавіший інтерес і схиляють його до її вивчення. Отож він стає спочатку учнем, згодом співробітником, а відтак і біографом свого вчителя, якому присвячена його перша серйозна праця – книга “Альфред Адлер: особистість та вчення”, яка з’явилася в 1926 році. Її авторові на той час зазедве виповнилося двадцять.

Восени 1927 року М.Шпербер, за завданням Альфреда Адлера, переселяється до Берліна, щоб підтримати Берлінське товариство індивідуальної психології і не дати йому “звернути з правильного шляху”. Однак особисто для нього це рішення було продиктоване ще й іншими мотивами. В цей час М.Шпербер вже далеко відійшов від свого юнацького сіонізму і перетворився на “скептичного симпатизанта” комуністів. Проте діяльність Комуністичної партії Австрії виявилася “так само агресивною на словах, як і безпомічною на ділі”. Активну і боєздатну партію, яка б виражала інтереси не тільки промислового пролетаріату, але й непролетарських мас у місті й на селі, він бачить у Комуністичній партії Німеччини. Його захоплює ідея поєднати марксизм з індивідуальною психологією. На практиці таке поєднання він здійснює у своїх

соціально-психологічних лекціях, курсах з індивідуальної психології тощо, під час яких пропагує членам Товариства індивідуальної психології марксизм, а робітникам – основи індивідуальної психології, акцентуючи їхню взаємообумовленість. Попутно він також займається психотерапевтичною діяльністю, якою заробляє собі на життя – по шість годин щоденно. В Німеччині М.Шпербер стає переконаним комуністом, вважаючи КПН єдиною політичною силою, здатною зупинити фашизм. З огляду на цю обставину, він свідомо заплющує очі на ті дедалі тривожніші звістки, які надходять з СРСР і які могли би похитнути його віру в комуністичні ідеали – наприклад, повідомлення про найжорстокіші форми колективізації, про насильницьку ліквідацію заможного і середнього селянства як класу. Не помічає він і більшовізацію керівництва КПН, яке вже віддавна діє лише за прямими директивами з Москви. “Даремна засторога” – так назве він згодом другий том своєї автобіографії “Все, що минуло...”, ретроспективно визнаючи свою тодішню сліпоту й глухоту, марність усіх попереджень, які звучали з уст його далекоглядніших соратників і однодумців. Саме ця непомірна комуністична заангажованість М.Шпербера і привела в 1932 році до поступового охолодження, а потім і болісного розриву стосунків з А.Адлером, хоча до кінця своїх днів він ставився до свого вчителя з незмінною повагою, а в 1970 році видав книгу “Альфред Адлер, або Злиденність психології”, в якій ще раз показав наукові заслуги А.Адлера, основним завданням якого була проблема, як навчити кожного окремого індивіда “жити серед людей”.

Однак сподівання М.Шпербера на єдність лівих сил перед смертельною загрозою нацистського поневолення Німеччини не виправдались. 30 січня 1933 року президент Гінденбург призначив Адольфа Гітлера рейхсканцлером. Майже відразу по тому почався нечуваний нацистський терор. М.Шпербера заарештовують і кидають до в'язниці.

Там, сидячи в одиночній камері, “мертвий з відстрочкою смерті”, він багато передумав і переосмислив. Спогади знову повертають його до дитинства в Заболотові, до його раннього благочестя. Воно не зникло безслідно, воно і тепер, у в'язниці, підтримувало його. У “Господніх водоносах” М.Шпербер описує один з моментів такого просвітлення. Знадвору долинають звуки пісні про Горста Весселя. Здається, нема вже ніякої надії на порятунок. “Коли вже остаточно

запала ніч і світло в камері згасло, – згадує письменник, – мені на уста – немовби звідкілясь іззовні – несамохіль ліг псалом: “Не нам, Господи, не нам, але йменню Своєму дай славу за милість Твою, за правду Твою! Пощо мають казати народи: “Де ж то їхній Бог?” А Бог наш на небі, – усе, що хотів, учинив...”

Я слухав себе спершу з іронічним подивом, – пише далі Шпербер, – але відтак дав собі волю. Тої ночі я тихенько проспівав собі усі псалми, які знав напам'ять, а потім проказав нічну молитву, якою в дитинстві перелічував усіх архангелів, котрі, в ногах і в головах, мали оберігати мене і мій сон”.

Через п'ять тижнів, завдяки заступництву польського посла і з нагоди “дня народження фюрера”, М.Шпербера було звільнено. Це був лише “медовий місяць тиранства”, коли сп'янілі від своїх запаморочливих успіхів нацисти часом могли ще проявляти “благородство”. Надалі вони вже не будуть такими поступливими.

Вирвавшись із фашистської катівні, М.Шпербер відразу покидає Німеччину. Через Прагу він прибуває до Відня, а звідти невдовзі перебирається до Югославії, де – від Загреб до острова Корчули – веде активну пропагандистську роботу, виступає з лекціями, роз'яснює ту страшну загрозу, яку несе з собою фашизм, закликаючи до солідарності лівих сил. Водночас він різко критикує політичну лінію керівництва Комінтерну, яке взяло курс на капітуляцію перед фашистськими режимами і примусило всі численні, широко розгалужені структури комуністичних партій, які були готові до боротьби, без бою скласти зброю і піти у глибоке підпілля.

Навесні 1934 року М.Шпербер за партійним завданням приїздить до Парижа, щоб стати там ідеологічним керівником створеного німецькими емігрантами під егідою Комінтерну “Інституту з вивчення фашизму”. Тут він незабаром встановлює контакти з літературним часописом *Nouvel Revue Francaise*, який виходив за сприяння Андре Жіда, знайомиться з Андре Мальро, з яким його надалі пов'язуватиме найтісніша дружба. В ці роки він часто спілкується з німецькими письменниками-емігрантами, серед яких – Егон Ервін Кіш, Ліон Фойхтвангер, Анна Зегерс, співробітничав у редагованому Віллі Мюнценбергом журналі *Zukunft*. Тут він зустрічає також Женку Сівзон, з якою невдовзі одружиться, і цей сімейний союз триватиме майже півстоліття – аж до смерті письменника.

Те, що його в цей час найбільше хвилювало й непокоїло, – це внутрішній розлад між усвідомленням очевидного потоптання комуністичних ідеалів сталінською клікою і необхідністю підкорятися суворій партійній дисципліні. Це душевне роздвоєння ставало дедалі нестерпнішим. І якщо спочатку його ще вдавалося якось притлумлювати аргументами про виняткову складність історичного моменту, вірою в те, що – як напише він згодом у книзі “Даремна засторога” – “ніщо в соціалізмі, в комуністичній партії, в Радянському Союзі не могло бути таким поганим, щоб через це бодай на якусь мить забути про перманентну несправедливість, руйнівне, принизливе зубожіння людей, яким належало змиритися з тим, що вони зайві, тільки тому, що капіталістичне виробництво їх не потребувало”, – то, починаючи з 1937 року, коли у Москві були влаштовані цинічні показові процеси проти Радека, П’ятакова та інших старих більшовиків, котрих звинуватили в найабсурдніших “злочинах” проти партії і народу, – тут його віра в можливість реалізації комуністичних ідей в СРСР була, на решті, зламана. Після тривалої внутрішньої боротьби М.Шпербер пориває з марксизмом, хоч яким неймовірно важким був для нього цей крок. Останньою краплею в цьому розчаруванні став пакт Сталіна з Гітлером від 24 серпня 1939 року, який виявився “для всього антифашистського руху, для всіх лівих ... найбільшою політичною та моральною поразкою, якої їм коли-небудь довелося зазнати”.

У своєму соціально-психологічному дослідженні “Аналіз тиранії”, яке з’явилося в 1938 році в одному з емігрантських паризьких видавництв, М.Шпербер зводить рахунки як з правим, гітлерівським, так і з лівим, сталінським тоталітаризмом, переконливо доводячи їхню спорідненість. Водночас він стверджує, що будь-яка деспотія народжується лише при байдужості та осліпленні народу фальшивою ідеєю, за яку він сам же потім жорстоко розплачується, і з пророчою далекоглядністю застерігає своїх сучасників і нащадків від спокуси легко вирішити свої проблеми возведенням на владну піраміду тирана: “Ті, хто очікує чуда, замість того, щоб самим покращити своє становище, приводять до влади всіляких чудотворців, які дуже швидко перетворюються на тиранів... Тиранія – це не тільки сам тиран зі своїми поплічниками, це також усі піддані, його жертви, які зробили його тираном”. Це було сказано в 1938 році, але не втратило своєї актуальності

й сьогодні. Показова доля цієї книги М.Шпербера. Комуністи її вперто замовчували, а фашисти – знищували, бо та правда, яку так оголено відкрив у ній автор, не була потрібна ні одним, ні другим. І лише в 1975 році знову з'явилося її повторне видання.

З початком Другої світової війни М.Шпербер записується до іноземного легіону французької армії. Однак йому не судилося вступити у відкритий збройний поєдинок з ненависним фашизмом. Ганебна капітуляція маршала Петена розвіяла на порох надії чесних патріотів кров'ю відстояти вітчизну. Оскільки його ім'я значиться у списках неблагонадійних, то він воліє якомога швидше зникнути з Парижа і знаходить тимчасовий притулок у містечку південної Франції Кань-сюр-Мер. У вересні 1942 року М.Шпербер нелегально переходить швейцарський кордон. Після короткого ув'язнення в таборі для інтернованих швейцарські чиновники визнають його емігрантом, і цей статус дозволяє йому залишитися там до кінця війни.

Після розгрому фашистської Німеччини М.Шпербер знову повертається до Парижа. Віднині французька столиця стане для нього не просто місцем вигнання, але і його другою вітчизною. Він оселяється на Монпарнасі, біля улюбленого Люксембурзького саду.

У перші повоєнні роки М.Шпербер активно займається проблемами культурної політики, зокрема культурною відбудовою у французькій окупаційній зоні Німеччини, де він виконує функції офіційного радника. Тоді ж починається його багатолітня співпраця з паризьким видавництвом "Кальман-Леві", яка триватиме аж до 1980 року. На посту літературного директора відділу іноземної літератури він понад три десятиліття визначатиме репертуар перекладних творів, забезпечуючи високий художній та естетичний рівень видань. Тільки тепер, переживши світові катастрофи і звільнившись від фантомів минулого, він може, нарешті, цілковито зосередитись на творчості. Досі його книги, статті, студії улягали потребам політичного чи ідеологічного моменту, нерідко писалися "на злобу дня". Однак йому вже віддавна хотілося втілити свій багатий життєвий і суспільний досвід у широкому епічному полотні, показати в ньому всю велич і всю злиденність тої політичної ідеї, прихильником якої він був протягом кількох десятиліть. Цей задум виник у нього ще в часи воєнного лихоліття, коли він переховувався від нацистів та їхніх прислуж-

ників у Південній Франції. Саме там були написані початкові розділи роману “Спопеліла купина”, який вийде у світ в 1949 році і становитиме згодом першу частину трилогії “Як сльоза в океані”, куди ввійшли також романи “Глибше від безодні” (1950) та “Загублена бухта” (1955). Відтепер література стає для М.Шпербера найосновнішою справою його життя, якій він присвячує весь свій час, всі свої сили.

Трилогія “Як сльоза в океані” – це, як охарактеризував її у своїй промові при врученні премії імені Георга Бюхнера сам М.Шпербер, – “літературна рефлексія на перманентну політичну і моральну катастрофу, в яку перетворилась найфатальніша перемога нашого століття” – російська революція 1917 року. І оскільки це твір передусім політичний, то в ньому не варто шукати якихось сюжетних інтриг, яскраво виражених “белетристичних” перипетій. Бо хоча трилогія й густо населена десятками досить індивідуалізованих персонажів (наприклад, інтелектуал Дойно Фабер, його “ментор” Штеттен тощо), проте фабульна дія в ній вельми приглушена. Натомість велику роль відіграють діалоги, дискусії, полемічні моменти. Ключові слова, які дали назву всій трилогії і які відображають гуманістичну та пацифістську позицію автора, вкладено в уста одного з найчистіших і найпоетичніших персонажів твору – молодого рабі Бині з польського містечка Волини, прообразом якого знову ж таки став для М.Шпербера Заболотів: “Спробуйте описати битву, – говорить Биня, звертаючись до іншого героя роману, Едуарда Рубіна, – і ви побачите, що всі подвиги, разом узяті, нічого не варті, і що вони такі ж безплотні, як сльоза в океані”.

Власне кажучи, це історія купки революціонерів, які хотіли створити новий, справедливіший світ, однак були зражені і знищені своїми ж соратниками. Це широка панорама політичного життя Європи (дія відбувається в дев’яти європейських країнах!) 1931-1945 років, трагедія політичної свідомості нашого століття, продемонстрована на окремих долях комуністичних революціонерів. Епіграфом до цієї грандіозної трилогії, котра налічує понад тисячу сторінок, могла б бути відома сентенція про те, що революція завжди пожирає своїх дітей.

Звичайно, що ця велична “сага Комінтерну”, як назвав її Артур Кьостлер, є антисталіністським твором. Але водночас вона й вивищується над політично-злободенним, вияв-

ляє конфлікти позачасові, споконвічні – “між мрією і дійсністю, теорією і практикою, духом і владою” (М.Райх-Раніцкі). Це політична парабола і психологічний аналіз причин, які привели велику ідею – якою вона була при своєму зародженні – до ганебного спалювання і повного краху. “Жодному з німецьких письменників нашого століття не вдалося переконливіше зобразити політичну долю революціонера”, – відзначав свого часу, оцінюючи трилогію М.Шпербера, відомий письменник і публіцист Герман Кестен. Залишається додати, що трилогія неодноразово екранізувалась, а її німецька телевізійна версія 1970 року мала загальноєвропейський резонанс.

Рупором авторських ідей і фігурою, з якою автор найчастіше ідентифікував себе, виступає у трилогії “Як сльоза в океані” передусім єврейський інтелектуал Дойно Фабер. Йому передав М.Шпербер чимало фактів своєї власної біографії, в його уста вклав свої найсокровенніші думки. Як зазначають дослідники, “автобіографічний момент відіграє центральну роль у творчості цього письменника і мислителя”, і хоча трилогія і не є власне автобіографією, та все ж “у якомусь глибшому сенсі її можна розглядати як автопортрет” (М.Райх-Раніцкі).

Справжню автобіографію М.Шпербер почне писати із середини сімдесятих років. Це також трилогія під загальною назвою “Все, що минуло...”, яка складається з таких книг, як “Господні водоноси” (1974), “Даремна засторога” (1975) та “Покіль мені не покладуть на очі черепки” (1977). Вона охоплює основні етапи життя автора – від “релігійного, соціального і комунального феномена” заболотівського штетля, до останніх очевидців якого він належав, через віденський політичний та психологічний ангажемент – аж до антифашистського протистояння, емігрантських блукань і трагічних світоглядних розчарувань паризького періоду, після яких він, нарешті, знаходить себе у творчості. Однак це не класичні мемуари, відомі нам з історії літератури, тому що не особисте, а суспільне домінує в них. “Неофіційною історіографією” назвав цей твір Джордж Оруелл. Він відтворює досвід цілого покоління з точки зору скептика і критичного гуманіста.

Безперечно, що обидві монументальні трилогії заклали основу широкої популярності М.Шпербера. Вони перекладені сьогодні багатьма мовами. Але мають, очевидно, рацію й ті критики, котрі вважають, що найблисучіше таланти цього

письменника виявився в есеїстиці. Тут він був справді неперевершеним майстром, і якої б складної проблеми не торкався – вона ставала зрозумілою, чітко окресленою. Це могли бути проблеми історії й філософії, психології й політики, релігії й моралі, літератури й естетики – про все він умів говорити просто й дохідливо. Безперечно, що тут йому пригодилися набуті ще в дитинстві навички тлумачення біблійних і талмудичних текстів з елементами діалектики, його досконале володіння багатьма мовами. Есей – найорганічніша форма його мислення, в якій витримано вже найперші його твори, і навіть у пізніших своїх романах він нерідко вдається до есеїстичних пасажів. Разом з тим есей дозволяє набагато безпосередніше висловлювати своє ставлення до того чи іншого об'єкта, явища, він не сковує автора ніякими стильовими чи жанровими нормами. Письменник створив глибокі, аналітичні, психологічно переконливі літературні портрети Ф.Ніцше і Ф.Достоевського, які читаються як захоплюючі белетризовані біографії, написав граціозні статті про Кнута Гамсуна, Андре Мальро, Артура Кьостлера, Германа Кестена, про Шолом Алейхема й Ісаака Бабеля.

Численні есеї М.Шпербера спершу друкувалися у різних часописах, альманахах, збірниках. Згодом автор почав об'єднувати їх за тематичним принципом і випускати окремими томами. Так з'явилися книги есеїв "Ахіллесова п'ята" (1960), "До щоденної світової історії" (1967), "Жити в нашу епоху" (1972), "Хурбан, або Незбагненна певність" (1979), "Тільки міст між учора і завтра" (1981) та інші.

Присутність М.Шпербера як інтелектуала і гуманіста в європейському духовному просторі особливо відчувалася в 60-70-ті роки. Не було жодного значущого європейського конгресу, на якому він би не виступав, жодної важливої політичної події, стосовно якої він би не висловлювався. Він був одним з найавторитетніших духовних проводирів епохи, йому вірили, до його слів дослухалися, його талант належно цінували численними міжнародними відзнаками та преміями. Не завжди його міркування й погляди влаштовували всіх без винятку, часом вони викликали невдоволення і бурхливі дискусії, як, наприклад, його промова при одержанні премії Миру німецької книготоргівлі в 1983 р., яку він за станом здоров'я уже не зміг виголосити особисто. Коли 5 лютого 1984 року його не стало, то інтелектуальна Європа втратила одно-

го з найсміливіших, найпринциповіших і найшляхетніших борців за суспільну свободу і демократію.

Поховано письменника на цвинтарі Монпарнас у Парижі.

Однак нам залишається творча спадщина видатного європейця, яка ще далеко не освоєна. Серед його рукописів знаходять нові твори, які сам автор не встиг опублікувати. Так, наприклад, уже помертвено з'явилися роман "Чорна огорожа" (1986), а також повість, драма та есей про давньогрецького філософа Сократа (1988), видані вдовою письменника Женкою Шпербер. Ще за життя М.Шпербера, в 1977 р., Австрійським культурним інститутом у Римі було проведено міжнародний симпозіум, присвячений його творчості. Відтоді число подібних наукових форумів незмірно зросло. В 1984 р. австрійським урядом було засновано державну премію імені Манеса Шпербера. Через три роки Австрійська Національна бібліотека організувала велику виставку про життєвий і творчий шлях митця. В австрійській столиці вже багато років діє Товариство Манеса Шпербера, яке ставить собі за мету пропаганду його творчості, а в університеті Хайфи (Ізраїль) утворено Меморіальний фонд Манеса Шпербера. Як зазначає відомий німецький критик Марсель Райх-Раніцкі, "Манес Шпербер належав до породи порушників спокою, яким Німеччина багато чим зобов'язана. У майбутньому вони дедалі менше порушуватимуть наш спокій, а нам дедалі більше бракуватиме їх".

Манес Шпербер пройшов складний, звивистий шлях – від непримітного покутського містечка Заболотова – через Відень, Берлін, Прагу, Загреб та інші європейські міста – до світової столиці Парижа, від месіанізму хасидської громади штетля – через юнацький сіонізм і свідомий, визрілий в глибоке переконання соціалізм – до критичного і скептичного гуманізму. Його скепсис не означав ні примирення з дійсністю, ні капітуляції перед нею. "Мій гуманізм визначається словом *все-таки*", – говорив він в одному зі своїх інтерв'ю останніх років. Цьому життєвому і творчому кредо Манес Шпербер залишився вірним до кінця.

Петро РИХЛО

Господні ВОДОНОСИ

Розділ перший

Віднедавна — мені саме виповнилося шістдесят — я пересвідчився в тому, що обличчя, яке я принаймні раз на день бачу в своєму люстерку, мені чуже. Немає жодного сумніву в тому, що воно моє, я ношу його на своїх в'язах, але протягом певного періоду, який, мабуть, тривав роками, я, очевидно, відвик від нього — без будь-якого драматичного перевтілення і без відчуття, що я зазнав через це якоїсь втрати. Я ніколи не був надто вродливим і не став потворним — себто, як кажуть, нічого не виграв і не програв. Отож, я відвернувся від свого обличчя — не тому, щоб уникнути щоденного розчарування чи нагадування про спричинену віком деградацію. Я просто відмовився визнавати його своїм — хоча воно й не може належати комусь іншому, крім мене, проте все-таки не моє — не те обличчя, в якому я упродовж стількох десятиліть звик упізнавати себе. І навіть та обставина, що того, ким був раніше, я часом відкриваю для себе в очах, під ще не сивими, але вже поріділими бровами, неспроможна тут щось змінити.

У ті дні, які настали за цим водночас банальним і незвичним відкриттям, я вперше почав серйозно зважувати, чи не написати мені свої спогади. До того часу гнав від себе подібну думку, причини якої очевидні: я відчуваю відразу до нескромності, з якою в таких книжках розкривається власне життя та життя інших; до схильності, часом навіть непереборної спонуки, егоцентричного зображення багато разів перетравлюваних стосунків та вчинків; до безмежної монотонності та виснажливої настирливості власного “Я”, яке симультанно мовить і діє у трьох часових вимірах; до – залежно від обставин – зарозумілої або іпохондричної бундючності – все це і багато чого іншого, дотичного до цього, видавалося мені нестерпним. Однак нестерпним лише за умови, що я особисто маю бути автором спогадів, оскільки сам я віддавна є уважним, навіть жадібним читачем тої інтимної літератури, яка складається з листування, щоденників, спогадів, мемуарів та автобіографій. Проте я охоче читаю також розумну, гостро пуантовану полеміку, хоча сам і не пишу її й не дуже люблю, щоб у неї встрявали мої друзі.

Однак не тільки ця часткова *дезідентифікація*, це на диво тверезе, майже позбавлене почуття дистанціювання від власного обличчя навели мене на думку написати свої спогади, позаяк у такому разі мені вдалося б так само тверезо дистанціюватися від свого власного минулого. Насправді сюди долучилася одна незначна подія, яка тривала лише якусь долю секунди; вона не послабила моїх сумнівів щодо еготизації мемуариста, однак пробудила в мені незнану раніше спрагу спогадів. Це трапилося у Провансі: під палючим полудневим сонцем я довго, проте марно, шукав на цвинтарі Лурмарен могилу Альбера Камю, перш ніж ми зупинилися нарешті в містечку Ант, де мали намір пообідати. В прилеглих до великого майдану вуличках я шукав ресторану, але не міг знайти нічого, що б мені заімпонувало. Відтак я перетнув дорогу, щоб зайти в одну кав'ярню; якраз у ту мить, коли я збирався ступити ногою на тротуар, я впав, мов підкошений, на землю. Моїй супутниці здалося, ніби я поковзнувся або спіткнувся об риштак. Мені допомогли підвестися – я не поранився, окуляри в моїй правиці не розбилися, тому що перш ніж упасти на землю, я підняв руку вгору, аби захистити скельця.

Цей сам по собі незначний випадок справив на мене неабияке враження, оскільки я знав, що не спіткнувся, а на якусь мить, насправді блискавично, втратив свідомість і прийшов знову до тями ще до того, як упав на землю; але таке зі мною трапилося вперше. Це був сигнал, який не мав на меті щось змінити в моєму способі життя або звукити мою багатогранну діяльність. Упродовж усіх цих років люди мого штибу надто довго жили в певності, що вони лише “мертві у відпустці”. Але тепер, сидячи на терасі кав’ярні й споглядаючи метушливий майдан, я знав, що віднині вже житиму не у світлі, а в затінку цієї певності. В іншому містечку Провансу, старовинному Кань-сюр-Мер, яке в небезпечні часи давало мені розрадливий притулок, а в зимові дні обдаровувало золотим сяйвом і теплом свого сонця, — все, що мене оточувало, моє життя і життя моїх близьких постало переді мною так, немовби я споглядав його збоку, з увагою людини, яка реєструє кожную дрібницю, яка все віддаляється і раз за разом обертається, позаяк знає, що вже ніколи не повернеться сюди.

Коли б не зринали в моїй пам’яті найперші враження дитинства, з’являвся сніговий пейзаж — сніг на дорогах і на стежках, на віконних карнизах і на дахах будинків, у садах за ними і на полях, на деревах, на далеких лісах і на пагорбах. Мені здавалося, що я почну найперше говорити про сніг, про те, яке значення він мав для мене, відколи я себе пам’ятаю. Але ось переді мною постає — гейби зі складок укритої порохом важкої матерії — зовсім несподівано інша картина, на якій не видно снігу. Стоїть пізня весна, все напоєне запахом бузку і насичене звабою двох його барв; він цвіте посеїбіч і потойбіч огорожі, яка відділяє нас від саду польського сусіди. Єдина полька, яка служить у нас, — інші дівчата були українками з сіл, що оточують містечко, — Єлена веде мене, після того, як ми перелізли через огорожу, в дім до поляків. Це повинно залишитися таємницею між нами обома, суворо напучує вона мене, батьки не повинні нічого знати про це. Про що знати? Цього вона мені не пояснює, але я припускаю, що воно може бути якось пов’язане з моєю єдиною повірницею, з якою час від часу я зустрічався біля огорожі.

Насправді ми майже не знали одне одного, Ядзя і я, ми розмовляли різними мовами, ніхто з нас не розумів іншого, але це не мало значення. Ми жили у злагоді, яка включала в себе ніщо інше, як зустріч, під час якої кожен з нас залишався на своєму боці огорожі. Тої весни, як і попередньої осені, коли ми відкрили одне одного, нас єднало слово-пароль: *Zielony*. Коли одне з нас вимовляло його, то інше мусило негайно показати щось зелене — саме таке значення мало це польське слово. Гебрейський хлопчик, якому виповнилося майже п'ять років, який умів уже вільно читати по-гебрайськи і кожного тижня вчився перекладати шматок з тижневого розділу Тори, не повинен гратися з дівчатками, тим більше з дівчинкою, яка належить до іншого, ворожого світу. Жоден чіткий припис не забороняв дітям зустрічатися, і все-таки вони гадали, що їхні не надто часті зустрічі біля садової огорожі мусять триматися в секреті.

Тому мене не дуже здивувало, що відвідини Ядзиноного дому мали залишитися таємницею. Мої батьки були у від'їзді, мій брат, старший від мене на три роки, — в школі, отож ми попрямували до сусіднього будинку серед білого дня. Я був збентежений, адже мені вперше належало ступити до християнського дому. В темних сінях пахло ладаном — я знав цей запах з процесій і не любив його. Двері відчинилися, Єлена легенько підштовхнула мене через поріг, у залляту світлом кімнату. Висока білява жінка глянула на мене зверху вниз зацікавлено, суворо, сумно — я злякався її очей, круглих і неспокійних, наче у ворони. Вона поклала руку мені на плече і повела мене в сусідню кімнату. Ще перед тим, як увійти туди, я побачив крізь відчинені двері Ядзю, яка виглядала незмінно і все-таки зовсім інакше, ніж та, яку я знав. Одягнута з голови до ніг у біле, вона лежала на широкому ложі, довгий ланцюжок з золотим хрестом обвивав її схрещені руки, а її волосся я ніколи не бачив таким: біле, аж сяюче, воно облямовувало кучерями її обличчя, яке радше було схоже на обличчя молодої дівчини, ніж дитини.

Жінки, вдягнуті в чорне, голови яких були вкриті капелюшками або вуаллю, уклякали по обидва боки ложа. Я дивився то на них і їхні ледь чутно шепочучі губи, то на Ядзю, на її вилискуючі в полум'ї свічок кучері та на її схрещені руки. Я відчу-

вав на собі погляд її матері, спершу як ніжний, а відтак як енергійний дотик. Я не знав, чого вона хоче від мене, і повернувся до Єлени, яка стояла за мною. Вона кивнула мені, відтак уклякла сама і потягла мене за собою додола. І раптом я збагнув, що ці християнки намагаються схилити мене, гебрійську дитину, до гріха. Стояти на колінах, до того ж перед хрестом — це було щось жахливе, страшне, як смерть, можливо, навіть страшніше.

Я прожогом вибіг надвір і віддихався тільки тоді, коли був уже далеко від тих жінок, за українською церквою, яка ховала мене від очей поляків, а водночас і від очей нашої челяді.

Про те, що люди — як діти, так і дорослі — вмирають, що їхні тіла омивають і вгортають у білі простирадла, перш ніж покласти в домовину і врешті-решт поховати, — про це я знав, позаяк усе, що стосується смерті й похорону, в містечку було таким же публічним, як і весілля. Коли по сусідству хтось помирав, то вся околиця виливала свіжу воду з відер та цебрів та заслоняла дзеркала. В похоронних процесіях, які проходили вузькими вуличками і, зрештою, головною дорогою, брали участь усі, кого хвороба чи термінова робота не прив'язували до своєї домівки. Отож, я часто дивився в обличчя мертвих, перш ніж віко домовини назавжди закривало їх. Минулого літа, в страшенно спекотний день, я бачив у порожній хатині біля річки наге тіло молодого чоловіка, якого вранці витягли з води. Утопленик був чужинцем, тому він голий лежав на дошках, можливо, щоб хтось упізнав його. Навколо його голови дзижчали мухи. Одна з них, одна й та ж, весь час сідала на його брови, її проганяли, однак вона поверталася знову. Я пильно стежив за нею, немовби мусив відкрити причину, чому вона сідала на брови; я змушений був увесь час споглядати п'яти, від жовтизни яких мене нудило. Мені здавалося, що саме цей колір доводив — чужинець мертвий, себто душа полишила його. І мені кортіло довідатися, чому п'яти небіжчика — так у нас називали покійників — були жовтими.

Ядзя не виглядала мертвою, а радше однією з тих молодих наречених, котрих з музикою проводжали по головній дорозі до балдахіну, під яким на неї чекав суджений. Очевидно, Ядзю підру-

м'янили, одягли її в найкращий убір, який сяяв білизнаю, а її руки схрестили гейби для молитви — чи й справді вона була мертвою? А якщо вона була мертвою, то чому в її домі все було обставлено так святково? Чому тут не носили старої, порваної одежі? Чому не схлипували, чому не молилися вголос, чому ніхто з присутніх, передусім мати, не шукали розради в гучному голосінні?

Я не пригадую, чи тієї ночі, лежачи самотньо в своєму ліжку, я думав про Ядзю, чи я взагалі відчував смуток. Єлена змусила мене присягнути, що ні своїм батькам, ні кому-небудь іншому я й словечком не прохоплюся про те, що вона водила мене в той дім. І лише тепер, коли я починаю писати цю книгу, переді мною зринає образ тієї мертвої дитини — образ і сцена з раптовим фіналом і припущенням, що я, можливо, тому не сумував за своєю мертвою повірницею, бо її вигляд і поведінка християн утримували мене від цього.

Поки я писав ці рядки, минув день. І що б я за цей час не робив, мене знову і знову брав сумнів, боцімто я не все сказав, боцім існує ще щось, належне до цього. І воно не стосується інших, пізніших зустрічей зі смертю, з жакливими, вбивчими епідеміями, які приблизно через 6 років — під час війни — спустошили стільки будинків нашого містечка. Про це я розповім докладніше.

Йдеться тут, звичайно, про щось зовсім інше, не про смерть, а про кохання. Я був тоді 15-літнім, активним членом ліворадикальної гебрейської молодіжної організації, центром якої під час світової війни став Відень. Стояла весна, у нас знову не було кав'ярні або, як ми її називали, притулку, і ми збиралися на березі Дунаю біля мосту Аугартенбрюкке. Від нього вниз вела довга рампа на Донауканал, на похилий берег, який став нашим притулком. Всіх очікуваних помічали відразу, як тільки вони переходили через міст. Я кохав тоді одну дівчину, яка часто запізнювалась, мабуть, тому, що знала, як пристрасно на неї чекають. Вона вже не носила кіс, її біляве волосся кучерями спадало на плечі і облямовувало її кругле личко. Одного разу, — це було

теплого травневого дня, — я побачив її на рампі, якою вона повільно, надто повільно спускалася вниз. Її волосся вилискувало в ранньому полудневому сонці, вся вона немовби світилася, позаяк з голови до ніг була одягнута в біле. В той час, як я споглядав її у щасливому хвилюванні, зі мною трапилося щось незабагненне, безглузде: мої очі наповнилися слізьми, мені здалося, що я зараз заплачу. Негайно висушити очі, опанувати цей абсурдний глибокий душевний порух, перш ніж я привітаюся з нею — ось про що йшлося. Можливо, саме тому я й не шукав тоді пояснення для цієї дивної реакції. Ні тоді, ні пізніше — аж до цієї миті, з запізненням на півстоліття. І тільки зараз я розумію, чому мої стосунки з А., які так часто розривалися і знову відновлювалися, перш ніж її повернення до Польщі остаточно розлучило нас — чому ці стосунки ніяк не могли знайти свого завершення, хоча ми й жадали одне одного і нас зовсім не бентежили моральні міркування. У всьому був винен я; сьогодні я в цьому впевнений більше, ніж будь-коли.

“Я завжди чекав снігу, тому що тужив за чистотою”, — говорить в одному з своїх романів молодий поляк до своєї коханої, яку він рано-вранці піднімає з постелі, щоб показати їй засніжену алею. *“Сніг падав густо, великими пластівцями. Стояла така тиша, що, здавалося, можна було почути тихесеньке зітхання, з яким сніг лягав на землю”.* Авжеж, я вірив у це. Мої найперші спомини, як я вже наголошував, починаються з того, що я слухав це тихе зітхання, з яким стелився сніг.

Нерідко, коли ми з батьком прокидалися вранці, він садив мене у високе пересувне дитяче крісельце перед вікном, розмальованим морозними візерунками. Їхнє споглядання приводило мене в захват і робило таким щасливим, що я плескав у долоні, коли наступного ранку знову відкривав їх для себе. Але все-таки батько мусив продмухати і розтопити деякі з них, щоб я міг побачити те, що за вікном — подвір'я, конюшні, українську церкву ліворуч і клуні праворуч. Лише зрідка в таку ранню годину снігова габа була зранена чиймись кроками, продірявлена відтулинами. Отож дитина, якій було два, щонайбільше три роки,

гадала, що снігові завдають болю, коли людина або кінь наступають на нього ногою. Я розумів, що це неминуче, та й сам, звичайно, робив це. Але й сьогодні я шукаю вже протоптаної стежки і намагаюся уникати того, щоб ранили снігову поверхню.

Авжеж, чистота снігу, про яку йдеться в романі, мала для вразливої гебрейської дитини в східногалицькому містечку значно більше, ніж просто моральне значення. Йшлося, зрештою, не тільки про красу щільного, ніким і нічим не потривоженого снігу, і не тільки про сліпучу білизну, яку він випромінював у нічні години і в темні зимові світанки. Йшлося про щось інше — воно було пов'язане з усепроникною злиденністю, з потворністю і брудом нашого містечка. Все це зникало, ставало незримим — і містечко робилося гарним, як тільки його огортав сніг, воно перетворювало свої похилені дахи на пагорбисті краєвиди, вистелювало свої завулки й дороги білими килимами, які закривали відтулини й купи сміття.

Так я часто проводив тоді вранішні години — маючи перед собою безмежно далекий світ і морозні візерунки на віконних шибках на відстані простягнутої руки, які, напевне, набагато раніше, ніж все інше, на чому міг тоді зупинитися мій погляд, формували моє уявлення про прекрасне. Позад мене стояв, звичай накинувши на плечі талес, мій батько з чорними тефіллін, молитовними ремінцями, на чолі. Він проказував молитви ледь чутно, однак закінчував кожную з них якоюсь мелодією. Я любив хасидські мелодії, мій батько співав їх так, немовби навіть найсумніші з них приносили йому втіху, немовби вони, гейби тепле проміння безмежної доброти, мали здатність усе примиряти. В той час я любив свого батька більше, ніж будь-яку іншу істоту на землі, можливо, навіть більше, ніж себе самого. І відтоді я нікого так не любив, як його.

Сьогодні вранці, коли ще добре й не розвиднілось, я прокинувся з неприємним відчуттям на кшталт того, яке залишає по собі сон, від якого пам'ять, так би мовити, не зберігає нічого, крім тіні. Неважко було здогадатися, що причина такого настрою стосується, очевидно, того, що я написав позавчора. Я взяв ру-

копис у ліжку, і шойно відкрив зошит, як одразу збагнув, що мене так гнітило, наче спомин про якусь вчинену несправедливість, хоча її й легко можна було уникнути або тут же залагодити: позавчора, разом з убогістю, я згадав також про непривабливість і брудоту містечка, гебрейського *штетля*, в якому провів перших десять років свого життя.

Заболотів – так звалось це невеличке поселення, яке було схоже на сотні інших містечок, у котрих до 1942 р. у неймовірній тісноті на вузькому просторі жило гебрейське населення Галичини, Російської Польщі, Литви, Білорусії та України. Заболотів – уже сама назва не надто милозвучна: вона асоціюється із заболоченою місцевістю, немощеними вулицями, на яких можна було потонути, як тільки безперервні осінні дощі розмивали їх. З трьох тисяч мешканців дев'яносто відсотків становили гебреї: ремісники, котрих було набагато більше, ніж потрібно, гендлярі – їх також було більше, ніж покупців – гендлярі без капіталу, котрі пропонували товари, за які вони самі ще не розплатилися. Вони не могли позбутися їх, бо гроші ставали дедалі рідкіснішими, бо українські селяни, котрі шовівторка з'їжджалися на ярмарок, продавали там заледве якусь дещицю і віддавали свої продукти за найнижчу ціну. Тому вони й не могли дозволити собі купити щось інше, окрім солених оселедців, гребінця для нареченої, раз на рік якусь скромну одежину або якнайдешевшу пару черевиків.

Заболотівці були, як і мешканці інших містечок, “етерними людьми” або “етерними створіннями”, як вони самі себе часто називали – з тією самоіронією, від якої їм важче було відмовитись, ніж від жалюгідного харчу або поношеної одежі.

Я говорив про убогість містечка? Це слово вводить в оману, тому що воно зовсім недостатнє. Рідко коли наїстися уволю – такою була доля більшості мешканців, хоча продукти харчування були там набагато дешевшими, ніж на Заході. Багато дітей мріяли про те, щоби хоч раз, один-єдиний раз отримати нову одежину чи пару черевиків, але це траплялося надзвичайно рідко. Перелицьовані, потім ушиті, відтак знову перелицьовані, залагані пасуючими й непасуючими латками – скрізь і всюди суціль-

на арлекініада, з якої ніхто не сміявся. Кравці-полатайки й шевці-полатайки мали найбільше роботи, без них багато дітей мусили б ходити взимку голими й босими.

Серед чоловіків були такі, що постилися не тільки в численні свята, але ще й кожного понеділка і четверга, тому, щоб діти або внуки мали що їсти. Спеченого на суботу плетеного білого хліба споживали лише стільки, скільки було потрібно, щоб виправдати передбачені гебрійськими законами молитви, решту залишали на інші дні тижня – на той випадок, коли хтось занедужає. Аж до холодів пізньої осені діти ходили босими; взимку однієї або двох пар чобіт повинно було вистачити на всю родину. Топили найдешевшим бурим вугіллям, але навіть на нього не вистачало грошей. Проте в кожній родині мусило вистачити на одне: на плату вчителів. Починаючи з трилітнього віку діти – хлопчики, а не дівчатка – мусили ходити в *хедер*, школу, де вони вчилися читати і молитись по-гебрійськи і, нарешті, перекладати Біблію.

У нас були жебраки всіх видів: “соромливі”, які хотіли лише позичати в борг, котрого вони ніколи не могли повернути – ні тих, здебільшого нікчемних, сум, в яких їм не могли відмовити, ні борошна, ні картоплі. Відтак були професійні жебраки, місцеві і мандрівні, які ходили групами – передусім тоді, коли заможні родини справляли весілля своїм дітям або коли когось із них хоронили. Були й бідняки, які тихо голодували і замерзали; вони жили з “чудес”, котрі завжди траплялися, хоча інколи й запізно: з невеличкого грошового переказу якогось родича, зі спадщини, котра приносила їм кілька крон або з найбільшого, найчастіше очікуваного чуда: щоб їхні діти поїхали на чужину і час від часу надсилали бідним батькам пару гульденів.

Проте як би не голодували – ніхто не вмирав з голоду. Розповідали таке: члени громади розбудили якомсь рано-вранці свого рабі. “Трапилось щось жадливе, – голосили вони. – Один з наших помер з голоду, його щойно знайшли мертвим у власній хаті”. – А рабі каже: “Це неправда. Авжеж, це неможливо. Хіба ти – або ти – або ти – відмовив би йому в шматкові хліба, якби він попросив його в тебе?” – “Ні, – відповіли вони, – однак Еліє-

зер був надто гордим, щоби просити що-небудь”. — “Отож не говоріть, що один з наших помер з голоду, позаяк Еліезер помер від своїх гордощів”.

Зустрічалися й такі гордії, проте їх було мало; більшість голодувало, поки їхні діти, котрі емігрували до Америки, не спробували допомагати їм, або ж доки вони не вмирили від туберкульозу чи серцевого нападу.

Так, це була безмежна, аж до абсурдності, гротескна убогість, проте не *злиденність*, тому що заболотівці не тільки вірили, але й *знали*, що цей стан був лише тимчасовим і що незабаром все зміниться, навіть якщо нужда тривала вже десятиліття, якщо не століття — насправді від перемоги козацького гетьмана Богдана Хмельницького в 1648 р. Бог, *їхній* Бог, звичайно, завжди втручався. Пізно, надто пізно, але ніколи не запізно. Окрім того, кожної миті можна було розраховувати на прихід Месії, тобто на остаточне звільнення. В численних синагогах і читальнях, які були в кожному містечку, завжди знаходилося кілька чоловік, які під час безкінечних розмов між пообідньою та вечірньою молитвами доводили, що саме надмір нужди і страждань служать доказом того, що Месія невпинно наближається. Серед слухачів могли бути такі, що сумнівалися або малодушні, котрі боялися, що вони помруть, не діждавшись звільнення, але серед них не було жодного, хто б не вірив у Месію та його близький прихід.

Вони стояли в освітленій свічками синагозі, тихий монотонний спів, яким тут і там молодь супроводжувала своє вивчення Талмуда, заважав невтомним полемістам не більше, ніж галас дітей, що гралися поряд, котрих зносили тим терплячіше, позаяк декотрі з них недавно втратили батька або матір. Діти-сироти повинні були тричі на день проказувати заупокійну молитву, голосно, чітко. І якщо це виявлялося їм самим не під силу, то вони мушили повторювати її за кимось — слово в слово. Монотонний спів і дитячий галас, а нерідко й гучна суперечка — все це нікому не заважало, оскільки всі були зайняті обговоренням власних справ і проблем великого світу. Незалежно від того, про що точилася розмова — про самих себе чи про “великих”, вони постійно пе-

ремежували жалісливість із самоіронією, пафос із глузуванням. Ці чоловіки, більшість яких у неділю не знала, як їм наступного тижня прогледувати свою родину, і які в четвер ламали собі голову над тим, де їм добути хоч трохи грошей, щоб належно відправити шабат, — ці бідолашні чоловіки, нерідко надто рано одружені і невтомні у дітонародженні, не вважали себе злиденними, позаяк вони були причетними до *Олам габа*, “прийдешнього світу”, до якого вони матимуть доступ після своєї смерті. А якщо Месія з’явиться перед тим, то він відкриється їм ще раніше.

Коли я думаю про цих гебреїв, яких я до свого десятого року життя щоденно бачив на вулицях, на ярмарку, в синагогах і читальнях, то в моїй пам’яті спливають два види звуків: зітхання, багато зітхань і охань, але й сміх, добродушний чи дошкульний, однак завжди гучний сміх, яким нерідко також сміялись зітхаючи та охаючи. Кожен дотепний жарг, “влучне словечко” відразу підхоплювалось, повторювалось і смакувалось, аж поки його врешті-решт не витісняло інше. Крім дотепних жартів нерідко також цитували мудрі, глибокі й особливо влучні вислови. Хасиди приносили їх з резиденції свого цадика, “чудесного рабі”, до якого вони весь час їздили. Або це могли бути цитати з книг і статей, переважно гебрейських авторів, або ж апокрифічні вислови, які приписувались тій чи іншій “гострій голові”. Освічені, як правило, прикрашали свої надто довгі промови цитатами з творів письменників, які, щоправда, не завжди пасували; але на це не дуже зважали. Найбільше шанували Шіллера — він був чистим поетом ідеалів; нерідко називали Гьоте, однак не беззлешного знічення через його сумнівне любовне життя; нарешті, часто згадували Гайне — з гордістю, але здебільшого й з відчутною іронією. Він був вихрестом, цього йому не простили, про це ніколи не забували.

Що б не відбувалося там, у великому світі, — все це ретельно обговорювалось у кожній синагозі і на ярмарковому майдані. Людей містечка обходило все, хоча їхня роль у подіях, у багатстві й добробуті інших була найнепримітніша. Вони мешкали в найвіддаленішому куточку світу, вони знали про це, однак

все це не заважало їм пристрасно ставитись до всього і принаймні під час безкінечних дебатів вважати, що їхня думка також чогось варта. Ці “етерні люди” жили в царстві якогось усе перевтілюючого “гейби”.

Та обставина, що я розповів тут про потворність містечка, гнітила мене, як я вже згадував, навіть уві сні. Ну, а що ж думали про свій “штетль” самі його мешканці? Чи знали вони, якими гидкими були їхні будинки і якою незугарною була їхня одежа? Звичайно, вони не мали змоги порівнювати, тому що більшість із них умирала, перш ніж бодай раз, щонайбільше двічі вони від’їжджали від нього далі, як на 30 кілометрів. Близні села аж ніяк не подобались їм, укриті соломою халупи українців були в їхніх очах ще потворнішими, ніж їхні власні хатини; крім того, вони, по можливості, уникали сіл, позаяк не без підстав боялися натрапити там на вороже ставлення до себе. Однак ці містечка не являли собою гетто, а були як за своєю суттю, так і за своїми функціями чимось зовсім протилежним. Містечко – штетль – не було додатком до християнської общини всередині міського ареалу, дискримінованим, інородним тілом всередині якоїсь вищої цивілізації, а, навпаки, чітко профільованою, визначеною в своїх основах автономною громадою із власною своєрідною культурою – в самому серці злиденності й потворності, оточеною ворогами гебрейської віри. Штетль був центром, з точки зору якого слов’янські села утворювали периферійні агломерації, мешканці котрих, здебільшого неграмотні, майже не мали ніякого стосунку до духовної сфери. У всій своїй убогості гебрейське містечко було маленькою *Civitas Dei*, духовно і релігійно відстаюю в деяких відношеннях на цілі століття, нерідко відразливою, але все-таки гідною подиву, оскільки життя цих людей щоденно, ба навіть щогодинно і до найменших дрібниць визначалося їхньою справді безприкладною вірністю безмежно вимогливому віровченню. Гебреї з гетто Венеції, Риму чи Вормса залишались у своєму рідному місті дискримінованою, вигнаною меншиною, в той час як мешканці штетля становили *більшість*, отож були в себе дома; їхні негебрейські сусіди, наприклад, польські шляхтичі, могли бути могутніми і багатими і дивитися на них зверхньо: гебреї все ж були переконані у своїй власній вищості. В штетлі

не було й сліду почуття якоїсь меншовартості через приналежність до гебрейства, а тому й найменшої схильності приховувати свою сутність або ставати такими, як інші.

Як правило, дві родини мешкали разом, інколи в одній-єдиній кімнаті. Суперечки жінок, які мусили варити їсти біля одної печі, галас дітей — все це як вдень, так і вночі вихлюпувалося на вулицю. Нешастя завжди ставали публічними, щастя часто залишалося таємним, але воно настійливо відкривалося цілому світові, коли батьки хотіли похвалитися своїми чадами. Дітей сварили голосно, нерідко навіть проклинали, і майже водночас осипали найніжнішими словами.

Переважно хатини були одноповерховими, і рідко коли в них вистачало місця на більше, ніж дві маленькі кімнатки і кухню, будувалися вони з дерева і покривалися гонтом; вони тиснулися до купи, немовби шукали захистку одна в одній. Вулиці зрідка утворювали пряму лінію, позаяк кожен будиночок, здавалося, хотів відрізнятись від іншого бодай формою, немовби вони зродилися в нічному жахові якогось урбаніста.

У містечку не було ні газу, ні електрики, ні каналізації, і, звичайно, не було й водогону в будинках, а лише кілька криниць, з яких брали воду. Водоноси приносили її тим, хто міг заплатити, прямо до хати, де її зберігали у великих кадовбах; бідні мусили носити собі воду самі.

Ці дерев'яні будівлі легко ставали жертвами вогню — за будь-якої пори року, але особливо взимку, коли несправні печі спричинювали пожежі. Оскільки криниці були далеко, а вода в кадовбах нерідка замерзала, то пожежу гасили занадто пізно. Вітри розносили вогонь від хати до хати, і впродовж ночі містечко було гейби оточене полум'ям, яке піднімалось до неба; жовто-червоні стіни підносились все вище і вище, западали в темряву і знову підносилися вгору. В їхньому сяйві можна було розгледіти напівроздягнутих людей, які згодом скупчувались у тісну юрбу, мовби не мали права розділитись, і все ж потім знову розбігалися — до криниць, до палаючих будинків або до тих, котрі ще лишалися неушкодженими, але їм загрожувала небезпека. Ніч перетворювалася на день, діти також не спали, вони гасали вулицями, юрмилися поблизу пожежі або несли порожні відра до криниць.

Такими ночами я пізнав, що жахливе нещастя, якщо воно зостається подією, а не перетворюється на безперервний стан, викликає в тих, кого воно торкнулося, збудження, в якому поводять себе так, немовби нормальний світ вийшов з колії, оскільки в ньому відмінено всі закони.

У нас говорили, що завжди, коли виникали великі пожежі, з небес прилітали янголи і сідали на дах, коник або черепицю *Високої школи*, єдиної синагоги містечка, щоб захистити її. Посланці Господа, мовляв, набирали тоді подобу білих голубів.

Мені було, мабуть, зо чотири роки, коли я вперше гупої ночі без перешкод вислизнув з дому і, подібно до багатьох інших дітей, щодуху біг вулицями до великого колодязя, з якого помпували воду для рукавів і відер, і до багряно осяяних вогнями пожежі завулків. Найдужче тягнуло мене до синагоги, до рятівних янголів. Безперечно, що я не сумнівався в їхньому існуванні, однак мені хотілося побачити їх на власні очі і бути при тому, коли вони рятуватимуть Божий дім. Нарешті я добіг до підніжжя пагорба, на якому колись давно збудували синагогу. Ми майже ніколи не молилися в ній, але я часто заходив туди сам, щоб полюбуватися фресками — це були перші твори малярства, які мені коли-небудь доводилося бачити.

Сухо потріскували палаючі бантини, фасад синагоги був яскраво освітлений, відблиски полум'я в її високих вікнах то здіймалися вгору, то знову спадали. Однак усе це не мало ніякого значення для дитини, яка не відводила погляду від білих голубів, що охороняли синагогу. Вони були білі, як чистий вранішній сніг. Дорослі, здається, також вірили в те, що ці птахи були янголами, котрі кожного разу під час пожежі прилітали з неба. Для дітей, які не відривали очей від голубів і, затамувавши подих, слідували за кожним їхнім рухом, це було таким же незаперечним, як їхнє власне буття.

Я не зовсім певен того, що розділяв їхню віру, хоча й не менше від них переймався виконанням та ігноруванням релігійних заповідей та заборон, що просто не міг собі уявити, як це

можна бути гебреєм і жити інакше, ніж ми. І все-таки в одну з тих осяяних пожежею ночей трапилось так, що в мені зародилася тінь сумніву. Звичайно, все було так, як мало бути: голуби сиділи на даху і над великою брамою. Синагога не горіла, хоча вітер і роздував вогонь. І так, мовляв, уже багато століть янголи оберігали її від будь-якої небезпеки.

Немає сенсу висловлювати тут припущення про причини мого сумніву, адже все одно я не зміг би перевірити їхню правдивість. У мене самого була пара білих голубів; мені їх подарував батько, коли ми вселилися до нашого нового будинку — і я знав, що голуби не можуть бути янголами. Але тієї багряної, обвішаної чорними стрічками ночі, я пережив триумф віри і насолоду бути свідком чуда. Однак невдовзі по тому, може, через декілька хвилин, все змінилося: я був лише свідком того, що *інші* вірили в чудо. Як рано я відкрив у собі цей суперечливий зв'язок, це поєднання пристрасного ствердження і дистанційованого сумніву? Мені важко сказати це.

Хедер — це слово означає не що інше, як кімнату — так називали школу, яка зазвичай утримувалася нужденним чоловіком, “етерним створінням”, в одній-єдиній комірчині, де також мешкали, їли, спали його дружина та його численні діти. Учням було щонайменше три і лише в окремих випадках більше, як шість років. Згодом вони навчалися у кваліфікованіших вчителів у *хедорім*, які вже нагадували навчальну кімнату, але рідко коли були подібні до шкільних класів. Мені не хотілося ходити в хедер, певно, ще й тому, що вдома я був пестунчиком, але особливо тому, що там я стикався з безмежними злиднями і гнітючою потворністю. Там я вперше довідався про те, що більшість дітей ніколи не наїдаються досхочу, що вони страждають від хвороб шкіри, які спотворюють їхні обличчя. Я дуже рано пізнав відчуття відрази і невдовзі відкрив для себе, що воно прийшло у парі з переляком чи, сказати б, з важко приборкуваним страхом. Щоб без особливої принуки змусити мене відвідувати хедер, було вирішено, що фактотум учителя носитиме мене на горгошах. Таким “помічником” був зазвичай хлопець, який ні на що інше не годився і нічого не чекав від життя. Якось він запропонував мені,

щоб я поводився з ним, як зі своїм конем. Він підскакував, мчав галопом і жалібно іржав. Позаяк він був тільки моїм конем, то я, звичайно, мусив його годувати. Це я робив охоче, оскільки майже ніколи не мав апетиту, і мені було вигідно спорожнювати торбинку, аби виглядало, немовби я з'їв свій другий сніданок. Але я мав утіху й від того, що примушував свого носія вірити, буцімто він, завдяки своїй комедії, спонукав мене віддавати йому мій харч.

Трирічна дитина берегла як свою таємницю те, що вона не насправді гралася, а лише вдавала гру. Через якийсь час мені набридло їздити “верхи”, і я віддав перевагу тому, аби ходити у хедер пішки, позаяк мій другий сніданок був потрібен мені для Береле. Це був один з “великих”, напевне, вже років шести, один з постійно голодних хитруватих лисиків. Він нещодавно відкрив мене, звичайно, знаючи, що я був дитиною заможних батьків, і став моїм оборонцем, який ніколи не покидав мене напризволяще. Щоденно повторювалася одна і та ж гра: він був танцюючим ведмедем, якого я водив на ланцюгу через міста і села. Він підкорявся тільки мені, за це я мав право віддавати йому свій сніданок, ба навіть мусив запихати шматочки хліба йому в рот. Береле, маленькі очі якого завжди чогось шукали, був одним з численних дітей жінки, котра стала *агуною*: її покинув чоловік; якщо його не буде знайдено, то вона мала б на все життя залишитися сама.

Я дуже любив цього Береле: його блискавичні рухи, його витівки та його “мистецтво” наслідувати дорослих. Він був, мабуть, першим хитруном, з яким мені довелося зустрітися. Він виманював у мене іграшки, які перепродував, і мої кишенькові гроші – завжди з обіцянкою дістати мені за це найдивовижніші речі: наприклад, справжню рушницю. Мене скрізь вважали особливо “тямущою” дитиною, однак для маленького хитруна я був дурником, котрий всьому вірив. Насправді я досить швидко збагнув усе, однак залишив його у невіданні. Та й пізніше я й півсловом не прогопився про те, що давно вже викрив його обман. Чому? Я, мабуть, відкрив тоді в собі почуття зверхності, а крім того, ще й особливу насолоду, яку можна дістати від затаєної зверхності.

Тоді ми кожного літа їздили на курорт, а восени по тому мене вже не послали в той хедер, де вчився і реалізовував свої складні комбінації Береле. Я пригадую, що час від часу ще бачив його, однак наша дружба згасла. Мені здавалося, що він уникає мене, я не знав, чому, і подружився незабаром з іншими дітьми, переважно з заможних сімей, батьки яких спілкувалися з моїми. Однак я ніколи не забував Береле – не тільки тому, що він був тим, хто проклав мені шлях до психології, але й завдяки месіанській гімнастиці, яку він проводив зі мною. Як і дорослі, ми, діти, також знали, що Месія кожної миті може зійти на землю. Наше спасіння почнеться передусім з “перевертання світу”. Береле зробив з цього висновок, що раптом усім доведеться стояти на голові. Щоб уникнути цієї неприємної ситуації, потрібно, мовляв, завчасно освоїти стійку на голові, пояснив мені Береле, і тоді, тієї великої миті, ми займемо правильну позицію. Під його наглядом я вчився ходити на руках, так довго звисаючи головою донизу, що мені починало темніти в очах.

Згодом – я досить рано, з 13-літнього віку, порвав з релігією, пристав до революційного руху і з мотивів вірності йому багато чого взяв на себе, – згодом я часто згадував ці вправи Береле зі стійкою на голові. Я вже давно не виконував заповідей і не звертав уваги на численні заборони, які визначають будні побожного гебрея. Але впевненість, з якою я очікував Месію, залишилася незмінною. Наш месіанський антисвіт звався революційною активністю. В усьому, чого я тоді вчився, що переживав і чинив, я не переставав шукати аргументів для месіанської впевненості. Можливо, я й сьогодні продовжую робити це. Можливо, що відтоді, як я навчився думати, я не зустрічав жодної ідеї, яка б так заволоділа мною і з такою постійністю визначала б мій шлях, як ідея, що цей світ не може залишатися таким, яким він є, що він може стати зовсім іншим, кращим, і що він стане таким.

Я згадав епізод з голубами на даху готової спалахнути вогнем синагоги, аби підкреслити, що в момент, так би мовити, очевидного чуда мій сумнів якраз посилювався. Насправді ж тієї драматичної ситуації ледь б вистачило, аби пояснити, як маліла

моя віра, дедалі частіше, дедалі більше, без того, щоб сумнів ставав особливо відчутним чи бодай якимось чином заважав тому злагодженому співжиттю, в якому дитина почувала себе захищеною, наче в лялечці. Це настільки правдоподібно, що лише тепер, пишучи ці рядки і згадуючи те далеке минуле, я цілковито усвідомлюю, що в своєму дитинстві я був “грішником”, а ще більше тим, хто піддався сумніву, втім, без докорів сумління стосовно людей і стосовно Господа, в якого я, поза всім, вірував так само безумовно, як і в небо над нашими головами.

Грішник, сказав я. Переді мною зринає спогад, який, напевне, ніколи цілковито не забувався і лише час від часу інколи зникав. Яюсь, кілька років тому, я вже вдавався до нього, коли намагався точно визначити роль сексуальності в роки своєї юності і в пізніші часи, а водночас і досягнути, що ж незвичного було в ній.

Це відбулося, мабуть, того самого періоду, що й інші епізоди, про які я згадував, себто між третім і четвертим роком життя. І цього разу я можу з високою вірогідністю встановити вік, в якому трапився цей безумовно відчутний за наслідками, хоча й, можливо, не надто важливий випадок. Це сталося в День всепрощення, напевне, це був Йом-Кіпур 1909 року. З якоїсь причини — я був, очевидно, хворий або видужував від хвороби — мене не взяли з собою в синагогу. Стояв надзвичайно спекотний осінній день. Ганнуся, українська служниця, була зі мною в саду за будинком. Вона лежала, напівпідпершись рукою, під яблунею, я сидів біля неї. Не пам’ятаю вже, як почалася та дивна гра, але, напевне, це вона пригорнула мене до себе і засунула мою руку собі під сукню, притуливши її до своїх голих персів. Очевидно, вона змінила потім свою позу таким чином, що мої руки, ковзнувши, торкнулися врешті-решт її живота, а відтак її стегон. Я відчув насолоду, якої мені довелося знову зазнати лише набагато пізніше — це було таке збудження, немовби все моє тіло спалахнуло вогнем. Все попливло перед моїми очима, спека палючого сонця, теплота гладкої, ніжної шкіри цієї великої, вайлуватої дівчини і незнане сластолюбство, яке охопило і привело мене в трепет — я не розумів, чому, навіщо.

Коли Ганнуся відтак відірвала мене від себе, я помітив червоні плями на її лиці і відкрив у її погляді щось незвичне: вона зизо блукала очима, гейби злякано оглядаючись навколо себе. Не обмовившись і словом, ми повернулися в дім; невдовзі прийшли й молільники, які тривалий час відпочивали, щоб відділити ранішні молитви від тих, які мають здійснюватись упродовж довгих годин аж до настання ночі.

Я усвідомлював, що вчинив щось безумовно недозволене, як і те, що Ганнуся мовчатиме про цей випадок. Отож і я зроду-віку нікому не розказував про це, ні тоді, ні пізніше: ніколи. Я усвідомлював, що мій гріх тим важчий, позаяк я вчинив його в день каяття і прощення, в наснажений страхом день Йом Кіпур. Однак я майже не відчував докорів сумління. Звичайно, що я вірував у всевідаючого, караючого Бога так само непохитно, як і в те, що дощ мокрий, а лід холодний, але я не боявся Бога — ні його самого, ні його кари. Трохи пізніше, і то не один раз, я залазив на стріху великої клуні і щосили жбурляв у небо камінням. Я сподівався, що якийсь із ріняків поцілить у нього, і тоді прикро вражений Господь відкриє віконце і сердито гляне на мене. Я був налаштований стійко триматися, навіть закинути йому чимало докорів, позаяк він все ще утримував Месію, без якого нам несила вже далі витримувати. Про цей виклик я також нікому тоді не розповідав.

Стосунки між Ганнусею і мною залишилися, як і перше, немовби під яблунею нічого не відбулося. Здається, потайки я був їй вдячний, хоча й не пригадую цього зараз. Після цього першого сексуального переживання для мене нічого не змінилося, хоча воно, без сумніву, стало визначальним для незвичайної ролі доторків у всіх моїх еротичних та сексуальних зв'язках.

Не визначальним, а співвизначальним. Напевне, наслідком особливо несприятливих життєвих обставин було те, що чимало дітей містечка, як уже згадувалося, так часто страждали від інфекційних хвороб шкіри. Наскільки я себе пам'ятаю, вигляд нечистої шкіри завжди пробуджував у мені неабияку відразу і водночас викликав страх перед доторком. Звичайно, що мене досить рано почали застерігати від наслідків бруду, а отже, й від близь-

ких контактів з дітьми бідняків. Однак цього факту явно не вистачає, щоб пояснити, чому кожне садно на своїй власній шкірі, скажімо, поранений палець, я так старанно приховував; чому кожну щонайменшу, ледь помітну буру крапинку я вважав такою нестерпною, що намагався виколупати її ножем. (В той час, коли я пишу це, мій погляд падає на мої укриті великими й дрібними коричневими плямами руки, руки літнього чоловіка. Може, я змирився з ними? Можливо, вони стали мені байдужими — упродовж того тривалого процесу, який відчужував мене від мого обличчя і ще більше від мого тіла.)

Ще до пригоди в саду я постійно відчував потяг до білої, гладенької шкіри, і тим сильнішою була відраза, яку навіювало мені все, що здавалося потворним. Бородавка на обличчі, перекошений рот, гуля — все це відштовхувало мене; я відводив очі від таких облич, як роблю це несамохіть ще й сьогодні, коли сердитий на когось або коли хтось збирається обмовити мене.

Ще й сьогодні я не можу дивитися на клоунів. Їхній вигляд спричинив одне з перших, справді приголомшливих розчарувань мого раннього дитинства. Нарешті у містечко приїхав цирк. Жоден день до того не видавався мені таким безкінечно довгим, як той, коли ввечері батько пообіцяв повести мене в цирк. Там можна буде побачити диких звірів, диких людей та карликів, а також коней, які танцюють польку і вальсовим кроком несуть на собі прекрасних, одягнутих, як принцеси, наїзниць, жонглерів і майстрів трапеції, і чоловіка, який водночас грає на десяти музичних інструментах — і, нарешті і передусім, клоунів. Ось вони врешті-решт з'явилися. Їхній одяг був ще більше зношений і строкатіше полатаний, ніж у наших найзлиденніших жебраків, їхні лица були спотворені грубим шаром фарби, а замість носів вони мали червоні картоплини. Те, що вони витворяли, було безумовно дуже веселим, найсмійнішим з усього — воскресіння мертвого клоуна, який, несучи свічки, йшов разом з іншими у власній похоронній процесії і разом з іншими голосно оплакував власну смерть. Все це було чудово, однак мені ще й сьогодні важко дивитися на немилосердно спотворене обличчя клоуна, так само як зазирати комусь у вічі в той момент, коли він відчуває себе

приниженим. Безперечно, що йдеться тут також про переляк і страх.

Однак, як уже згадувалось, я не відчував після пам'ятної події на День всепрощення ні того, ні іншого; я вірив у всемогутність Господа і все-таки не боявся кидати йому виклик, наприклад, торкаючись у п'ятницю ввечері світича або – потай, звичайно, – навіть шкрябаючи щось олівцем на папері чи на меблях. Усім цим я оскверняв святість суботи і чинив, усвідомлюючи це, неабиякий гріх.

Можливо, у такий спосіб я тільки грався з небезпекою? Це цілком правдоподібно, адже навіть найменші діти мають задоволення від такої гри: вони напускають на себе переляк і дістають від його подолання неабияку вітиху. Однак визначальною тут була, вочевидь, певність, що всемогутній Творець світу стояв на нашому боці – адже він був гебрейським Богом, споконвіку зобов'язаним моїм далеким предкам, а значить і їхнім нащадкам. Я боявся Бога, в цьому немає ніякого сумніву, проте не інакше, ніж свого батька, якому я увесь час прагнув сподобатися і завжди боявся розсердити його. І все-таки я знову й знову робив речі, які він забороняв мені. Це було недобре, але я ніколи не боявся, що він буде довго сердитися на мене, позаяк досить швидко виявив, що він сам почувається покараним, коли змушений карати мене. Довіра, яку він викликав у мене, була безмежною; він визначив мої стосунки з людьми на все моє подальше життя.

Коли зимовими ранками, які він проводив зі мною, я відривав погляд від морозних візерунків і засніженого світу, то тільки для того, щоби поглянути на нього: його голова була постійно прикрита *ярмулкою*, темно-синьою оксамитовою шапочкою або чорним шовковим беретом; його лице обрамлювала модно підстрижена чорна борідка. Хоча він походив із хасидської родини і був вихований у найсуворіших звичаях, проте не носив пейсів і, крім суботи та святкових днів, також і кафтана, а вдягався, як тоді говорили, “по-європейськи”. Його світлокарі очі за золотим пенсне, здавалося, завжди посміхалися, коли він дивився на когось, нерідко трішки іронічно, однак майже завжди добродушно. Його погляд з самого початку додавав мужності надто

вразливій дитині: мужності бути хоробрим і бажання бути веселим і розумним. Його довіру я ніс на своїх плечах, наче якийсь тягар, якусь особливо цінну ношу. Я увесь час казав сам собі, що він мене переоцінює і робив усе для того, аби не розчарувати його; я міг завдати болю кому завгодно, тільки не йому.

У паровій лазні, де в п'ятницю по обіді всі чоловіки якнайретельніше очищалися перед шабатом від тижневого бруду, стояв неймовірний гамір, стіна майже непроглядної пари стира-ла всі контури, духота забивала дитині подих. Дерев'яні лавки східцями піднімалися вгору; що вище лавка, то гарячіше. Зазвичай діти залишалися на нижніх лавках. Мій батько похвалявся перед своїми друзями, що я маю відвагу підніматися на самий верх і могу навіть витримати там декілька хвилин. Ах, я не мав відваги, але як я міг розчарувати його? Я не боявся його докорів, однак я так пристрасно жадав побачити в його очах добру, лагідну усмішку визнання! Вже змалку він чекав від мене чогось незвичайного, підбадьорював мене говорити про людей і речі щось небуденне, щось особливо влучне, відповідати з готовністю, однак не зухвало або старечо-розумно.

Наш дім був, як мені сьогодні здається, завжди повен людей — особливо вечорами. Я часто ловив на собі погляд мого батька, який очікувально дивився не мене. Я знову й знову збирався сказати йому, що він не повинен нічого чекати від мене, що я зовсім не такий розумний, як йому здається. Ці слова десь до дванадцятирічного віку так часто крутилися в мене на язиці, що хоча це й неймовірно, але правда: я ніколи так і не вимовив їх. В дитинстві я ніколи не міг набратися мужності, щоб не виправдати постійних надій, які він покладав на мене. Чи знав, чи здогадувався він коли-небудь, як важко мені часом було? Він помер у 78 років, але я ніколи так і не спитав його про це. Справді, ми ніколи й словом не обмовились про той зв'язок, який колись, упродовж кількох років, так тісно єднав нас обох, аж поки з моєї вини не розпався.

Від мене, 5-6-річної дитини, очікували також, що я повинен гарно співати і виразно вимовляти слова. Це було для мене найлегшим з усього. Тому що, попри тотальну суворість у дотри-

муванні всіх релігійних, ритуальних, традиційних заповідей і заборон, у нашому домі, – та навіть і в халупах найбідніших мешканців містечка, – мало не в кожній ситуації, як вранці, так і ввечері – завжди лунав спів. Він лунав з молитовних і шкільних приміщень, з підвалів найбідніших ремісників, з подвір'їв і хлівів. Релігійні мелодії, принесені вигнанцями свого часу ще зі Сходу, дивним чином перепліталися з піснями, які співалися місцевими слов'янськими народностями, особливо українськими селянами.

“Коли гебрей співає?” – зазвичай питали у нас, і відразу відповідали: “Він співає, коли голодний”. Знаменно, що слово “гебрей” нерідко замінювали на “селянин”. У такому випадку в нас мали на увазі тільки українського селянина. Часом відповідь звучала й інакше: “Він співає, коли (або позаяк) йому сумно”.

Гебрейська народна пісня постійно оновлювалася і залишалася вірною народові, який прагнув не тільки оплакувати надзвичайно важку щоденну боротьбу за своє існування, але й оспівувати її: неймовірні зусилля, з якими заробляли свій хліб насуцний і гроші на навчання дітей; муку і щастя бути гебреєм серед ворожого світу; біль розлуки з рідним краєм, коли покидали його, щоб врятуватися від нужди і, нарешті, тугу за землею Ізраїля; або ж тугу за вільною Америкою, де “навіть у будні їдять білий хліб”. В Америці, як і в “землі обітованій”, виникали також революційні пісні; зі злидених майстерень вони виносилися на вулиці і поширювалися зі швидкістю вітру:

*Ти вовну прядеш,
А одежі не маєш.
Ти хліб випікаєш,
А сам голодуєш.*

Звідти приходили також любовні пісні – з їхньою сором'язливою чуттєвістю, з їхніми обіцянками щастя, з їхнім смутком через вимушену розлуку, через невірність і зраду. Оспівувалося все – іронічно й патетично, зухвало й жалібно водночас.

Пісні були частиною життя, яке віддзеркалювалося в них, шукало в них захистку і нової мужності. Чимало текстів належало знаменитим поетам, які писали на їдиші та івриті, однак більшість пісень створив сам народ – розчаровані й бунтівники, щасливі й нещасливі закохані.

Першими піснями, які я почув, і відтак легко, хоча й без слів, підспівував, були гебрайські та арамейські літургійні псалми. Ледве не щовечора траплялося так, що раптом посеред розмови хтось із гостей обривав занадто гостру дискусію або гру в карти і починав пісню, яку підхоплювали інші. До неї долучалася друга, третя, іноді співали до півночі або – літніми ночами – навіть до світання. А кожної п'ятниці, ввечері, разом з батьковими друзями приходили також старі приятелі мого дідуся. Пили пиво або медову бражку, інколи також дуже міцний коньяк. Білі свічки у високоруких срібних світичах повільно вигорали; часом продовжували сидіти в темряві, обговорюючи політичні події; палко виступали за або проти сіонізму, який неабияк тривожив тоді наші душі, прискіпливо сперечалися про той чи інший виклад біблійного або талмудичного речення і цитували численних коментаторів.

Однак щоразу знову поверталися до співу. Він був молитвою, був утіхою і скаргою водночас.

*Знаєш, Дрейфусе,
За що тебе так ганять між людей?
Лиш за те, що ти,
Лиш за те, що ти – іудей.*

Нам, дітям, дозволяли залишатися, поки ми не засинали, а потім сплячих переносили в ліжко.

Інколи в п'ятницю ввечері приходив, як правило, без попередження, дідусь мого батька. В той час йому було вже за вісімдесят; довга, біла борода спадала йому на груди; коли в розмові він відкидав голову назад, на його комірці можна було побачити білосніжний або темний шовковий шнурочок. Його очі залиши-

лися молодими – вони навіть боялися страх, коли він сердився або навіть лише не погоджувався з чиеюсь думкою. Але попри це його погляд був уважним, навіть по-дитячому наївним. Будучи рабином, він одного разу посварився зі своєю громадою, позаяк вона дала в себе притулок противникам хасидського рабі, прихильником і другом якого він був. Тієї ж ночі мій роздратований прадідусь покинув місто і після тривалої, небезпечної поїздки верхи через Карпати досяг свого рідного містечка. До кінця своїх днів він відкидав усяку спробу примирення. Коли згодом один з його синів обійняв той самий рабинат, він волів радше цілковито ігнорувати його. Він провів своє життя у “навчанні”, в студіюванні священних книг та коментарів до них; це також було причиною, чому він відійшов від світу. В сутінках вранішньої години він вибігав з дому, щоб зануритись у холодну воду. Він біг, позаяк не хотів гаяти часу. Лікареві, який порадив старцеві трохи вгамувати свій запал, він пояснив: “Я не смію втрачати ні хвилини, бо тільки тепер починаю *по-справжньому* все розуміти. Тільки тепер мені відкривається, що, власне кажучи, є *найсуттєвішим*”.

Авжеж, реб Борух біг, оскільки навчання не залишало йому жодної вільної хвилини, але також і тому, що він хотів уникнути людей. Він не переносив банальності і буденності, майже ніколи не ходив до синагоги, а творив свої молитви у власній кімнаті. Часом, з настанням вечора, траплялося, що він покидав у своєму білому балахоні дім і поспішав на пагорб, звідки виглядав Месію; той не обов’язково мусив з’явитися саме цієї години, але ж не існує такої миті, в яку він не міг би прийти. Я не знаю, чи мій прадідусь повертався додому розчарованим.

Цей старець, єдиний авторитет, здатний підкорити, який зустрівся мені у моєму дитинстві, ба навіть і в усьому житті, був героєм численних оповідей, які я завжди охоче слухав. З усіх них впливало, що він був ученим і мудрим, і абсолютно байдужим до всього, на чому так багато залежало інцим: байдужим до виявів шани, до грошей, суспільного становища, проте нездатним, навіть неспроможним іти на будь-який компроміс, коли справа торкалася віри, вчення або відданості. Він ніколи не приховував своєї нетерплячості, коли йому доводилося вислухову-

вати людей обмежених або неосвічених, особливо ж якщо вони були заможними, а тому претензійними. Натомість він завжди уважно дослухався до слів, з якими бідні та нещасні шукали в нього втіхи і поради. Його фанаберство, зазвичай таке відчутне, здавалося, поступалося місцем дивовижному респектові перед ближнім, що страждає.

Коли я згадую цього невисокого чоловіка в чорному кафтані, підперезаного важким шовковим поясом, — дивовижну жвавність його рухів, проворність, з якою він звільнявся від чужої присутності, то мені здається, що в містечку, де люди мешкали в такому тісному просторі і ледве якогось дня могли уникнути один одного, він був самотнішим, ніж будь-хто інший, з ким мене відтоді зводила доля.

Що ж могло штовхнути цього старого чоловіка у таку самотність? Не атаки ворогів і ще менше страх перед ними, позаяк він був певен своєї справи і її грядущої перемоги. Це могла бути хіба що неспроможність подолати відстань, яка відділяла його від тих, чийм другом він волів бути. Він не простив їм того, що вони не задовольняли вимог, саме виконання яких він розглядав як виправдання буття. Він був несправедливим, тепер я цього цілковито певен. Але якби я залишився свого часу в містечку і воно б не змінилося — хтозна, чи не думав би я так само, як і він. Я мушу зізнатися, що часто бував не менш суворим від нього, але з набагато меншими підставами і меншим правом.

Цьому предкові я завдячую певним чином початком своєї “кар’єри”, якою б вона зрештою не була. Тому що одного весняного дня — розквітлий бузок саме заглядав у бокове віконце його кімнати — він відкрив мені, що я стану *луї*, себто світочем Ізраїля; мені було тоді, напевне, шість з половиною років. Як і всі діти мого віку, я почав кожної неділі перекладати більший або менший уривок тижневого розділу Тори, який наступної суботи читався кантором у синагозі. Зазвичай очікувалося, що діти мали би вивчити свій уривок до п’ятниці. Але якось мій учитель виявив одного з вівторків, що я вже знаю текст і переклад напам’ять. Він був так вражений цим, що наважився без попередження привести мене до мого прадідуся, аби той мене “допитав”, себто перевірів мої знання.

Шість десятиліть, які віддаляють мене від тієї миті, не стерли в моїй пам'яті жодної подробиці. Я стою перед масивним столом зі старими фоліантами, поряд зі мною – учитель, вельми високий чоловік, який поперемінно то дивився на мене, то намагався перехопити погляд прадідуся. Звичайно, я хотів сподобатися, проте важливішим було для мене те, що мені знову належало щось робити, аби виправдати покладені на мене сподівання. Це вдалося мені. Затим мені було дозволено зайти за стіл, прадідусь поклав свою правицю на моє тім'я, його уста ворушилися – очевидно, вони шепотіли благословення. Відтак він зробив учителеві багатозначний комплімент і додав, показуючи на мене, своє пророцтво. Учитель тут же повів мене прямісінько в контору мого батька, перед яким я знову мусив пробурмотіти текст і переклад.

Похвала рабі Боруха відразу стала відома в містечку.

Невідступнішим, ніж будь-коли раніше, стало внаслідок цього моє побоювання, що батько, а відтепер також і прадідусь, переоцінили мене, і що рано чи пізно їм доведеться в цьому пересвідчитись. Нерідко я бажав, аби це відбулося якомога швидше, негайно, щоб зняти з себе непосильний тягар і страх.

Довго ще потім я згадував погляд мого прадідуся; спершу він дивився на мене холодно, відтак з деяким здивуванням. Але раптом в його очах спалахнуло щось таке, що мене надзвичайно ошчасливило. Цього щастя я не забуду ніколи.

Його пророцтво не справдилося – я не став *ілуї*. З вірою, котра була для нього всім, я порвав, як уже згадувалося, ще в ранній юності і відтоді не шукав ніякої іншої. У такий спосіб я досить рано збагнув, що не був ніяким “покликаним”, хоча увесь час знаходилися люди, які воліли вірити в це. Ось чому я думав тоді й думаю тепер, що хоча мені й передалися від мого прадідуся деякі погані риси, проте в мені немає його сили протистояти будь-якій спокусі, немає мужності герметично закритися від усього несуттєвого і немає тої особливої скромності, яка так природно поєднувалася у нього з фанаберством.

Навіть будучи дитиною, я не прагнув стати якогось дня схожим на нього. Однак у всьому суттєвому, що я коли-небудь

робив, мені завжди залежало на тому, аби мати право сказати собі, що хоча він і не був би згідний зі мною, проте аж ніяк не висловив би своєї зневаги до того, що мені вдалося здійснити в мої найкращі години. І цілком можливо, що не саме тільки марнославство спонукало мене час від часу вважати, ба й сподіватися, що я, щоправда, не завжди, проте інколи все-таки заслуговував того погляду.

На відміну від нього, я завжди відчуваю потребу жити у злагоді з друзями. Розбіжності з ними, коли йшлося про суттєві речі, завдавали мені великі страждання. Однак я завдячую своєму прадідусеві твердою волею і здатністю ніколи не вагатися у своєму переконанні, навіть якщо його зі мною ніхто не поділяє. Та й свою самотність він переносив набагато легше, ніж його правнук; можливо, тому, що насправді він ніколи не був один: він відчував присутність Бога так само переконливо, як і дотик долоні, яку він відтак часто прикладав до втомлених “навчанням” очей. Цей надзвичайно розумний, дотепний і освічений чоловік міг, беззаперечно, уявити собі все, що завгодно, крім того, що хтось може бути справді безбожним, себто жити й думати так, немовби Творця світу не існує.

Щороку перед Пасхою ми “вчили”, себто читали й перекладали Пісню над Піснями. Для дітей у цій пристрасній любовній пісні не було нічого осудливого, позаяк завдяки усному переказові, який супроводжував декламований монотонним співом переклад, вони довідувалися, про що там насправді йшлося — звичайно, не про кохання чоловіка й жінки, а про зваду між Господом та його обраним народом, який, завинивши, блукає, подібно до закоханих у Пісні над Піснями, нічними дорогами, щоб віднайти свого коханого, себто Господа. Жінка зупиняє кожного подорожнього, щоб спитати про нього, і так вона потрапляє до зачиненої брами міста. Сторожа наспіхається над нею та її коханим, якого ніхто ніколи не бачив.

Прадідусь також міг іноді сперечатися зі своїм Богом, як на це наважувався у своїх виголошуваних на їдиші молитвах бердичівський цадик. Якби він довідався, що його правнук жбурляє у небо камінням, аби привернути увагу Господа і глянути в його

сердите обличчя, він, мабуть, не сприйняв би це за богохульство. Всемогутній був присутній усюди; навіть дитина не могла розминутися з ним, а за певних обставин мусила наштовхнутися на нього і дати волю своїм рукам. Майже під диктовку рабі Боруха писав я слова, котрі вклав в уста героєві свого роману, підліткові рабі Бині, з якими він, помираючи, прощається з одним зі своїх бойових побратимів, невіруючим віденським гебреєм: “О нещасний, Ви залишаєтесь один-однісінький. Як Ви зможете жити без Бога?”

Ким би не були мешканці містечка, вони, звичайно, багато в чому уподібнювалися до своїх ближніх, серед яких вони проживали. Однак вони відрізнялися від них передусім тим, що були, так би мовити, перманентними молільниками. Чоловіки присвячували першу годину дня, а також інші години до і після настання вечора молитві. Поміж цим випадали численні нагоди для благословень — під час миття рук перед їдою, перед тим, як покласти до рота перший шматок хліба, випити першу краплю, вперше у новім році з’їсти свіжий плід — ці благословення не мали краю. Тексти були гебрайські, значно рідше арамейські. Кадіш, заупокійна молитва, яку впродовж року проказували нащадки чоловічої статі після смерті найближчих родичів, вражав мене найдужче. Хлопчиків-сиріт, навіть тих, які щойно навчилися говорити, вранці і ввечері приводили в синагогу, щоб вшанувати кадішем пам’ять покійника, дочасно померлого батька або матері. Навіть тепер, коли я пишу ці рядки, мене проймає зворушення, з яким я дослухався до дітей-сиріт, коли вони, лепечучи й запинаючись, проказували цю довгу молитву перед безмовною громадою.

Але оскільки я вже дуже рано розумів текст, то він викликав у мене, щойно я його чув, неприємне відчуття, яке з часом поширилося на всі молитви. Вмирала людина, невинна, вражена невиліковною недугою, тож ті, хто лишався серед живих, позбавлялися піклувальника, віддані в лабеті безкрайньої нужди. І після всього цього вони мусили тричі на день повторювати заупокійну молитву, яка починалася словами: “Хай славиться і святиться ім’я Творця...” і продовжується лестощами і славо-

слів'ям, якими аж до оскоми на зубах сповнена більшість молитов усіх релігій. Приблизно в той самий час, коли прадідусь, так би мовити, відкрив мене, у мені вперше зародився сумнів: навіщо це потрібно Богові, аби, затинаючись, нещасні діти-сироти безперестанку повторювали, що Він, тільки Він великий, незрівнянний, що тільки Він створив світ, що тільки Його воля усе визначає; що тільки Він вивів гебреїв з Єгипту на волю і подарував їм землю Ханаан і так далі і тому подібне. Я надто часто чув лестощі, з якими бідняки приступали до мого батька і вважав їх відразливими, незалежно від того, коли облесники хочуть досягти цим якихось корисливих цілей — негайно чи трохи згодом. Вони, напевне, гадали, що підносять того, перед ким принижувалися. Невже Господь всього цього жадає, ба навіть вимагає — вранці, по обіді, ввечері, навіть уночі, в тому числі від дітей, які мусять славити його з заплющеними очима?

Проте існувала й літургійна урочистість, настрої якої завдяки співові опановував усіма. Заради неї, а не заради слів я з насолодою й нерідко з великим зворушенням слухав чудових канторів. Як чітко не намагалися б вони вимовляти текст, це мене мало обходило, я переставав сприймати слова. Щоправда, були й винятки, наприклад, *ліют*, себто вірші, написані в середньовіччі, а також псалми, які включалися в молитви, особливо у святкові дні. Мені подобалося чимало псалмів, і насправді я ніколи не переставав співати їх. (Якщо мені вдасться здійснити свою надто широку програму, то я хотів би наново перекласти вибір псалмів німецькою та французькою мовами.)

Це сталося навесні 1933 року в Берліні — напевне, кращої весни я не пам'ятаю. Як і багато моїх соратників, я сидів у в'язниці. Тоді ще не існувало концентраційних таборів, кожен з нас гадав, що якоїсь миті, очевидно, на світанні, його виведуть з одиночної камери і розстріляють “при спробі втекти”. Саме тоді це й трапилося. День хилився до вечора, в тюремнім дворі есесівці разом з численними наглядачами зібралися під прапорами зі свастикою на свою вечірню перевірку. І ось чітко й загрозово в камеру ввірвалася співана хором “Пісня про Горста Весселя”. Звичайно, я вже й раніше часто чув її, одначе тієї миті вона вразила

мене, наче молитва, тобто я не звертав уваги на слова, а дослухався лише до спотвореної старої солдатської мелодії. Коли вже остаточно запала ніч і світло в камері згасло, мені на уста — немовби звідкілясь іззовні — несамохіть ліг псалом: “Не нам, Господи, не нам, але йменню Своему дай славу за милість Твою, за правду Твою! Пощо мають казати народи: “Де ж то їхній Бог?” А Бог наш на небі, — усе, що хотів, учинив...”

Я слухав себе спершу з іронічним подивом, але відтак дав собі волю. Тієї ночі я тихенько проспівав собі усі псалми, які знав напам'ять, а потім проказав нічну молитву, якою я в дитинстві перелічував усіх архангелів, котрі, в ногах і в головах, мали оберігати мене і мій сон. У гіпнотичній дрімоті, з якої я врешті-решт поринув у справжній глибокий сон, я чув пісні, які перебивали одна одну і дивовижно сплїталися до купи. Коліскова, яка обіцяє дитині, що “батько надішле з Америки листа і двадцять доларів, і свою фотокартку” зливалася з вульгарним, модним тієї весни шлягером “Коли в неділю надвечір заграють музики сільські...”. Але коли я знову прокинувся, спомин про пісні мого дитинства все ще не розтанув. Вони більше не покидали мене і виповнювали собою багато годин мого ув'язнення. Я співав їх з усіма їхніми строфами, аж поки мене не долала втома, і повертався до них, як тільки знову збирав до купи свої сили. Ні, вони не будили в мені туги за далеким минулим чи за містечком, яке я покинув сімнадцять років тому. Безсумнівно, що я його вже ніколи не побачу, однак воно залишиться в моїй пам'яті — калейдоскопом барв, образів і звуків, розмаїття яких мене ще й сьогодні дивує.

У містечку було чимало домашніх тварин: кури, гуси і кози, корови, коні. У порівнянні з людьми вони здавалися мені дурними й потворними, геть усі, окрім коней. У них я відкрив для себе найдосконаліших істот на землі; я не певен, що я змінив цю думку. *“Дойно ще часто згадував табун поранених коней, який після битви переганяли через містечко, особливо одну сиву кобилу, в якій витекли очі. За цією твариною він плакав, як могли би оплакувати самих себе мертві, коли б вони пережили свою смерть”.*

Як і цей герой мого роману, я ще й сьогодні зворушуюсь до сліз, коли думаю про поранених або голодуючих коней. “Важко бути гебреєм”, — ці слова у нас часто повторювали з глибоким зітханням. Часом ще додавали: “Важко бути гебрейським конем”, тобто належати “етерному чоловікові”, який, як мовилося в одному жарті, мусив слідкувати за тим, аби його нещасна коняка ніколи не довідалася, що на світі є така недопустима розкіш, як овес.

То був буланий кінь, котрого я одного літа часто водив до водопою на берег Пруту. Його кошлата шерсть завжди була чистенькою і вилискувала. Він любив, коли на ньому каталися діти і терпляче зносив їхні найрізкіші жести. Він був добродушним, лагідним і розуміючим. Це можна було прочитати в його великих, уважних очах.

Я дуже рано довідався про те, що дітей зачинають під час статевого акту. Скрізь можна було побачити півнів, що толочили курей; нерідко випадала нагода спостерігати смішну виставу собачої пари, якій чомусь не вдавалося розчепитися. Однак особливо вражало, навіть конфузило не раз бачене видовище копулюючих у дворі, біля стайні, коней. У цьому процесі дивувало, ба навіть бентежило, що обидві тварини тремтіли, немовби обоє, а не тільки кобила, відчували переляк. Коли ж нарешті все вдавалося і щасливо завершувалося, то дорослі вітали одне одного — власник жеребця закидав компліменти, немовби це була його особиста заслуга.

У той період я — як і багато інших дітей — досить часто бував свідком драматичного процесу: як із тіла кобили або корови з неймовірними зусиллями витягують плід. Оскільки страждання тих самиць так глибоко зворушували мене, то для мене ще й сьогодні фізичні муки пов’язані з уявленням про невинно страждаючих тварин. Щоб уникнути помилкового тлумачення: я не той, кого називають “захисником тварин”. У моїх очах лише людина є незрівнянним створінням, найдосконалішим на цій землі.

Майїм хайїм — так зветься “жива” вода, що клекотить із джерела, так називав її прибулий з Відня учитель івриту, під наглядом якого діти здійснили першу вилазку на природу; це було,

наскільки я пригадую, на Трійцю. Коли я, наймолодший зі школярів, дивився на полонини, які м'яко стелилися догори і переходили в пасовиська на пагорбах, мальовничо розкиданих у передгір'ї Карпат, я вперше відкрив для себе, як багато різноманітних барв мають ту саму назву: зелений. Однак мені пояснили, що тут йдеться лише про відмінність у відтінках. Але й іншу науку дістав я в цей по-літньому весняний день. Коли ми піднялися на пагорби – ми називали їх горами – то я побачив їхню найвищу вершину, яка, здавалося, торкається неба. Дитину, котра так часто потайки жбурляла камінням у небо, так і не спромігшись коли-небудь поцілити в Нього, охопила невимовна, всевладна надія: зійшовши на вершину, вона змогла б досягнути краю світу і тим самим небесної брами. З тим, що відтак відбулося, стикалася неймовірна кількість людей до і після того: відкриття, що небо залишається таким же високим і далеким як у долині, так і в горах, і що за цими вершинами ховаються інші – вищі, ще вищі – і так в цілому світі, без числа й ліку. Це вельми інтенсивне відкриття сповнило дитину не тільки розчаруванням, але й вселило в неї якусь непогамовну тривогу.

“Майїм хайїм”, - пояснював учитель. - “Це та сама прозора вода, яка джюркотить тут з незапам'ятних часів, і водночас інша, це вода, яка ніколи не буває тою самою”.

Звичайно, через кілька років, вже у Відні, назавжди відірваний від цього джерела, я вивчав щось подібне на уроці грецької мови, і два гебрайські слова були замінені еллінськими “Panta rhei”, але вже тоді, серед пагорбів карпатського передгір'я, своєю дитячою уявою я почав здогадуватися, що хоч істину й можна пізнати, однак вона міняється, як тільки її відкриваєш, і стає лише вказівником, дороговказом до іншої істини, яка ховається за нею – пагорб за пагорбом за пагорбами – і нема серед них останнього.

Наше містечко лежало на Пруті, одній з приток Дунаю. Залізним мостом діставалися заболотівці до іншого берега, за яким піднімалися густо порослі пагорби. Інколи, не надто часто, можна було побачити, як вниз по ріці сплавляють дараби. Мій батько обіцяв мені, що влаштує згодом так, аби я також міг спуститися

на дарабі — цілий день і цілу ніч. Цьому не судилося здійснитися. До вражень, яких я як, мабуть, кожна людина, пристрасно жадав, належить спуск на дарабі. Звичайно, що пізніше, в роки моєї юності чи в мої зрілі літа, я міг би здійснити це бажання. Але тут ідеться, вочевидь, про той тип бажань, які хочеться радше плекати, ніж здійснювати.

Купалися ми тільки на нашому, містечковому березі, а не на протилежному. Справа від мосту чоловіки голяком, зліва — жінки у своїх довгих сорочках. Влітку стояли нещадно спекотні дні — вчитель відпускав дітей до річки, проте вимагав, щоб вони лише раз чи двічі занурювались, а відтак негайно поверталися в хедер. Щоб виграти час, вони відразу скидали свій одяг і приходили на ринковий майдан вже голими, однак це мало допомагало, вони повинні були повертатися назад, перш ніж по-справжньому освіжались, адже ніщо не могло бути важливішим від *навчання*. А Тору не можна примушувати чекати.

Поки я жив у містечку, мені здавалося найприроднішим бачити щоп'ятниці в лазні, а влітку щоденно на річці чоловіків голими. Незалежно від віку, вони завжди рухалися невимушено і природно. Діти дуже рано довідувалися, як відбувається злягання. Для них це так само не було загадкою, як і для сільських дітей. Багато з них спали в одній кімнаті з батьками, деякі навіть у тому самому ліжку. Злидні, які породжували такий проміскуїтет, наділяли дітей надто раннім досвідом, яким вони відверто ділилися зі своїми заможними друзями. Це стосується, звичайно, і мого друга Береле, який при цій нагоді розвивав мої здібності з математики. Він стверджував, що чоловік мусить шість разів переспати з жінкою, щоб народити хлопчика, і чотири рази — щоб народити дівчинку. Отож мені доводилося вираховувати, скільки разів той чи інший заболотівець “треннив” матір своїх дітей, число і стать яких ми знали. Лічба цікавила Береле, а під його впливом декілька днів і мене, лічба і невимушеність, з якою ми вживали слово “треннити”, вульгарне гебрейське слово зі значенням коїтувати.

Сексуальна сфера не мала сама по собі нічого ганебного, вона належала до родинного життя — а без родини людське існування видавалося дітям поголовно моногамних батьків просто

неможливим. Проте набагато сильніше, ніж сексуальні акти, які нерідко будили дітей серед ночі, травмували їх сварки батьків — ці бурхливі, безкінечні сварки чоловіка й жінки, в яких нужда драматизує свої скарги і, нарешті, коли минає гнів, знаходить втіху в обіймах, сподіваючись примирення, а отже, й нової мужності. Діти страждали від цих нерідко пароксичних суперечок і робили все, щоб не бути їхніми свідками. Однак вони знали, як тісно були прив'язані одне до одного ті, що сварилися. Коли така дитина після дня, в який сварка батьків оглушувала їй вуха й засмучувала душу, раптом прокидалася посеред ночі, то вона раділа з того, що відтепер все знову добре і прийдешній день буде мирним. Авжеж, бідні містечкові діти — а бідними були майже всі — дуже рано здобували знання і досвід, завдяки яким вони багато чого розуміли краще, ніж чимало заможних дітей, яким судилося згодом стати психоаналітиками...

Залізний міст був гордістю містечка, проте всі наперед знали, що відбудеться після приходу Месії. Тоді раптом постане другий міст — не з заліза, не з каменю, і навіть не з дерева. Ні, це буде міст із паперу, саме так: з цигаркового паперу. І всі, хто сумнівається, всі грішники, всі богохульники, звичайно сміятимуться з паперового моста і виберуть залізний. Авжеж, вони вчинять саме так і проваляться разом з ним у воду, і потонуть. Але благочестиві, сповнені довіри, не знатимуть вагання і ляку, співаючи підуть вони паперовим мостом у щасливе і вічне життя.

Я добре знав, який тонкий і легкий на розрив папір, з якого мій дідусь крутив собі цигарки. Він доставлявся з Франції, звався Рі-Абаді, на упаковці був зображений солдат у червоних панталонах. Я не був ні богохульником, ні злочинцем Ізраїля, цього я був певен. Отож я мав би вірити, що паперовий міст і справді найбезпечніший. Не відкриваючи цього моему дідусеві, я поклав собі, однак, переплисти через Прут на човні, якщо колись настане час повертатися до землі обітованої.

У процесі написання цієї книги я, на свій подив, уже вдруге відкрив для себе, що дуже рано піддався сумніву і забезпечив

посеред своєї віри для нього надійний анклав. І лише тепер я усвідомлюю, що щира, благополучна дитина, якою я був, багато чого так самоочевидно замовчувала, немовби воно й не могло бути інакше. Це трапилося, як впливає вже з інших епізодів, через різні причини. Мій дідусь був наївним фанатиком, добродушним і слабким, він легко впадав у гнів там, де вірі, здавалося, загрожувала небезпека, крім того, він упевнив себе в тому, що покликаний з непохитною твердістю захищати її. Моя недовіра до чудодійного моста, напевне, роздратовала б і збентежила його. Я не показав перед ним свого дворушництва; досить було мого мовчання. Йому вже ввижалося, — адже я, поза всяким сумнівом, стану свідком приходу Месії, — як я твердим кроком прямую до паперового моста.

Багато чого я замовчував зі страху перед доганою, перед покаранням, але найбільше з мотивів, пов'язаних з формуванням моєї особистості. Не тільки діти вигадують собі таємниці та оберігають їх, наче якийсь чарівний скарб, вдаються до них як до свого роду шапки-невидимки, завдяки якій частина їхнього буття стає невразливою, вірте мені. Дорослі нерідко чинять так само, не завжди усвідомлюючи це. Вони знаходять такий сховок, замасковану, захисну самотність у шлюбі й сімейному житті або на службі. В свої дитячі роки я, однак, не шукав таємниць, навіть у тих товариських стосунках, які скріплюються таємницею, наче магічною печаттю.

Звідки ж тоді та дивовижна замкнутість, яку не зуміли розпізнати або розгадати ні батьки, ні вчителі чи друзі? Чи можна відкидати підозру, що ця дитина була досить нещасною? Однак нічого з того, що я розповів досі, не підтверджує припущення, боцімто я мав нещасливе дитинство. Але саме цієї миті мені відкривається, що я ніколи не ставив собі такого запитання, навіть тоді, коли в своїх психологічних працях увесь час наголошував на тому, що уявлення дорослих про дитинство як щасливу фазу нашого життя є так само абсурдним, як і віра в рай, який ми боцімто втратили.

Відомо, що кожна дитина може переживати щастя й нещастя майже без переходів, з надмірним поспіхом радіти й так

само легко впадати у байдужість. Ця гранична інтенсивність вражень і пришвидшена перемінливість полегшують пізніше несвідомо тенденційній, фальшуючій пам'яті згадувати в дорослому віці про своє дитинство як про рай або — значно рідше — як про пекло. Насправді ж кожна дитина переступає — і часто зовсім безпроблемно — той поріг, який так само розділяє, як і об'єднує рай і пекло.

Поза всяким сумнівом, це було нещастям — народитися на початку століття в Європі, в гебрейському містечку Східної Галичини! Гебрейська дитина мусила вже з трьох років учитися читати, багато годин на день проводити під суворим наглядом учителя в хедері за скандуванням, а згодом і за перекладом важких гебрейських текстів. Християнські діти йшли до школи тільки з шести, а то й семи років, їх вчили читати поступово — і тільки тією мовою, яку вони вже знали. І їм непотрібно було безперестанку зважати на те, щоб вони не спотикалися на численних перешкодах, на заповідях і заборонах, найретельніше дотримання яких ставало для дитини життєво важливим, як тільки вона починала розуміти слова, якими вони були сформульовані. Отже, слід було заздрити іншим у тому, що вони не були гебреями? Про це ніхто з нас не думав, бо ми були переконані, що народитися гебреєм — то незрівнянне щастя. Те, що інші нас зневажали, ненавиділи, переслідували, робило їх неправедними. І те, що вони в такий спосіб ставали винними, також доводило, яке це нещастя — не бути гебреєм.

З іншого боку, на жаль, правдою було те, що над нами тяжіло нещастя діаспори, що чужинці чинили над нами наругу. І це пояснювало, наприклад, також те, що ми розмовляли з нашою челяддю її мовою, замість того, щоб вона говорила нашою. І позаяк ми були вигнанцями і перебували в *Галуті*, ми мусили вчитись удвічі, утричі більше від інших. Хоча ми й скаржились на цей примус, однак не виказували невдоволення ним, якраз навпаки. Я завдячую йому, наприклад, тим, що люблю мови, що люблю кожну мову, що магія слів ще й досі діє на літнього чоловіка так само заворожливо, як і на заболотівську дитину,

якій доводилось увесь час орієнтуватись між українською та польською, їдишем, гебрійською та німецькою. Не кожна мова звучала для мене мелодійно, однак я дуже рано відчув, що кожна з них має в собі щось особливе, і що світ був би іншим, якби не стало хоча б однієї з них. *Wasser, вода, майїм* означали одне й те ж, так само як — це я вивчив трохи згодом — *aqua, eau і water*. Але я дуже рано відчув, що в кожному з цих слів бриніло щось таке, чого, можливо, насправді в ньому й не було, але воно *навіювалось, інспірувалось* ним. Слов'янська “вода” і сьогодні для мене рідина, яку набирають з криниці, гебрійська “майїм” дзюркоче з джерела, німецька “Wasser” тече з крана, який кожна дитина може відкрити або закрити.

Я думаю про того кремезного, могутнього чоловіка, який будь-якої пори року приносив воду в наш дім. Щоразу два повних відра, які він ніс на плечах на довгій жердині, званій коромислом. До криниці він ішов прямо, з високо піднятою головою, однак шия та плечі глибоко вгиналися, коли він, навантажений, вертався від криниці.

Чи зі мною все гаразд? Я хотів розповісти про щастя й нещастя дитини, якою я був, а замість цього я ще раз вдався до спогадів про водоноса. Я забув його ім'я, риси його обличчя також втратили для мене свою виразність, але про його значення для вибору шляху, яким мені судилося піти, я ніколи не забував. Ось він з'являється у своєму селянському кожусі, у своїй величезній овечій кучмі. Він повільно йде заледенілою стежкою, яка веде до комори, де стоять кадовби з водою. Перед ним клубочиться сіза хмара, що здіймається з уст важко дихаючої людини. Ось він прийшов, зупиняється і починає дивний танок, щоб поставити праве відро на землю, а потім блискавично ввіймати обома руками коромисло, аби підхопити друге відро, поки воно не перекинулось.

Як правило, йому платили за кожную ходку, тобто за два відра, або ж сумарно за тиждень, упродовж якого він забезпечував своїх клієнтів по потребі. Ми сиділи у теплих, нерідко перетоплених кімнатах; інколи ми бачили його крізь замерзлі шибки, наче велетенську тінь, що повільно погойдувалася. Я наївно ду-

мав, що чоловік, котрий виконує таку роботу, мусив би заробляти на ній багато грошей, що він, можливо, вже найбагатша людина містечка. Але якщо це так, то чому він не сидів у теплі, біля високої кахельної печі, і чому він робив цю важку роботу аж до пізньої ночі? Я поставив це запитання вголос за столом — ми саме мали, як це часто бувало, гостей — і викликав цим веселий сміх. Міркування чотирирічного були швидко розповсюджені як приклад дитячої — не старечої — мудрості.

Мені розтовкмачили, що робота водоноса хоча й важка, але настільки проста, що кожен, хто не вміє нічого путнього, з успіхом міг би його замінити. Тому-то чоловік мусить з самого ранку до пізньої ночі носити воду, щоб хоч якось прогодувати себе. Всім це видалося справедливим, ба навіть само собою зрозумілим, однак я стояв на боці водоноса. Я залишився на його боці донині.

Інша фігура зі східноєвропейського життя вразила не тільки дитину, але й багатьох письменників, які писали на їдиші, скажімо, Іцхока-Лейбуша Переца, речника нововідкритого хасидизму і співця соціального протесту, а також численних художників і графіків, які вийшли зі штетля — з Польщі, з України, з Білорусії та Литви. Подібно до того, як у російському хорі провідна роль належить басові, так само завжди впадав у вічі контрабасист маленької гебрейської капели, яка грала передусім на весіллях, проте нерідко обслуговувала також свята сільських дідичів. Флейтистові чи скрипалеві не завдавало особливих труднощів ходити зі своїм інструментом від села до села, пробиратися в сніговицю і по розм'яклих стежках або по в'язких полях, натомість контрабасист мусив нести на своїх плечах інструмент. Коли він отак знесилено брів крізь сніги, то нагадував зі своїм тягарем, який нерідко був більший від нього самого і частково закривав його, велетенського чорного звіра. У фольклорі контрабасист вважався дивною, навіть тривожною і аж ніяк неоднозначною фігурою: загублений у сніговиці, голодний музикант викликав не тільки співчуття, але й страх, немовби він був таємним посланцем чужого світу, незримої, а тому ще небезпечнішої сили. Навіть сьогодні я сприймаю соло контрабаса як жахливе послання, яке я ніколи не зможу остаточно дешифрувати.

Як посеїбічність водоноса, так і потойбічність контрабасиста я сприймав як нещастя. Але що ж тоді я сприймав як щастя? Всеопановуючу, регламентуючу життя до найменших дрібниць віру? Так. Так і ні. Я досить рано пізнав, що вона приносила нам ворожість усіх тих, які не поділяли її. Так, наприклад, я знаю ще зі свого дитинства, що вірність тих, які її оберігали, може бути небезпечніша, ніж війна і холера. Мене обурювало, що Господь так погано віддячував нам за вірність, ба що він тільки карав і ніколи не винагороджував нас. Ми були водоносами Господа! Якщо він справедливий, то як він міг допускати, не кажучи вже вимагати, щоб ми одвіку й довіку були його водоносами?

Майже всі мої ранні сумніви в Господній справедливості, в людській доброті, в мені самому, який під час молитов потай перестрибував через цілі абзаци, який час від часу обманював батька і матір, і вчителя — всі ці сумніви не розхитували моєї віри в Бога предків, однак зменшували мою впевненість у тому, що Творець світу, безперестанку уславлюваний *Рібоно шел-Олам*, стоїть на нашому боці, готовий допомогти нам. Звичайно, одного дня, коли з'явиться, нарешті, Месія, все стане інакше, все влаштується якнайкраще, і ніхто не потребуватиме Господньої допомоги. Але поки що, як мені здавалося, життя було важким, хоча мене й моїх братів батьки день у день неймовірно пестили, часом аж до абсурдності.

Мені спала на гадку одна пригода, яка так глибоко закарбувалася в пам'яті, що спомин про неї ніколи остаточно не згасав чи бодай трохи тьмянів.

Це трапилося під час гебрейської Пасхи, в 1911, щонайпізніше в 1912 році. Ранок діти провели разом зі своїми батьками в синагозі; і ось, після святкового столу, вони були полишені самі на себе, вільні від будь-якого обов'язку, передусім від школи — як зазвичай лише по суботах. Раптом ми помітили, як із шинку вийшов дивно вдягнутий чоловік. Він був маленьким і тендітним, носив легку літню панаму, світлий костюм і жовті черевики. В правій руці він тримав ціпок, який артистично підкидав угору і знову ловив, а в лівій — і в цьому полягав увесь жах — він

тримав булочку. Діти знали про те, що він гебрей, позаяк він мешкав зі своєю матір'ю і старшою сестрою у гарнім кам'янім будинку, в "кам'яниці". Його впізнали, хоча він довго вештався по світах. Тепер він стояв на порозі шинку – такий спокійний, такий вдоволений, боцімто й не вчинив щойно жахливого лиходійства. Адже безперечно, що він пригощався пивом і, можливо, куштував інших булочок, себто спеченого на дріжджах хліба, і тим самим переступив через пасхальні заповіді, які вважалися найстрогішими з усіх.

Перший камінь поцілів у руку, в якій він тримав булочку і якою махав, немовби на прощання. Його жбурнув високий хлопчисько, інші вчинили так само. Чоловіка це, здавалося, спершу здивувало, можливо, навіть розважило, він усміхнувся, мовби готовий пробачити таке прикре непорозуміння. Та раптом його охопив панічний страх, він скрикнув і пустився навтьоки. Коли з його голови злетів капелюх, він обернувся, щоб підняти його. Саме в цей момент я наздогнав його, тримаючи в руці каменяку, але не кинув її, позаяк раптом поміж ним і мною виросла дама в чорному. Своім тілом вона прикривала переляканого, який квапився сховатися за стінами будинку. За кілька кроків вона обернулася і промовила дуже чітко, однак не підвищуючи голосу: "До кінця життя, до самої смерті вам буде соромно за те, що ви так зле вчинили з моїм хворим братом". Вона схлипнула, відтак спрямувала свій погляд на мене: "Розкажи своєму батькові, що ти зробив. Він справедливий". Відтак знову схлипнула і назвала мене моїм пестливим ім'ям.

Того дня я був дуже пригнічений і сховався у найтемнішому куточку під самою стріхою клуні. Я не знав, чи мені вдасться заплакати. Сліз не було. Щоправда, я взагалі плакав рідко й мало. Я намагався втішити себе тим, що підняв камінь лише після великого хлопця, однак відчував, що серед численних *авейрес*, негідних учинків, які я здійснив, цей був найогидніший. Я вважав, що його неможливо простити; я вважаю так і донині.

"Gedenk! Errinere dich! Thiskor!" Трьома мовами це звучало у моїх вухах з раннього дитинства: *"Якщо колись твоїм предкам*

вчинили несправедливість, не забувай цього ніколи; якщо вони заподіяли зло іншим, пам'ятай про це, як і про справедливість кари, якої вони зазнали. Якщо їм зробили добро, бережи це у своїй пам'яті; нехай ніколи не згасне спомин про того, хто подав тобі ковток води, бо він учинив так само, як Ревекка, яка подала чужинцеві Елієзеру цілющої води. Щоразу, коли ти ступаєш ногою на місце, в якому заподіяв кому-небудь зло, ти повинен відчувати той біль, винуватцем якого ти був, є і будеш”.

Так, “релігія доброї пам'яті”, якої дотримується Еріх фон Штеттен, один з головних персонажів моїх романів, давно вже стала моєю — вона єдина, заповіді якої я намагаюся виконувати, хоча, звичайно, я і в ній сумніваюся.

Це було в червні 1915 — через кілька років після того нападу на психічно хворого молодика. Ми знову втікали від фронту, який блискавично, десь за п'ятнадцять годин після початку російського наступу, наблизився до нашого містечка. Перевантажений віз заледве просувався вперед, він плентався поміж гарматами, понтонами, пішими й кінними загонами, які рухалися у зворотному напрямку, назустріч ворогові. Тільки ми з батьком крокували перед возом. Правицею він ніжними поплескуваннями заспокоював то одного, то другого коня, лівою рукою стискав мою долоню, яка не повинна була тремтіти — ні тоді, коли канонада з оглушливим гуркотом і феєрверком блискавок розривала ніч, ні тоді, коли жах розбудженого світання огортав заспану дитину зимовим холодом.

Тієї ночі, найкоротшої в році, найдовшої в моєму житті, перед моїми очима знову і знову поставав білий будинок з прегарними східцями. Я хотів прискорити крок, щоб не гаючись досягти цих східців і відпочити на них, можливо, навіть з заплющеними очима, можливо лише якусь мить, і ще одну, щоб трішечки поспати. Картина зникала, як тільки ми наближалися, залишалися тільки темрява і густий чагарник. Проте незабаром східці знову зринали, а за ними “кам'яниця”. Це був не наш будинок, а дім удови, матері того невинного молодика, за яким я біг з каменем у руці. Це був його дім і дім його сестри, котра з таким докором повторювала моє пестливе ім'я, і який видавався мені

тієї ночі прекрасним захистком, а відтак знову перетворювався у ніщо; оманливими видіннями того будинку втішався я в ті години, що були останніми годинами мого дитинства.

Я пишу ці сторінки на замиській віллі, великі скляні двері якої відкривають перспективу на, сказати б, геометрично розмірені, доглянуті ліси, які часто можна зустріти в Іль де Франс. Прямо до вілли примикає сад, який м'яко спускається до пасовиська, котре вже покинули корови. Зі свого вікна ліворуч і праворуч я бачу тополі, з яких уже повністю опало листя, і молоду берізку, що якимось дивом зберегла декілька листків. Це дерево часто росте у мареннях західноєвропейців, котрі походять зі Сходу континенту. На одному з лондонських конгресів російської соціал-демократії, де Ленін, як виняток, зумів згуртувати навколо себе більшість – звідси й пішла назва більшовики – тридцятирічний, як завжди, гарячково писав записку за запискою і занотовував на аркуші зошита програмні пункти і вимоги, які він збирався поставити. Проте між рядками він вписував, варіюючи почерк, одне і те ж слово, завжди те саме: *береза*. Туга за вітчизною диктувала емігрантові це слово, бо до чого тут інакше береза?

Я написав тисячі сторінок і, очевидно, писатиму й далі, допоки живу, однак я помру в певності, що мені ніколи – якби я спробував – не вдасться виразити у двох або в сотнях речень те, що означають для мене дерева – не тільки берези – і що означають для мене пейзажі – починаючи хоча б з тої вилазки з учителем, відколи я знаю, що краю немає або що за всяким краєм є багато інших – і так безкінечно... Це єдиний досвід, котрий – як і саме життя – є водночас і втішним, і відлякуючим.

З іншого боку, це ж правда: Заболотів, як і багато інших гебрейських містечок, знайшов свій кінець. Їхніх мешканців розстріляли на ринковім майдані або на березі річки, або в сусіднім лісочку з автоматів, або ж знищили в Аушвіці, Бельзеку, Треблінці. Звичайно, що й сьогодні існує населений пункт Заболотів, саме там, де стояло наше хасидське містечко; однак він заселений нині не гебреями, переважно українцями.

У мої часи, коли та місцевість належала ще до Габсбурзької монархії, сільських мешканців називали не українцями, а рутенцями. Здебільшого це були злиденні селяни, які обробляли свої жалюгідні поля плугами, у які самі мусили впрягатися. Родюча земля, соковиті пасовиська, багаті на рибу водойми й ліси належали головним чином польським шляхтичам, зрідка гебрейському дідичеві і ще рідше українцеві. Церкви були там ні римсько-католицькими, ні греко-православними, а чимось середнім поміж ними, між Римом і Києвом; їх називали тоді, їх називають і досі *уніатськими*.

Українці ненавиділи польських графів і баронів та австрійське чиновництво, яке в Східній Галичині поспіль було польським, зневажали гебреїв, які розіп'яли Ісуса Христа й ненавиділи їх за те, що почували себе хитро обманутими ними на тижневих ярмарках. Незважаючи на це і всупереч цьому, існувало чимало, хай і не завжди легко помітних, зв'язків, котрі єднали містечкових гебреїв та українців. Якими б несхожими вони не були, нужда як одних, так і інших і технічна відсталість, яка була спільною для них, як, зрештою, й досить різна, та однаково глибока, всепроникаюча віра в Бога зближували їх більше, ніж це могло видатися на перший погляд. У заможних родинах людей з села наймали як челядь – молодих дівчат як служниць, а молодих жінок як няньок. Дівчата або рано овдовіли жінки служили там багато років, принаймні доки не заробляли собі на посаг. Тим часом вони виховували дітей гебрейських бюргерів, навчали їх вимовляти перші слова і співати гарних пісень, якими українське село аж відлунювало. Схвально й захоплено повторювали в містечку селянські приказки, славили їхню природну дотепність і їхню життєву мудрість, які імпонували тим більше, коли зважити, що українці тоді були здебільшого неграмотні.

О ні, стосунки між ними аж ніяк не були простими, ми припускали, що вони, живучи в царській імперії, охоче брали би участь у погромах, однак ми мали до них набагато більшу симпатію, ніж до поляків, які займали монопольні позиції в управлінні та юстиції.

Семирічний Гаврило був сином селянина з ближнього села, який завербувався свого часу до Америки і повернувся з деякими

заощадженнями — ще досить молодим, щоб одружитися й народити дітей, і досить заможним, щоб придбати собі добре господарство. Замість сільської школи з українською мовою навчання він послав свого сина до польської школи, яка могла б краще підготувати його до гімназії. Хлопчиків доводилося долати досить далекий шлях до Заболотова; навесні, а нерідко й дощової осені і навіть узимку він мусив іти пішки. Тоді Гаврило виходив з дому, коли за вікном ще стояла ніч; він завжди був першим біля шкільної брами. Траплялося, що на великій перерві він міг присісти біля класних дверей у коридорі, неподалік від грубки, і миттєво заснути; і не дитячий галас, а дзвоник будив його вчасно.

Якось один з польських хлопчаків, зваблений безпорадністю сплячого, або й заінтригований його добре доглянутим, українсько-селянським одягом, привів туди своїх товаришів, щоб зіграти з українцем у них на очах лихий жарт. Після того, як коло замкнулося, жартівник підійшов упритул до Гаврила і нассяв йому за комір. Дитина прокинулася, спершу смутно, навіть розгублено, відтак з відчайдушним зойком звелася на ноги. Ми — невеличка гебрейська групка — почули цей розпачливий крик, який не зміг цілковито заглушити навіть гучний, дикий регіт поляків, і підбігли ближче. Можливо, що я так запально і, до речі, цілком марно, вступився за ізольованого Гаврила і бився за нього, бо півтора року тому я був одним із тих, хто напав на нездатного нікого скривдити хворого, котрий не розумів, що він чинить. Проте цього разу я добре відчув, що таке приниження і які жорстокі та презирливі ті, котрі знущаються над безборонним. Я відкрив тоді для себе ницість більшості. Вона аж ніяк не єдина, це правда.

Вже не раз я намагався зважити питання, яким же було моє дитинство — щасливим чи нещасливим — і щоразу сам себе перебивав і відхилявся від теми. Але якщо придивитися ближче, то стане очевидним, що досі я розповідав майже винятково нещасливі епізоди, болісно наснажені переживання. “Як це можливо — коли у містечку, злиденність якого стала майже притче-

вою, живе собі хлопчик, котрого пестять і доглядають так, немовби всі плоди дозрівають тільки для нього і йому подібних, корови дояться для нього, жорна мелють для нього найбільше борошно; надмірне батьківське довір'я йому гарантоване і спонукає його щоразу до нових успіхів, які дають йому відчуття переваги, — все це і навіть понад це йому забезпечене — і при цьому він не почуває себе щасливим?”

Так, батькове ставлення привело до відрадних результатів — про це тут уже не раз мовилося. Однак вони були не тільки підбадьорливими, позаяк через них я став “жертвою обраності”. Лише лічені негебреї змогли збагнути, що гебрейські страждання стали нашою долею не всупереч, а передусім завдяки обраності. Вступивши з нами у союз, Господь кинув на нас божественну цеглину своєї милості. Відтоді ми несемо важкий тягар обраності, наче прокляття, і все ж мусимо славити його тричі на день, мов благо.

Я був для своїх батьків непоганим сином, але не таким добрим, як вони заслуговували, оскільки вони були для своїх дітей особливо добрими батьками, кращих не буває. Мій перший, можливо, найперший дитячий спомин зберігає їх обох, проте сам я виступаю в ньому глядачем, свідком.

Надзвичайно велика, старомодна вітальня з важкими коричневими сволоками, три, чотири, а може, й більше, які проступають зі стелі. Ніч, я щойно прокинувся і бачу палаючі свічки у світичах на столі, посеред кімнати. На порозі, якраз під лампою, яка звисає з одного зі сволоків, стоїть жінка. Вона скидає пальто, високо здіймає руки, скрикує і кидається до ліжка в кутку, де лежить мій молодший брат Меїр, котрого прозвали Прекрасним; ось батько підходить до неї і обіймає її; обоє плачуть. Я відвертаюся, сердито: вона з'явилася аж тепер. Я знаю, що вже запізно. Ми всі троє важко хворіли. Меїр помер. Мати була в Марієнбаді, вона мала бути тут. Я переводжу погляд на полум'я свічки, повільно заплющую очі, залишаючи тільки вузьеньку шпаринку. Крізь неї я спостерігаю за колиханням світла, що розпадається на окреме проміння, яке біжить мені назустріч, і на рухливі точки, які поперемінно робляться то червоними, то

жовтими. Як тільки мати наближається до мого ліжка, я прикидаюся сплячим, я не хочу ні чути її, ні розмовляти з нею.

Це батькова вина, він хотів пощадити матір і повідомив їй про хворобу дітей лише тоді, коли вже було запізно. Я зрозумів це пізніше; але те, що цей спогад закарбувався в мені з такою пластичністю, дозволяє припустити, що й після цього, і відтак ще тривалий час я був несправедливий до матері. Те, що саме їй випала погана роль, а батькові добра, було чистою випадковістю. Все могло бути зовсім інакше, позаяк батьки по черзі їхали на відпочинок, зазвичай кожен з одним із дітей.

Тієї нічної години я чи не вперше зазнав особливого розчарування, яке викликало дитяче *переживання зради*. Лише коли мені виповнилося дев'ять або десять років, я остаточно й однозначно змінив те фальшиве враження про елегантну даму, яка з'являється лише тоді, коли вона вже непотрібна, яка голосно оплакує дитину, котра повинна була вмерти без неї. Однак знаменно те, що цей спомин, так би мовити, драматургічно, ніколи не змінювався. Коли я пізніше згадував про це, то ретроспективно співчував матері — не тому, що вона втратила дитину, а тому, що вона без вини потрапила у фальшиву ситуацію. (Як психолог, але також як письменник, я приділяв “фальшивим ситуаціям” чимало уваги і надавав їм більшого значення, ніж інші.)

Дуже рано я довідався, що моя годувальниця — мені саме виповнилося шість місяців — скористалася з відсутності моїх батьків і з допомогою свого коханця обібрала дім, безслідно зникнувши тієї ж ночі. Всупереч тодішньому звичаю пізно відлучати дитину від грудей, мене повинні були надалі годувати з пляшечки, оскільки я не хотів ссати жодну іншу грудь. Для психологічного тлумачення могло б бути важливим, чи знав я про цю “зраду” годувальниці перед тим, як помер мій брат, чи я довідався про це значно пізніше. Цілком можливо, що обидва ці випадки сформували у свідомості та в підсвідомості дитини думку, що на жінок не можна розраховувати з такою певністю — в усякому разі, не з такою певністю, як на чоловіків — як, наприклад, на батька.

Ще до того, як я досяг шкільного віку, я збагнув, що моя мати була надзвичайно розумною жінкою, багато в чому навіть розумнішою від свого чоловіка, що вона була великодушною і завжди вельми уважною до кожного з нас; швидко з'ясовувала наші дитячі проблеми і завжди своєчасно втручалася в них. Цим можна пояснити, чому я, незважаючи на подвійне переживання зради, не виплекав у собі жодної недовіри до жінок – ні в мої дитячі роки, ні згодом. Отож так часто присутня у фольклорі, як, зрештою, і в світовій літературі, зображувана з погано замаскованою відразою, комічно й трагічно драматизована жіноча зрада є великою мірою виявом чоловічого страху перед жіночою статтю. Цей здебільшого таємний, частково підсвідомий страх я, напевне, також відчував у роки своєї юності, хоча, можливо, й значно меншою мірою – завдяки довірі до людей, у якій я був вихований, а по-друге, завдяки впливу Адлерівської індивідуальної психології, прихильником якої я став на шістнадцятому році свого життя.

У такій важкій, сповненій хвилювань і переживань фазі статевого дозрівання, я все ще жив під тиском відчуття меншовартості, найсильнішого і найтривалішого відчуття, від якого я страждав, починаючи з дитинства, і від якого звільнявся лише поступово, крок за кроком – відчуття своєї невідповідності.

Мабуть, існує дуже мало людей, які ніколи не знали цього відчуття власної нікчемності. Бути негарним чи навіть потворним – цей страх або й певність і сьогодні, поза всяким сумнівом, справляє надзвичайно гнітюче враження на людей будь-якого віку, будь-якого стану, особливо ж на жіночу стать.

Трохи іронічні зауваження, що їх батьки часом висловлювали, майже не надаючи їм уваги, збудили в мені перші сумніви. Подібно до того, як це роблять абсолютні володарі, які бездумно можуть надавати хвалу чи хулу, не боячись якихось наслідків, так і батьки дають зазвичай всякого роду характеристики своїм дітям, часто в їх присутності, не здогадуючись, як важко можуть поранити їхні нерозумні, напівсерйозні, насмішливі слова дитячу душу. Цей вплив може тривати довго і перетривати навіть той авторитет, який здобули батьки у своєї дитини.

До абсурдних аксіом авторитарного виховання того часу належало й те, що, хоча дитину й осипали надмірними пестошами, однак їй ніколи не сміли висловлювати недозованої похвали – щоб вона, боронь Боже, не загордилася. Тому вважалося майже неписаним законом, що від дитини можна і треба було таїти ту обставину, що вона чемна. Якщо ж вона давала зрозуміти, що добре усвідомлює це, тоді їй закидали, буцімто вона чванлива. Коли таким чином експериментували зі мною, то я не без успіху боронився такою аргументацією: “Ви хочете, щоб я був настільки розумним, аби всі інші це помічали, але при цьому настільки дурним, щоб залишався єдиним, хто не відає про те, що він розумний”. Але тим безбороннішим був я проти підозри у своїй невродливості. Цей стан цілковито припинився лише тоді, коли я сам собі естетично став байдужим, так би мовити, інекзистентним. Проте це відбулося досить пізно, тривалий час по тому, коли батьки просвітили мене, що все було прикрим непорозумінням, ненавмисним хибним тлумаченням. Вони нагадали мені прізвиська, які вони жартома мені давали і які виділяли все особливе в мені: густе чорне волосся, що спадало довгими кучерями до пліч, сяючий погляд, вираз обличчя і так далі... Як це так, запитували вони себе, що за насмішкуватими словами я не відчув гордості, з якою вони говорили про мене?

Це правда – дитина гебрейського містечка дуже рано пізнавала, що інтонація відтворює сенс мовленого більшою мірою, ніж слова. Вона рано вчилася розрізняти, коли, приміром, вигук “Ах, яка вона вродлива!” означав, що дівчина справді дуже гарна або ж навпаки, що вона страшенно потворна. Я ще пригадую, з яким здивуванням, ба навіть зі свого роду приголомшенням відкрив, що слово може означати свою абсолютну протилежність. Але небавом по тому я з задоволенням помітив, що мені, як і моїм ровесникам, не становило великих зусиль відповідно вгадувати закладений зміст, скажімо, вирішувати, в якому випадку фраза “Ой, який філософ!” характеризувала справді мудру людину, а коли безпросвітного дурня.

Садівники Люксембурзького саду зайняті тим, що намагаються прибрати останні осінні, втомлені листки з газонів, згро-

мадити зів'яле листя алей у величезні купи — позаяк дерева настільки голі, що важко собі уявити їхнє недалеко минуле та близьке майбутнє. Там і сям ще тріпоче листок, часом навіть ще не жовтий, на самому краєчку гілки. До багатьох перманентних цілей моєї щоденної прогулянки в парку належить також — чи довго ще? — цей або той одинокий листок. Це безглуздо, звичайно, але щоразу, коли я ще бачу такий листок на гілці, мене сповнює радість, мовби я несподівано отримав незаслужений подарунок.

“Він говорив про дерево, яке мовби якимось дивом залишилося стояти між ворожими окопами. Про листок, єдиний листок, який ще тримався на гілці. Він боявся за нього, коли вітри дужчали. І яке це щастя — вранці знову побачити його на гілці!”

Йдеться про листи, які молодесенький доброволець надсилав під час Першої світової війни своєму батькові з італійського фронту. Нічого не зосталось від його захоплення батьківщиною, війною і святими цілями — нічого, жодних ілюзій, тільки сповнене небезпек поле зору, а в ньому речі, які були так само беззахисні, як і людське життя, а між ними — останній листок.

На терасах, що овальною аркою оточують басейн, стоять кам'яні королеви і принцеси Франції на сторожі самих себе. Як влітку, так і взимку одні виглядають так, немовби вони знову обмануті й відштовхнуті своїми чоловіками й коханцями, інші — немовби вони весь час думають про те, як би позбутися своїх чоловіків. У ці похмурі ранкові години, коли нечисленні перехожі квапливо перетинають парк, я нерідко єдиний, хто зупиняється перед кам'яними статуями і дивиться на їхні позбавлені виразу обличчя. Їх я також втягую в гру, яка ще з юності стала для мене формою проведення часу: характер і доля, якщо можна — придумати цілу біографію для людей, котрі трохи довше залишаються в полі мого зору: скажімо, для тих, хто сидить навпроти мене у вагоні, хто чекає в тому ж приміщенні, що і я, щоб почалася вистава, щоб їм дозволили піднятися у салон літака. Йдеться завжди про людей, що перебувають в дорозі (“В дорозі”, “Весільна мандрівка”, “Марне повернення”, “Безкінечно” — це назви, якими я озаглавив окремі частини своїх романів).

Неподалік від досить вдалої статуї тлустої доньки флорентійського банкіра Марії де Медічі, яка після вбивства свого чоловіка звеліла спорудити й обставити цей палац, знаходиться пам'ятник, що зазвичай залишається без уваги, ба навіть не помічається ніким: сіра, надто низька піраміда ледве помітно здіймається над невеличкою прямокутною клумбою, в яку в теплу пору року втикають жовті квіточки, що прикрашають квадратний надгробок, у центрі якого викарбовано хрест і два кинджали. Над ними припасовано невеличкий бронзовий рельєф, який зображає – очевидно, сумуючу – юну персону. Я не пригадую, щоб коли-небудь бачив біля цього пам'ятника когось із перехожих. Для того, щоб помітити його, потрібно мало не спіткнутися об нього; в саду, повному квітів, жовті квіточки навряд чи когось приваблять, навіть якщо б їх посадили і в кращому місці.

Отож я, вочевидь, – єдиний відвідувач, котрий часто спрямовує свої кроки до цього пам'ятника, який нікого не спонукає до пам'яті, хоча й вигравірувані, чіткі надписи принаймні схиляють до роздумів, а в старшого покоління могли би збудити спогади: “*Ici/sept heros/de la resistance/ ont ete fusilles/ par les Allemands/ le 19 Aout 1944*”. Майже щоденно я зупиняюся на хвилику біля цього місця, де семеро, напевне, ще дуже молодих чоловіків, двоє поліцейських і п'ятеро добровольців мусили вмерти три десятиліття тому. Мусили? Чому, навіщо? Німці мали намір якнайшвидше евакуювати місто, ці семеро і їм подібні аж ніяк не могли прискорити цей процес, їм не варто було навіть намагатися робити це. Вермахт, зі свого боку, не програв би війну й на хвилину раніше, якби дав змогу цим сімом полоненим утекти чи відправив би їх у якийсь табір.

Те, що мій шлях так часто приводить мене до цього місця страти, пов'язане не стільки з минулим і моїми спогадами, скільки з топографією: відразу за ним розташований *булодром*, обгороджений майданчик для булістів, які цілі години проводять за цією своєрідною грою в кеглі. Ця гра, популярна серед чоловіків усіх станів, передусім у південній частині Франції, все більше вабить до себе глядачів. Я – один з них, вже віддавна, відтоді, як сам перестав грати. В будні тут збираються переважно старші чоловіки, які навіть у холодну погоду перед обідом або пополудні при-

ходять сюди, й удвох, а частіше вчотирьох або вшістьох, грають декілька партій: з незмінно інтенсивним, але ніколи не надто пристрасним інтересом.

Той чи інший із семи розстріляних, які, напевне, були родом з цієї місцевості, міг би бути одним із булістів. Парижеві, Франції, світові — нікому непотрібна була їхня присутність на цьому місці саме в ті серпневі дні. І навіть якби мені вдалося запам'ятати, нарешті, їхні імена, це не забезпечило б їм їхньої частки в так легковажно обіцяному безсмерті.

“Ти також знаєш його, Лягранж, той погляд в очах молодих людей, які шукають когось, хто збудить у них волю до офірності. Від них я втікаю, як від чуми. На звірів у лісі існує заборонений сезон. Потрібен заборонений сезон і на цих молодих людей, Лягранж.”

Так казав улітку 1941 року, за три роки до розстрілу цих сімох, Дойно Фабер, центральна фігура моїх романів, “втомлений від боротьби революціонер”, який сподівається, що йому, нарешті, вдасться “наповнити себе сухим піском байдужості”. В тій же розмові він пояснює:

“Ні, я не заперечую минуле, але я вважаю все, що робив, зайвим... змарнованим часом, розтраченою силою. Якби я щодня грав у бул, це було б краще і безперечно доцільніше”.

Цілком можливо, що гравці в бул визирають мене, уважного, але німого спостерігача, якщо я кілька днів буваю відсутнім; їм подобається, коли хтось стає свідком їхніх успіхів. Між ними і мною існує безмовний діалог. Однак семеро мертвих, для яких я вимагав забороненого сезону і права грати в бул, замість того, щоб героїчно втручатися в історію, яка не мала в них ніякої потреби, — ці семеро залишаються німими в монолозі перехожого, для якого стає дедалі нестерпнішим, що молодих людей спонукують або примушують до жертвовного убивства і жертвовної смерті. Адже мені й досі не вдалося “наповнити себе сухим піском байдужості”. Сімдесятишестирічному і досі не вдається жити так, немовби їх та їм подібних не існувало, немовби їх і тепер не існує.

Отож стою я біля булодрому чи біля напівтаємного пам'ятника, біля басейну, на якому маленькі каравели, незважаю-

чи на спричинений фонтаном водокрут, незмінно досягають берега, чи біля каруселі, слонів, левів, косуль і коників якої Райнер Марія Рільке описав з надмірною прихильністю, — я знову й знову думаю про спогади, які я, не без вагань і сумнівів, почав писати. Той, хто ще так прив'язаний до сучасності, як я, кого ще так жваво обходять, дратують, сердять або — ах, як рідко — захоплюють світові події, для того всяке минуле має водночас відношення до сучасності. А з іншого боку — і це правда — я проживаю кожну мить у світлі і в тіні минулого, набутого досвідом — незалежно від того, піддається воно порівнянню чи взагалі не піддається йому.

Вже кілька тижнів у цьому саду стоїть оголена, сувора зима — навіть останнє листя зникло, було швидко спалене. Галуззя дерев здається мовби посивілим в скупі відміряному світлі коротких зимових днів. Інколи виглядає так, немовби збирається на сніг. То там, то сям тоді спадають на якусь хвилю тонкими шнурочками кілька сірих сніжинок на сіру землю. Часом я проймаюся до них співчуттям, як свого часу до старих жебраків, які співали по задвірках нашої вулиці у Відні. Один із них зазвичай перебивав себе уже після першого куплету і не без риторичного пафосу вигукував: “Не обманюймо самі себе! Я не маю вже ні голосу, ні сил співати. Отож кидайте мені швидше ваше милосердне подавання, і я перестану обтяжувати вас своїм хрипінням!”

Старий — мабуть, він був набагато молодшим, ніж я сьогодні — він, як і сотні інших, постають раптом переді мною, я закреслюю їх на всіх шляхах, на які коли-небудь ступав, тоді вони знову зникають у темряві. Все це тому, що я майже щодня відкриваю свій шкільний зошит і не випускаю його з рук, доки не напишу хоча б двох сторінок. І тому трапляється, що на мене, наче в грі тіней, лягають ті далекі турботи, яких мені зазвичай завдавало почуття потворності. Спогад про це страждання досить чіткий, однак думка про безглуздо загублене життя цих зовсім незнайомих мені чоловіків хвилює мене більше, оскільки те, що трапилось 19-го серпня 1944 року включає в себе майже всі еле-

менти того виклику, через який мені з часів Першої світової війни, приблизно від мого десятого року життя, не вдавалося і ще й сьогодні не вдається стати політично байдужим. Озираючись назад, я можу сказати, що такі події, як переслідування на Пасху молодого психічнохворого або приниження українського хлопця у школі сильніше вплинули на мою поведінку і вибір моєї позиції в боротьбі, ніж меншовартісне почуття невродливості. Але чому, якщо саме воно мало б викликати надмірну ранимість, яка примушувала мене переживати самі по собі дріб'язкові випадки з таким болісним відчуттям, що вони й донині залишилися для мене важливими?

Бути негарним здавалося дитині незаслуженою і невідвратною долею; однак за певних обставин можна було стати терпимим, можливо, навіть привабливим — у всякому разі не так, як вродливі — завдяки своєму буттю, а радше завдяки вчинкам. Мені не потрібно було заздрити чужій вроді, тому що переоцінка моїх можливостей і надмірна вимогливість мого батька, яка завжди підбадьорювала, але водночас і пригнічувала, заронили в мені певність того, що я також чого-небудь вартий. І тому, що мені дуже рано відкрилося, яке це щастя — мати змогу захоплюватися. Я пізнав це, будучи ще малою дитиною, коли переді мною постала краса засніженого світу, морозних квітів на шибках, інею на кронах дерев, що були для мене мовби дарунком, який забирав мені подих. До кінця своїх днів я, напевне, залишуся тим, хто вміє захоплюватися, вдячним за те, що я маю змогу захоплюватися. “В голові” я написав силу силенну вдячних листів до поетів, художників, артистів, я роблю це часом і сьогодні. Але тільки подумки — можливо, зі страху, але, мабуть, також з іншої, радше дивної причини: коли продумаєш листа, якого треба написати до останньої деталі, то при цьому відпадає необхідність справді викласти його на папері. Так намір замінює собою його здійснення і зникає на уявному цвинтарі мертвонароджених учинків.

Я пригадую собі перше обличчя, краса якого викликала в мені таке безмежне захоплення, що я аж перелякався і кілька хвилин стояв безмовним. Воно належало чужому хлопчикові, який

лише кілька днів перебував зі своєю родиною в нашому містечку. Він та його сестра були вдягнуті з особливою, незвичною елегантністю — наче принц і принцеса або, як тоді казали, в оксамит і шовк. Слово “голубино-сірий” я почув того дня вперше; це був колір його одєжі. Під розділеним пробором каштановим волоссям злегка заокруглювалося чоло, білизна якого контрастувала з матовим відтінком щік і темними очима. Хлопчик мав не надто впадаючий у вічі, та все ж помітний горб. Щоб не бачити його, ба навіть відразу забути про нього, достатньо було спрямувати свій погляд на обличчя дитини.

Така ясна пам'ять про цю зустріч може бути пов'язана з тим, що я впродовж багатьох років думав про неї. Чому? Мабуть, з багатьох причин. Врода, яка підкреслювалася справді вражаючою елегантністю, чудово гармонувала з бюргерським уявленням про ідеал; вона відповідала класово зумовленій естетиці, яку третій стан неухильно формував згідно зі своїм прагненням уподібнитися у формах свого буття і зовнішнього вираження з дворянством, на зміну якому він прийшов. Якби я знав тоді вуличних хлопчиків Мурільо, я зовсім не сприйняв би їхньої зваби — якраз тому, що вони аж ніяк не відповідають бюргерському уявленню про шляхетне.

Чи можна собі уявити, щоб дитина п'яти або шести років майже рефлексивно так “класово” реагувала? Я не сумніваюся в цьому. Там, де життєві умови переважної більшості визначають убогість і злидні, там соціально-економічні відмінності, навіть якщо вони порівняно незначні, з неймовірною гостротою входять у свідомість кожного. З раннього віку мені доводилося чути, з якою зневагою, якщо не з презирством, говорили про “підлий народ”, про “чернь” і “потолоч”, про “неуків”, “сільських йолопів” і навіть про деяких малокваліфікованих ремісників. Натомість дуже підносилося все, що могло вважатися “гарним”. Це слово означало все, до чого варто було прагнути, шляхетне, ідеал, як його часто називали.

Моє відчуття потворності знаходило собі все нову поживу в тому, що моє волосся було чорним і довгим, як у гуцулів, що мій ніс не був надто тонким і гострим; що мої очі були темними,

а їхній погляд ставав відразу помітним, замість того, щоб бути ніжним і байдужим. “Козак” — таким було моє прізвисько, і це означало, між іншим, що моя зовнішність не вважалася достатньо “гарною”.

Чи не тому мене так зацікавила приблизно через десять років індивідуальна психологія Альфреда Адлера, що вона загалом надавала такої неординарної ваги комплексові меншовартості? Це цілком вірогідно, але позаяк навряд чи знайдеться бодай одна людина при повному глузді, яка б уникла впливу цього комплексу, то вчення Адлера мало би приваблювати до себе всіх і кожного. Одначе відомо, що це зовсім не так, що сам цей вислів у багатьох викликає неприємне почуття, оскільки вони відчують себе завдяки йому немовби оголеними, ба навіть приниженими. Мене Адлер, гадаю, підкорив тим, що він у всьому наголошував на волі й мужності для подолання труднощів, у тому числі й комплексу меншовартості. Тому все, що тут сказано про дитину, якою я колись був, має значення лише тоді, коли його розуміють не тільки як страждання, але й як триваючий імпульс до його подолання. В дитинстві мене частіше охоплював розпач, ніж у пізніші роки, але вже тоді я здогадувався, що розпач є здебільшого тільки нетерпінням того, хто на щось сподівається.

Тепер, коли я лише з відразою, а нерідко й з огидою зношу своє нетерпіння — нетерпіння літнього чоловіка — я згадую про те нетерпіння, з яким дитина споглядала, критикувала, засуджувала саму себе — себто — як їй здавалося — своє надто повільне становлення і свої вчинки. Тут вступала в дію компенсаційна поведінка — нерідко це було досягненням, справжнім подоланням, але часом окомилуванням, обманом і самообманом: звична оманлива гра, гра у “гейби”; комедія, у якій я був глядачем і водночас актором — обманутим, який перекривляв обманщика, позаяк він тільки вдавав, що нічого не знає, що він розчарований. Я захоплювався Береле, але я-аж ніяк не хотів бути таким, як він; я безмежно захоплювався цирковим ілюзіоністом, який з нічого виймав строкаті хусточки і тієї ж миті змушував їх безслідно зникати. Однак я не хотів стати таким, як він, адже я знав, що все це *комедія*. Слово *комедія* ми, діти,

вживали при кожній нагоді; воно означало тільки утнути якийсь жарт або чинити так, *гейби*, однак іноді й влаштувати комусь справді злу каверзу, ввести його в оману, поки він не повірить, що сусідова корова перелетіла через хату чи знесла на даху яйце, тобто, як казали в містечку, вірити всьому, що “ні лізе ні тече”. Як тільки когось ловили на неправді, ми вживали вислів “брехню доведено”.

Дуже рано пізнав я спокусу власної сили уяви і майже без опору віддавався їй. Уява заповнювала прогалини між фактами, а ще частіше вона замінювала дитині відсутні знання. “Слід було б знати...” – казав я собі часто і кажу ще й тепер, коли маю справу з повідомленнями, які є неповними або замовчують найсуттєвіше, так що не дозволяють ані судити про перебіг подій, ані зробити висновки. Отож дорослий чекає зі стлумленим нетерпінням, дитина ж не чекала. Її фантазія миттю заповнювала *terra incognita* і пов’язувала її з уже знаною дійсністю, так що уява і сприйняття примирювалися між собою і, зрештою, ставали єдиним цілим.

Між четвертим і сьомим, можливо, аж до восьмого року життя я вважав себе брехуном, дитиною, яка брехала набагато більше від інших, однак мала щастя рідше бути спійманою і покараною за це, ніж вона того заслуговувала. Упродовж кількох місяців я був учнем надзвичайно злиденного вчителя, якого звали Шмерл Сліпий. Його багатодітна сім’я та його стара мати ділили разом з домашньою птицею кімнату, в якій учні, що тісно сиділи на хистких лавах, вчилися хором читати. Я почував себе у Шмерла дуже нещасним, крім того, я не переносив ні запаху, який з кожним днем ставав мені дедалі бридкішим, ні погляду почервонілих очей його матері, які були схожі з неспокійними й набридливими очима курей. Не раз я намагався втекти, але мене негайно повертали назад. Тоді трапилося нещастя: я наробив у штанці. Після цього вчитель відіслав мене додому. Впродовж того короткого часу, який я мусив ще вчитися в нього, мені вже не потрібно було втікати: я ставав перед Шмерлем з широко розставленими ногами і зізнавався, що знову трапилося нещастя. Після чого я був цілий день вільним. Так я здійснив там відкрит-

тя, яким потім користувався ще багато років. Достатньо було розіграти якийсь, головним чином, нервовий розлад, яким могла з успіхом бути та ж сама інконтиненція, і в результаті можна було прямо-таки загірбати переваги, які зазвичай уможливллювало лише справжнє страждання. Подібне відкриття робила для себе, безперечно, величезна кількість дітей, насамперед тих, котрі почували себе нещасними в школі. Однак мене воно спонукало думати і привело через манівці й обхідні шляхи до поглядів, які мали значення для мого розвитку.

Повторюваний коли завгодно успіх “гейби”, розігруваного перед Шмерлем Сліпим, вразив і збентежив мене водночас: вододіл між правдивим і оманливим, між дійсністю й ілюзією готовий був зникнути, як тільки дати волю фантазії. Я не наважуюся точно визначити, що я знав тоді про уяву і про що тільки здогадувався, але я певен того, що вже трирічній дитині відкрилося – сила уяви вказує шлях до волі. Те, що можна було б влучніше назвати імагінацією або реалістичною фантазією, відіграло відтоді в моїх думках, так само, як і в моїх рішеннях і діях та в моїй письменницькій творчості, незмірно важливу роль. І для психолога вона була не менш корисною, ніж для автора романів.

Та обставина, що я брехав, не завдавала мені ніяких докорів сумління, хіба лише побоювання: а що, коли я, з часом все далі відхиляючись від правди, стану нездатним відрізнити її від брехні? Почувши про якусь пригоду, я дофантазовував її, шойно залишався на самоті: перед сном або відразу після пробудження. Я розширював місце і час дії, придумував деталі, які могли б бути правдоподібними, і давав їм заводити себе так далеко, що вигадував зовсім інші історії. Спершу мені здавалося, що я не роблю нічого іншого, а тільки увиразнюю розказане; однак насправді я надавав йому іншого образу, інших форм, які я, так би мовити, мусив виповнювати. Коли я почав писати романи, я ніколи не опирався спокусі наділяти певною біографією епізодичні фігури, які я відтак вилучав з остаточної редакції, позаяк вони були непотрібні й зайві для структури твору. Але навіть сьогодні я не можу відмовити собі в тому, щоб не вигадувати життєписи, які я навіть не записую, позаяк цілком очевидно, що вони мені не підходять.

Раптом на вулиці виринув якийсь чоловік. Він біг, немовби втікаючи від когось, роздягнутий, хоча було вже холодно; не обертаючись, він робив жестами якісь знаки, котрі могли бути адресовані комусь, однак навколо не було ні душі. Раптом він зупинився, дуже повільно обернувся і майже грайливо, гейби жартома, погрозив кулаком, невідомо кому. Я стояв перед нашим будинком і став мимовільним свідком цієї дивної, німої сцени. Якби в мені прокинулася цікавість, я легко міг би довідатись, що за історія трапилася з цим незнайомцем, чому він втікав і водночас комусь погрожував. Однак замість того, щоб спитати, я почав “фантазувати” й “заповнювати прогалини”. Якби відтак хтось запитав мене, що трапилося, я зміг би запропонувати йому історію з початком і кінцем. І якби він затим поцікавився, звідки я про все це довідався, я б відповів: “Не знаю, просто я так собі думаю”. Я не втратив з очей вододіл між реальним і вигаданим, однак робив усе необхідне, щоби він став плинним і, зрештою, непомітним.

Я вважав себе брехуном також через те, що ніколи не вигадував неможливого і лише зрідка щось неймовірне, в той час, як у казках вторгнення незримих сил у хід подій — найприродніша річ. Однак на мене наганяли страх лише ті історії, в яких справдешні дикі звірі нападали на людей. Я ніколи не боявся відьом або інших істот, які мали в цих страшних оповідях людський вигляд. Не фантастичними, а реалістичними чи, краще сказати, пробабілістичними були ті елементи, з якими я поєднував фрагменти, що в них мені являлася дійсність.

Що ж так рано вселило в мене тривожну певність, начебто все було фрагментом, і що тут ішлося якраз про те, аби визирати “пагорби за пагорбами”, сходити на них і все ж не забувати, що вони існують і що ти майже нічого не знаєш, коли губиш їх з очей? Або інше порівняння, яке мені дуже рано закарбувалося в пам’яті: ось лежить довгий сувій, легким поштовхом ноги ти приводиш його в рух, він розмотується і стає довгим і широким килимом з багатьма барвистими візерунками, які, можливо, уособлюють тільки самих себе, але, ймовірно, означають і набагато більше, ніж самих себе — послання, мудрі вислови, символи віри або звістки про таємні події.

Все суще може довго існувати або швидко згинуті; але дещо з того, що суще, означає набагато більше, ніж здається на перший погляд, позаяк воно скручене або складене. *Ве ані* – “А я...”. Так починається одне з багатьох речень, з якими вмираючий Яків оголошує Йосифові та іншим синам свій останній заповіт і свої останні побажання. В тисячах хедерів гебрійські діти одного й того ж тижня вчилися перекладати відповідний уривок Тори і давати до нього коментар. І всі вони повторювали усно переданий численними поколіннями текст звичною для нього інтонацією монотонного співу: “А я, Яків, що вимагаю від тебе поховати мене не тут, у чужій землі, а в Меврат Гамахпела в землі Ханаан – я цього не зробив для твоєї матері. Я поховав її край дороги, якраз там, де вона померла. Ні, це недалеко від Педану, куди я мав би віднести її до гробу, і дороги не були там непрохідними, а сухими, як сито на сонці. То чому ж я не відніс її тіло до Педану? Бо прийде час, коли народ Ізраїля, принижений і в розпачі, помандрує цією дорогою у вигнання. І тоді Рахіль устане з гробу край дороги, благословить своїх дітей і підбадьорить стривожених...” Так, це і чимало іншого містилося в *невимовленому*, яке супроводжувало початок речення “А я...”.

Я розглядав себе як брехуна, позаяк часто піддавався спокусі демонструвати собі самому й іншим невимовлене – не фантастичне, а вірогідне, що могло би трапитися, але не трапилось, так, немовби я почув про це з вірного джерела або, набагато рідше, немовби я сам це пережив.

Звичайно, я брехав також, як і багато інших дітей, без всякого сорому, щоби прикрити якесь упуцнення, в якому я винуватив себе або щоби виправдати якусь дрібну витівку; я брехав часто, щоби уникнути нудоти надмірно багатослівних молитов. Господь всевідаючий – звідси я робив висновок, що його я аж ніяк не можу обманути. По-друге, він був усемогутнім, отож йому, напевне, не важили кілька молитов більше або менше.

Між моїм восьмим і дев'ятим роками життя настав відтак перелом, причину або причин якого я не можу виявити – незважаючи на всі зусилля знайти їх слід у пам'яті. Я часто почував себе ображеним, ба й приниженим своїми обманами, навіть якщо

вони й не відкривалися. Я був через них нещасним, як протверезілий пияк, який після хмільної ночі бачить себе посеред бруду і раптом усвідомлює, яким відразливим є його пияцтво. Я не думаю, що по тому я вирішував більше ніколи не брехати – що, врешті-решт, залишилося безрезультатним; я знав тоді вже речення, яким у літургії закінчується часто повторюваний псалом: “Кожна людина бреше”. Але я почав спостерігати за собою – спершу з нікчемним, проте дедалі з більшим успіхом. Аж ніяк не передбачений побічний ефект цього строгого контролю з роками став відчутним: критична налаштованість юнака проти всілякої штучності, яка виражається у словах, мінах або жестах, рано зміцнила його потребу справжності, непідробності. З того часу я розвивав свою здатність дедалі гостріше розрізняти між фікцією та реальністю. Життя нерідко було вельми сумне, але воно пропонувало достатньо причин і матеріалу для комедії. Згодом, у дванадцять-тринадцять років, мені здавалося, що я не буду грати в ній. Це було помилкою, такою ж невідворотною, як і сама людська комедія чи якась її частина.

Це трапилося, либонь, ранньої весни 1914 року: якийсь незнайомиць, добре вдягнутий чоловік з чемоданами в руках, які зазвичай носять з собою мандрівні комерсанти, одного ранку впав прямо на вулиці поблизу нашого дому. Люди збіглися до нього; ніхто не знав, як йому зарадити. Врешті-решт, його принесли до нас. Поклали на диван, розстебнули комір, дали йому понюхати з якоїсь пляшечки і, нарешті, влили йому в важкодихаючий рот скляночку горілки. Він досить швидко отямився, залюбки, хоча й дуже скуппо, відповідав на запитання, які ставив йому покликаний тим часом лікар. Незнайомиць дав зрозуміти, що він уже протягом двох днів нічого не їв, позаяк свої останні гроші заплатив за ночівлю. Він здійснив цілковито безцільну, безуспішну поїздку і не має навіть квитка на потяг, щоб дістатися додому. В той час, як він підкріплювався їжею, яка замінювала будь-які ліки, було організовано складчину. Через годину чоловік вирушив у дорогу – досить вчасно, щоби встигнути на свій потяг.

Ввечері у нас обговорювали цей випадок, який багатьох схвилював. Хоча ніхто цього однозначно й не висловив, стало

очевидним, що всі вбачали у падінні на вулиці, на дуже доцільно вибраному місці, обман з корисливою метою. Чоловік і справді був у відчаї, він справді нічого не їв і йому було надто важко тарабанити свої чемодани з цілковито відсталими від моди непроданими черевиками. Все це, як визнавалося, достатні причини, однак було помітно, що своє зомління він симулював, аби досягти того, що він і справді отримав: харч і гроші, більше грошей, ніж потрібно було на квиток, зрештою, також і співчуття — завжди так щедро дароване і так часто проциндрюване гебрейське співчуття.

Але перш ніж присутні перейшли від несміливої іронії до відвертого глузування, втрутився мій батько. Йшлося про те, сказав він, що чоловік справді потребував допомоги, і що він не одержав би її так швидко і так щедро, якби його непритомність посеред вулиці не привернула до себе загальну увагу.

Цей епізод не обов'язково повинен був стати для мене особливо важливим; насправді ж він мав для мене величезне, непроминуше значення. За допомогою вдало придуманої пози, розігруванням неіснуючого стану речей можна виразити правду, ба навіть переконливіше втілити її. Комівояжер був того дня знесилений від голоду, він не мав ні шеляга в кишені і мусив би жебрати упродовж багатьох днів, щоб зібрати гроші на дорогу. Тому зомління було найкращим, можливо, єдиним засобом, який міг його врятувати, а містечко звільнити від вини в його нещасті.

Авжеж, усе було саме так — я сприйняв цю версію ще й тому, що так подав її мій батько. Але водночас я був глибоко вражений, немовби йшлося про мене самого. Це навмисне, цілеспрямоване перекручення стану речей з ілюзією можливого, яке насправді лише розігрується — це ж саме виробляв і я, і не тільки для того, щоб утекти від Шмерла Сліпого та очей його старої матері. І ось тепер, слухаючи іронічний коментар дорослих, я раптом збагнув, що успіх комівояжера був, щоправда, незаперечним, але принизливим, що це був стид і сором. Не існує ніякої переваги, заради якої можна брати на себе приниження. В цьому восьмирічній упевнився ще й тому, що його батько, без свідомого наміру, постійно виховував у ньому гідність.

Безперечно, тут зіграло свою роль і те, що ненависть до гебреїв, яку містечко відчувало дедалі сильніше, тисячоліттями шукала собі виправдання у причинах, завдяки яким гебреїв можна було зневажати. Антисемітизм щоденно відкривав ці причини заново. “Асимілянти”, які через хрещення або через крайні форми самозаперечення намагалися стерти свою ідентичність, втікали тоді – в другому десятилітті нашого століття – не так від несприятливих моментів гебрейського буття, як від презирства юдофобів. Зрештою вони улягали тискові засуджувати своїх братів по вірі, а потай і самих себе, з найбезцеремоннішою тенденцією приниження. В той самий час до гебреїв – насамперед Центральної та Східної Європи – прийшло нове усвідомлення своєї ідентичності, а з ним і нові критерії самооцінки. Тепер вже було недостатньо ігнорувати зневажаючих, йшлося про те, щоб давати їм рішучу відсіч, боротися з ними, як це вже час від часу чинили гебрейські групи самооборони, які протистояли погромістам та їхнім царським поводилям зі зброєю в руках.

Почуття самооцінки кожної людини випробовується протягом життя тисячі разів. Однак для моїх єдиновірців це почуття визначалося ще й тим, як саме відчував кожен індивідуально своє гебрейство: як ганьбу чи як сповнену гідності вірність, як стан, спричинений випадковістю народження, чи як завдання жити так, немовби ти несеш відповідальність за інших. Той, хто звик зневажати себе, не міг впоратися з цим завданням, отож тут ішлося про те, щоби щоденно заслуговувати власну повагу і нізащо не наражатися на небезпеку.

Той незнайомиць обрав хитрощі; але ті хитрощі були прилизливими. Я збагнув це тоді вперше з такою переконливістю, яка вже ніколи не маліла, позаяк мені й сьогодні найспритніші хитрощі видаються розважливістю дурнів або безнадійно тупих. Хитруном Береле я захоплювався; я був йому вдячний за те, що він розігрував *комедію*, розгадування якої приносило мені щоденну насолоду. Однак я вже давно переріс усе це – я заборонив собі брехати і не мав ніякого задоволення від чужих вивертів і викрутасів. Авжеж, я збагнув, що Береле сам принижувався і спонукав мене до того, щоб принижувати його.

Звичайно, я не переставав час від часу вдаватися до обману, однак я слідкував за собою з особливою дитячою суворістю, про яку дорослі здебільшого навіть не здогадуються. Я не мав сили терпіти себе, як тільки усвідомлював, що я — без будь-якої переконливої причини і без якогось розумного наміру, а просто так, підхоплений оповідацьким поривом — так тісно пов'язував між собою справжню пригоду і фікцію, що боявся втратити ґрунт під ногами. І все це, як я вже казав, лише тому, що моя фікція не була ні химерою, ні вигадкою, ні невинним фантазуванням, а дуже тісно пов'язувалася з дійсністю. Майже завжди йшлося про щось таке, що насправді могло трапитися. (Давно відомий художній прийом, до якого раніше часто вдавалися письменники, які лише в кінці своєї фантастичної історії, в останньому абзаці, відкривали читачеві, що йшлося буцімто про точне відтворення сновидіння. В інших випадках автор стверджував, що він передає усну розповідь якоїсь дивної людини, яку він випадково зустрів у безлюдному місці, або що йдеться про текст рукопису, який він знайшов у якійсь комірчині.)

Отож я поклав собі надалі всі реальні події, все дійсне чітко відділяти від можливого або вірогідного. До певної міри це мені вдавалося. Починаючи з сімнадцяти літ, я відчував у собі непоборне бажання писати новели й романи. Я й писав їх, хоча дуже швидко потім закидав усе, позаяк увесь мій час повинен був належати психології — і так аж до 35-го року життя; лише після цього я збирався присвятити себе літературі. Так воно, що-правда, з великим запізненням, і сталося. Те, що я забороняв собі ще дитиною, щоб не бути брехуном, я зробив згодом своєю професією — поєднувати, як автор романів, справжні, реальні події з *гранично можливим* так, що воно ставало особливим різновидом реальності.

Ні, я ніколи не був надто брехливою дитиною, проте я інколи думав, що я є нею або можу стати нею. Я не став фанатиком правди, в усякому разі не в щоденній практиці спілкування з людьми. Мольєрівський Альцест, мізантроп, не є в моїх очах високоморальним взірцем, а радше набридливим дурнем, надзвичайно незграбним телепнем, який користується правдою, наче

обухом. Такий фанатизм правди слугує не правді, а блазенському перебільшенню, тенденції приниження інших і пошукам власної вишості.

Навіть у найхолодніші дні я зустрічаю в Люксембурзькому саду великі групи дітей, шкільні класи, які впродовж години займаються зі своїми вчителями фізичними вправами. Можна помітити, як утворюються більші чи менші кола, деякі самітники цілковито відособлюються, інші так заглиблюються в розмови, що здається, наче оглушливий гармидер зовсім не торкається їхніх вух. Сьогодні вранці я спостерігав зі своєї лавки за двома учнями, яким можна дати не більше восьми років. Обидва майже однакового зросту, обличчя напружені і з печаттю якоїсь печальної задумливості. Один із них, з чорними кучерями, дуже гарно вдягнутий хлопчик, говорив майже безперестанку; опустивши голову, він піднімав її лише тоді, коли інший його перебивав і відповідав йому. Звичайно, я намагався вгадати або вигадати, про що вони розмовляли. Але про що б там насправді не йшлося, воно навряд чи вразило б мене так, як гнітюча серйозність їхньої поведінки. Авжеж, сказав я собі, про це я повинен написати, про те, що діти в більшості випадків незрівнянно сильніше від дорослих відчують значення того, що їх в даний момент хвилює. Якась стурбованість, сподівання чи побоювання, радість чи поганий настрій — дитина завжди переживає це всім своїм єством; все видається їй остаточним, а проминає так швидко, розчиняється майже без всякого переходу зовсім іншим почуттям, яке так само буде *миттєвою остаточністю*.

Я пильно дивився на обох. В якомусь, так би мовити, ретроспективному здогадуванні я був згоден то з одним, то з другим. Мені хотілося піти слідом за ними, коли вони зі своїми однокласниками, нарешті, покинули парк. Я залишився сидіти, раптом стривожений сумнівом, чи вдасться мені, ба чи взагалі комусь може вдатися уявити власне дитинство і так наблизити його до читача, щоб воно стало для нього відчутним на дотик. Що значить для мене дитина, восьмирічний хлопчик, яким я був майже шість десятиліть тому? В 1915 році всі наші сімейні фотокартки

були знищені російськими козаками, які сплюндрували дім і порядкували в ньому кілька днів. Картини, що зринають у моїй пам'яті, очевидно, відтворені за тими фотокартками. Всі вони показують мене у святковій одежі, на багатьох із них я поряд зі своїм, старшим від мене на три з половиною роки, братом, на кількох групових фотознімках ми всі п'ятеро, оскільки менший на п'ять з половиною років братик також з нами. Мені тоді часто дорікали, що я виглядаю водночас зухвало і печально. Печально — це був майже комплімент, тому що смуток вважався знаком шляхетної людяності — в усякому разі в містечку, котре, як і всяка провінція, на роки відставала від панівного духу часу.

Я згадую того хлопчика з непідробним інтересом, але майже завжди без почуття якоїсь прив'язаності до нього; я — це не він, і якщо я — його дитина, то він все-таки ніколи не був моїм батьком.

Честолюбство ніколи не полишає мене і згасне, напевне, тільки з моїм останнім подихом, але він був набагато честолюбнішим від мене. Не тільки тому, що боявся розчарувати, але й тому, що він так страшенно хотів подобатись — не кожному, звісно, тож звідси і його зухвалий погляд. Те, що міг думати про нього фотограф, було йому байдуже. На хлопчика навівала смуток лише певність того, що він різко відрізнятиметься на знімку від білявого брата, який вдався у вродливу матір. Я, мабуть, таки заздрив йому, хоча й пригадую це дуже смутно, натомість я знаю, що часто бував невдоволений, ба навіть озлоблений тим, що йому як первородному, а молодшому братові як найменшому віддавалися переваги, яких мене, як я вірив, позбавляли — і все це лише тому, що я мав нещастя народитися між ними обома. Це було почуття заздрості і усвідомлення того, що тебе відтерли назад, які взаємно зміцнювали одне одного, але в свідомості дитини, як і в свідомості багатьох, чия позиція в ряду братів і сестер схожа з моєю, це було передусім моральне обурення наявною несправедливістю.

Ще до того, коли я потрапив у позицію “сендвіча”, тобто коли я сам ще був найменшим, мою поведінку визначала крайня чутливість до різної кривди, і вона була в мені розвинута чи не

сильніше, ніж віра. Коли я, скажімо, нарешті сам міг зашнуровувати свої черевики, то я шукав засобу, як би не образити жоден з них. Якщо я спершу взував правий черевик, то заради справедливості зашнуровував спочатку лівий. Між іншим, я слідкував також за тим, щоб міняти місцями правий і лівий. Це була не якась там самовільна фантазія, яка антропоморфізувала предмети. Тут ішлося не про речі, а про того, хто розпоряджався ними, про мене самого: слід було постійно слідкувати за тим, щоб нікому не завдавати кривди.

Йошер — це гебрайське слово вживалося як синонім справедливості, але разом з тим воно означало й справедливу великодушність. Йшлося не про покарання, а про великодушне, щедre відшкодування. І завжди йшлося про фундаментальний принцип, який спершу сформулював і використав на практиці юдаїзм: про рівність людей перед Богом, себто про те, щоб право кожного і для кожного завжди залишалося тим самим.

Скрізь, у всьому, що я вже дитиною чув, і що згодом вчив і читав, йшлося про богохульну зневагу, з якою владні й багаті нехтували правом, внаслідок чого безсилі й бідні зазнавали кривди. І задовго до того, як я вчився перекладати промови пророка Ісайї, я знав, що кривда зникне на землі тільки після приходу Месії. І все-таки нікому не дозволялося ставати свідком несправедливості, навіть якщо він сам жодним чином не мав нічогоіснько спільного з кривдою, кривдником або його жертвою. Я не був забіякою, однак устрявав у бійки, якщо гадав, що мушу заступитися за дитину, яку ображали, утискували або безпричинно тлумили. І якщо я приходив по тому зі слідами побоїв додому, то мені ніколи не дорікали за це, позаяк мої батьки вважали правильним, ба навіть необхідним, щоб я втручався в подібні конфлікти, тим паче, що для свого віку я був високим і радше сильним, хоча й дуже худим.

У містечку знали, що мій батько був чоловіком, котрий сповідував *йошер*, і часто зверталися до нього, щоб він був суддею в різноманітних непорозуміннях, які озлоблювали й роз'єднували кривних родичів, цілі родини або давніх друзів. Мені дозволялося бути при тому, коли батько, у присутності двох свідків,

вершив такі третейські суди — байдуже, йшлося там про якусь нікчемність чи про власність, зазвичай про якісь жалюгідні спадки або про порушення чи припинення договорів, або, зрештою, про різного роду образи. Я часом заледве розумів щось із багатослівних скарг і звинувачень, проте нерідко був заінтригований заспокійливою, ба навіть вражаючою інтенсивністю, з якою в багатьох цих випадках виражалось вороже відчуження, яке — як я збагнув тільки згодом — майже завжди було наслідком обманутих сподівань, невиправданого довір'я або зневаженого кохання.

Господь почав творення світу з того, що раз і назавжди розділив світло й темряву, день і ніч. Це можна прочитати в першому абзаці першої глави Першої Книги Мойсея. Воно означало не тільки те, що містили в собі слова, але й — як зазвичай у Біблії — багато чого іншого, адже поряд з кожною змістовною твердю існували підземелля або й безодні, в яких потрібно було відкривати другий, третій смисл. Так само, як день і ніч, були розділені між собою правда і кривда, недвозначно, непримиренно.

Хлопча, який у кутку світлиці дослухався до скарг і антискарг, часом боявся стати беззахисною жертвою паралізуючої плутанини, позаяк все спліталось у такий вузол, що причина і наслідок гналися одне за одним по колу і врешті-решт їх неможливо було розрізнити. Немало цих випадків справляли на мене таке сильне враження, що я ще й сьогодні безпосередньо перебуваю під їхнім впливом.

Три родини були втягнуті в особливо люту ворожнечу. 24-річна дочка А., найстарша з чотирьох сестер, була заручена з Б.; за кілька місяців до призначеного весілля несподівано помер її батько і залишив родину, як виявилось, в таких скрутних матеріальних умовах, що вже не було певності, чи зможе вдова скласти обіцяний посаг. Родина В. почала плести інтригу, щоб заставити Б. відмовитися від даного на заручинах слова і повернути його до своєї дочки. Під маскою секретності було пущено поговор, що А., заразившись від свого батька, хвора на сухоти; всі раптом почали говорити про те, що він помер від швидкоплинних сухот. Насправді тут йшлося про брехливу, зловмисну чутку,

котра повинна була мати для нещасної родини катастрофічні наслідки, позаяк у містечку боялися легеневої хвороби ще більше, ніж епілепсії чи навіть божевілля. Б. розірвав свої заручини з А. не відразу, а все зволікав, відкладав весілля, вимагав негайного перенесення посагу до одного зі своїх родичів. І кожному, звичайно, було відомо, що він вже почувався своїм у домі В.

Б., самозакоханий молодик з францюватими вусами й модною борідкою, ніяк не міг прийняти для себе чітке і ясне рішення. Це був не інтелігентний юнак, а хитрий лис, який уникав будь-якої відповіді, і якщо, нарешті, й наважувався на неї, то зразу ж по тому відкликав її назад. Третейський суд змушений був збиратися багато разів, однак йому так і не вдалося прийти до якоїсь ухвали. Приблизно через півроку Б. одружився з іншою дівчиною.

З цим випадком, либонь, було пов'язане те, що я, починаючи зі своїх хлопчачих літ, з тривогою думав про перезрілих дівчат і співчував їм незалежно від того, де зустрічав їх — у житті, в літературі чи в кіно. В моєму уявленні це були жінки, які переживають своє становище як щоденне приниження і, щоб уникнути його, часто плекають необгрунтовані надії, раптовий кінець яких викликає у них щоразу безглузде обурення і, зрештою, призводить до паралізуючої депресії.

Мешканці містечка — як і мешканці інших малих агломерацій — знали, так би мовити, все про кожного, особливо ж цікавилися вони начебто глибоко прихованими таємницями. Коли таку дівчину, яка вже вважалася “забутою” або ж над якою вже нависла небезпека залишитися у старих дівках, бачили на вулиці, то досить було одного-єдиного погляду, щоб зрозуміти, чи має вона ще якісь шанси і чому, наприклад, так вирядилася в будний день. Вона могла очікувати гостя, так званого *шадхена*, себто свата або навіть кандидата в женихи, яким у Заболотіві вважали кожного нежонатого чоловіка від 20 до 60 років. Або ж вона так гордо йшла через головний майдан, щоб нагадати про себе кому-небудь, хто колись залицявся до неї. Або ж ішлося про намагання кинути виклик успішній конкурентці.

Як би там не було, але таке видовище навівало на мене сум, навіть тоді, коли така старша дівчина здавалася мені врод-

ливою й залюбки розмовляла зі мною. Одна з них — вона звалася Лея, але воліла, щоб її називали Лоттою — під впливом “Вертера” Гьоте, звичайно, — охоче вела зі мною довгі розмови, найдовші про містечко, яке вона ненавиділа. В свої “щасливі” дні вона була певна, що не залишиться тут надовго, а одружиться з мешканцем великого міста і переселиться в його дім, можливо, до Відня. В години, коли безнадія спонукала її до того, щоб скоро, навіть негайно, вмерти, вона детально розпитувала мене про те, ким я одного прекрасного дня стану та де і як житиму. Здавалося, немовби вона намагається вирятуватися з нестерпної сучасності в майбутнє хлопця, про яке гадала, що точно знає його наперед. Завдяки своїй лектурі вона відала все про “велике життя” у Відні, у Венеції, в Парижі, в Остенде, в Монте-Карло... Як тільки вона називала ці міста, її щоби знову ставали рум’яними, вона забувала про своє бажання негайно вмерти; вона була щаслива, що може наперед аранжувати моє “велике життя”.

Інколи вона дозволяла мені робити їй невеличкі послуги: купити щось в аптеці, в галантерейній крамниці або в крамниці делікатесів, що їй негайно було потрібно, але вона не хотіла сама шукати, позаяк не бажала робити приємність своїм подругам бачити її неприбраною і потворною.

Лея-Лотта подобалася мені, безперечно, ще й тому, що вона досить ясно дала мені відчуття, що я їй небайдужий, і що вона слухала мене так, немовби вже віддавна чекала на мої слова. Крім того, я мав до неї глибоке, на диво цілісне почуття, так що інколи мусив відвертати своє лице, боячись, що вона може помітити щось із тих порухів, які вона викликала в мені. Зрештою, не так вона сама, як часом майже нестерпна інтенсивність її очікування, відчайдушно владне нетерпіння її сподівання, тривога, яка опановувала її з невідвратною силою — щоразу, коли знову наближався “вирішальний момент”, коли щастя зупинялося перед її дверима. Проте воно ніколи не ввійде до неї, любила вона скаржитись.

Пишучи це, я намагався пригадати собі риси її обличчя; мені це не вдається, в той час як її жести настільки реальні, немовби я щойно знову спостерігав за ними. Щоб закинути одну

зі своїх кіс з плеча на спину, вона майже завжди відкидала голову назад. Цей жест супроводжувався прекрасним виразом на обличчі, немовби вона хотіла нав'язати свою волю якомусь неслухняному челяднику. Їй важило на тому, аби її хода здавалася “летючою”, тому вона якомога рідше ступала на п'яти; вона ходила гейби навшпиньки. Коли ж вона була похмура й печальна, то вся мовби в'янула, і її кроки ставали повільними, човгаючими.

Лея була людиною настрою; часом посеред найжвавішої розмови, обірвавши власну фразу, вона могла залишити мене, не попрощавшись, що мене зазвичай так ображало, що я вирішував надалі уникати її. Їй коштувало небагатьох зусиль, щоб знову примиритися зі мною. Чого тільки я їй не прощав! Хоча існувало дещо, чого я їй не міг простити – принизливої халепи, в яку вона сама устряла з широко розплющеними очима.

Молодий чоловік звався Максом, був завжди одягнутий за останньою модою, не носив ні бороди, ні вусів і, звичайно, ніяких пейсів. Він вважався в містечку “природним сином”, якого прижив з молоденькою вдовою один чужинець, либонь, багатий чоловік. Вона повернулася назад до Заболотова, коли дитині виповнилося вже десять років. Її “салон моди” не приносив великих прибутків, але він, як казали, і не був єдиним джерелом її існування, позаяк її колишній коханець, напевно, великодушно підтримував її. Макс, аж ніяк не дурний, не волів однак вчитися, у всякому разі не в “загидженому гнізді”, куди привезла його мати. Він був шибеник і шибайголова, майстер на всілякі витівки, який всюди сам себе запрошував і, зрештою, ніколи не мав відмови, позаяк своїми дотепами, уїдливістю, інтригуючими натяками і хвилюючими чутками, які часом виявлялися цілком обгрунтованими, умів зацікавити всіх. При цьому, однак, ніколи не забував, що він “бастард”, і цінували його не вельми високо, позаяк він був неуком і пристрасним картярем, котрий дуже рідко програвав. Він мав рожеве, веснянкувате обличчя, котре, здавалося, завжди прагнуло сміятися – посміхатися і висміювати. Однак якщо придивитися уважніше, то можна було відкрити в його очах не так веселість, як вистежуючий погляд.

Я унікав Леї, ходив обхідними шляхами, коли помічав її здалеку, аби тільки не зустрітися з нею. Вона втратила свою гідність, пояснювала вона мені, я був згоден з нею і через це сердився на неї. Вона, в свою чергу, вже не потребувала дитячого повірника, хоча й заговорювала зі мною ще кілька разів, коли раптом виринала так, що я не міг уникнути зустрічі, проте я залишався в таких випадках німим. Але одного разу вона догнала мене, схопила за плече і прошепотіла: “Пізніше, пізніше ти все зрозумієш. Я від’їжджаю. Назавжди. Коли я поїду, перестань сердитися на мене. Якщо ти колись писатимеш книжки, як, приміром, Карл Еміль Француз, то згадай про мене! Але не називай мене Леєю, а Лоттою, тільки Лоттою!”

Вчора я хотів додати ще одне завершальне речення: “Я не можу пригадати, щоб коли-небудь чув про неї; я, певна річ, більше ніколи не зустрічався з нею”. Почавши вже навіть писати, я раптом відклав перо: як пояснити, що моя пам’ять так чітко зберегла спогад про цей епізод? Чому? Коли я думав про Лею востаннє – десять, тридцять, п’ятдесят років тому? Не знаю. Можливо, я взяв цей епізод не з пам’яті, а вигадав його в процесі писання.

У нинішньому Заболотові більше немає могил, які б нагадували про знищених, немає цвинтарів, які б нагадували про їхніх предків; міські реєстраційні книги безслідно зникли, мабуть, їх було спалено, як і матрикульну книгу за 1887 рік, в якій, мабуть, можна було б знайти дату народження Леї та імена її батьків – якщо вона взагалі коли-небудь існувала.

Однак либонь-таки існувала немолода вже дівчина, яка жила з нами по сусідству і часто заговорювала зі мною, отож, певний час її життя безпосередньо мене обходило. Як тоді, так і пізніше нерідко траплялося, що жінки, подібні до Леї розмовляли зі мною, немовби я був їхнім повірником. А ще частіше вони спонукали говорити мене самого і слухали мене з увагою, яка підбадьорювала мене і задовольняла моє марнославство.

Можливо, що Лея – це суміш багатьох жіночих фігур, “перезрілих” молодих дівчат, які “засиділися” в дівках і тому щодня почували себе заново приниженими. Моє співчуття до такої долі

пробудилося дуже рано, і навіть сьогодні я не зовсім вільний від нього. В усіх моїх романах зустрічаються жінки, які мають щось спільне з цією вигаданою і реальною Леєю.

Стояла дуже рання весна 1914 року. Можливо, що жахи, які посипалися на нас восени 1914 року, ретроспективно являють мені ту весну як найпрекрасніший час мого дитинства.

Окрім П'ятикнижжя, яке щороку вивчалося знову, та окрім пророків Ісайї, Єремії, Амоса, які справили на мене таке глибоке враження, що я, поза всяким сумнівом, ще й сьогодні перебуваю під їхнім впливом, крім цих великих текстів і належних до них коментарів, я читав також біблійні хроніки, які не тільки цікавили, але й нерідко по-справжньому хвилювали мене і викликали в мені обурення – супроти багато чого і багатьох, приміром, супроти царя Давида, хоча його як псалмотворця слід поважати. Всупереч бажанню мого домашнього вчителя і на противагу традиції я пізнав, таким чином, що люди, нездатні опанувати самих себе, опановували цілі народи і тому майже завжди творили нікчемну історію. Крім Самуїла і дещо примітивного, хоча й характерного Самсона, мені не подобалися майже всі без винятку герої, так само, як мене через кілька років розчарували герої Гомера. Тоді я відкрив для себе також унікальну, ніколи вже не маліючу звабу друкованого слова. Я любив німецькі казки, але ще більше – казки Андерсена, я з задоволенням читаю їх і сьогодні. Приблизно в той самий час я наштотхнувся на серію про Ната Пінкертон, кримінальне читиво, яке було тоді в моді. Я читав усе, що потрапляло мені під руку.

Тоді з'явилося також багато томів повного зібрання творів Шолом Алейхема. Листоноша, який приносив їх у наш дім, у той же день повідомляв про це батькових друзів, які відтак увечері збиралися в нас. Хтось із них читав потім уголос найкращі фрагменти, переважно монологи, короткі оповідання, комічні сценки. Це тривало до пізньої ночі; як і бажав сам автор, “кожен одним оком сміявся, а іншим плакав”. Я досить пізно почав читати на їдиші, тому Шолом Алейхем і обидва інші класики літератури їдишу – Менделе Мойхер-Сфорім та Їцхок Лейбуш Перец

залишалися упродовж багатьох років тими письменниками, твори яких я знав, не читаючи їх самостійно. Звичайно, що дев'ятилітній хлопчик був нездатний збагнути все, про що говорили три такі різні письменники, чи зрозуміти їх так, як вони самі того бажали.

Шолом Алейхем завжди викликав у мене сміх, проте не стільки зображенням комічних ситуацій і кумедних положень, як мовою своїх героїв, переважно монологістів, потік слів яких, здавалося, неможливо було спинити. Звичайно, що вони не могли вразити заболотівця, адже вони розмовляли так само, як містечкові жителі — і все-таки зовсім інакше, позаяк письменник наділяв кожен зі своїх фігур своєрідністю вислову, яка, в міру потреби, розкривала їхню сутність. Особлива інтонація надавала навіть звичайнісіньким словам несподіваного значення і дозволяла тим, хто сміявся, досить швидко здогадуватися, що згодом вони не розділятимуть тої веселості, яку викликав у них цей словесний потік. Хоча ні мій батько, ні його друзі й не були добрими читцями, мистецтво індивідуальної музики слова Шолом Алейхема так сильно подіяло на мене, що йому я, либонь, зобов'язаний більше, ніж будь-кому іншому, що як читач і як автор я чутливий, ба часом навіть надто чутливий до будь-якої музики слова.

Я чітко пригадую собі, що тієї весни мені часто було на душі так, немовби все навкруги виглядало набагато гарнішим, ніж будь-коли до того: квіти й дерева, блакить неба і зелень лугів на берегах річки. Навіть життя, яке мені, як і всім дітям, часом здавалося важким, уявлялося тоді легшим, веселішим, ніж досі. Раптом я упевнився, що пагорби можуть відступити і відкрити видовище гір. Світ став ширшим, більшим, він сам стелився під ноги. Те, чого мене навчали у польській школі, прийшло запізно, було дитячою забавкою, а крім того, пропонувалося мовою, якої я не любив і не мав ніякого бажання засвоювати її. Але те, чого я навчався зі своїм учителем, і що мені відкривалося звідусіль день у день, що, зрештою, я чув ввечері у себе вдома, шойно його читали із зелених, чорних, червоних ювілейних видань — над цим усім я багато думав. Воно було новим і з'являлося "наче за помахом чарівного жезла".

Безперечно, що й під час тих чудових місяців напливали години, сповнені турбот і смутку – саме ті тягарі дитячого життя, які цілковито ігноруються або недооцінюються дорослими. Це поєднання й донині не перестало мене дивувати. Я справді був інтелігентною дитиною, позаяк майже в усьому, з чим я стикався, я намагався швидко й чітко розрізнити суттєве від несуттєвого, необхідне від другорядного або випадкового. Проте це аж ніяк не заважало мені щоразу, коли уражали мою чутливість, реагувати – нерозумно, несправедливо, агресивно або з депресивним самоізолюванням. Згодом, уже ставши дорослим, я нашттовхувався на таке ж мінливе одурювання, на темряву серед білого дня, на пустелю посеред оази. Але про це я ще не раз говоритиму.

Можливо, останні місяці миру лише здаються набагато щасливішими, ніж були насправді, хоча це й відповідає дійсності, що тоді я мав відчуття, немовби для мене почався новий відлік часу. Це відчуття повторювалося в моєму житті лише кілька разів, найінтенсивніше воно проявлялося в мої берлінські роки – між 1928 і 1933. Те, чого заледве смієш сподіватися, справді здійснюється; немає жодного випадку, який би не був сприятливим; кожен значний жест відбувається саме в той момент, коли він найбільш потрібен; вдається все, за що б не брався.

Щойно я сформулював це речення, як мене вже підточує сумнів: а що ж насправді сталося тієї весни і раннього літа 1914 року, що могло б так багато обіцяти хлопчикові, якому йшов лише дев'ятий рік? Яке його сподівання неждано здійснилося, що ж таке вдалося йому? Я збентежений, тому що не знаю відповіді. Правда, мені спадає дещо на думку, що я пережив і описав у ще не опублікованому романі, але мені видається досить неймовірним, що цей, між іншим, нещасливий епізод, повинен був розігратися в 1914 році. Це трапилося під час літніх канікул, які я з батьком проводив у Яремчі, карпатському курорті, який був тоді *en vogue*. Проте в липні 1914 року все було вже затінене крилом нещастя, яке мало б викликати убивство престолонаслідника у Сараєво; кожен вже усвідомлював, що ніхто не уникне його. Тому, хоча це й не зовсім фантастично, проте

дуже неймовірно, що, незважаючи ні на що, ми все ж поїхали на канікули. Мабуть, тут ідеться все-таки про подію літа 1913 року, і я помилився на один рік. Чому? Напевне, тому, що ця подія багато в чому могла б пасувати до тієї “пори року життя”, яка почалася десь приблизно через дванадцять місяців.

Це була моя перша зустріч з театром. Ми з батьком сиділи того чудового літнього вечора в саду-ресторані зовсім близько від естради, на якій повинна була дати виставу трупа гебрійського мандрівного театру.

Нарешті було піднято завісу — не без зусиль і пригод — і це був перший комічний успіх, який того вечора випав комедіантам. Дія відбувалася на майдані перед заїжджим двором. Лише через багато років я відкрив для себе, що тоді ставили п'єсу Гольдоні “Слуга двох панів” у скороченій, спотвореній версії — тобто мали поставити, позаяк вистава не встигла вийти за межі першого акту. Спочатку все було чудово, Труффальдіно, цей ловелас і серцеїд, був одночасно скрізь і всюди; йому, хто так чарівно брехав, хотілося вірити більше, ніж тим, котрі так безбарвно говорили правду. Коли він зникав, я з нетерпінням чекав, поки він з'явиться знову: у своїх зелених панталонах, своєму червоному жакеті і зі своїми чорними, як смола, кучерями над очима, що сяяли сміхом, і з рожевими щоками.

На початку другого акту раптом виринули якісь чоловіки в мундирах, котрі стали поміж нами і сценою. Їхній проводир перебив Труффальдіно і заволав: “Спектакль заборонено, іменем закону я заарештовую всю трупу за надання фальшивої інформації, за бродяжництво і за несплату рахунків”. Труффальдіно відповів: “Ми заплатимо борг власникові заїжджого двору. Майте трохи розважливості, ми ж не якісь злочинці, а лише нещасні артисти”. Однак усі жандарми були вже на сцені. Вахмістр ухопив Труффальдіно і зірвав йому, либонь, через свою незграбність, з голови парик, так що раптом оголився лисий череп. Дитина не знала, що існують парики, і спершу подумала, що жандарм вирвав йому чорні кучері. Вона сприймала все це з безмежним болем, немовби цей жах трапився з нею самою. Проте мить найбільшого приниження настала тоді, коли Труффальдіно зняв з

себе свій червоний жакет і вивернув його — він виявився потертим, коричневим піджаком. Коли ж він спустив додолу свої зелені панталони — ах, яким потворним він став, як жалюгідно виглядав! Від усієї краси не лишилося нічого, крім червоної фарби на щоках, але й вона незабаром була розмита сльозами, які старий чоловік проливав від обурення й сорому.

Упродовж десятиліть, які минули з часу того перерваного і зірваного театрального вечора, спомин про той випадок знову й знову поставав у моїй пам'яті не тільки вельми часто, але й завжди з надмірною чіткістю close-up. Зовсім неважко розкрити причину і сенс такої своєрідної роботи уяви. Уважному читачеві цих спогадів уже, либонь, впало в око, що в багатьох з описаних тут вражень йдеться про раптове потрясіння, оголення і зруйнування “гейби”, про драматичне розчарування. Ніхто, ніщо насправді не перевтілюється, немає ні доброго, ні злого чарівника, Труффальдіно не перетворюють за допомогою чарів у нещасного, потворного старого. Його позбавляють тільки видимості, обману і принижують, щоб він виглядав тим, ким є насправді.

Авжеж, цей випадок більше пасував би до пізнішого періоду мого життя — десь приблизно через рік, коли я “вивчав” біблійні Книги Суддів, Хроніки і Книгу пророка Самуїла. Молодий Давид мені, звичайно, подобався, але ось я довідався, що він підступно прирік на смерть чоловіка, який йому вірно служив, аби заволодіти його жоною. Я вже згадував про це: тоді мене охопила глибока недовіра до героя. Кожен з них починав свій шлях так, немовби його початок був уже вінцем, але що вище він підносився, то ясніше ставало тому, хто волів бачити, що майже все було тільки видимістю: “комедія”, як вигукували діти в містечку, коли розкривали обман.

Ще кілька сторінок, і я попрощаюся з містечком — не так з ним, як з моїм передвоєнним дитинством. Скільки всього залишається невисловленим! Ще сильніше, ніж звично, гнітить мене відчуття, що я знову написав лише фрагмент. Скільки картин постають, скільки подій і вражень зринають у спогадах, гейби на прощання, наче востаннє. Йдеться ж бо не тільки про мої перші

роки, а про щось, що виходить далеко за межі біографії: про замордоване містечко, про релігійний, соціальний і комунальний феномен, про спільноту, до останніх живих свідків якої я належу.

Урчі був старим, високого зросту чоловіком, який завжди тримався рівно, наче береза. В моїй пам'яті все в ньому біле — либонь, звідси й порівняння з березою. Не тільки його довга борода та його пейси й завжди поголена голова, але й сорочка, яку він носив без краватки, і довгі шкарпетки були білими. Окрім цього, він був відомий тим, що у святкові дні замість чорного кафтана носив білу хламиду. Це був його професійний одяг, за яким його пізнавали в селах, де він досить часто виконував обов'язки кантора. Гонорар йому зазвичай давали натурою — продуктами або пляшечками горілки, яку сільські гебреї гнали часом легально, а частіше таємно — як вони, так і їхні не гебрейські сусіди.

Урчі був першим пияком, з яким мені довелося зустрітися. З моїм дідусем, шкільним товаришем якого він був у юності, і найближчим другом якого залишався упродовж усього життя, він міг з'явитися будь-якої години дня і аж до пізньої ночі, щоб спитати про батька, з яким він завжди мав обговорити щось “надзвичайно важливе”. Насправді ж це був тільки привід, щоб промочити горло — для цього йому потрібно було щонайменше дві скляночки горілки. Він майже ніколи не приймав запрошення на обід, обгрунтовуючи це тим, що на нього чекає син. Одначе всі знали, що невістка рідко й неохоче пускала його на поріг.

Як і мій дідусь Борух, Урчі, гнаний якимось передчуттям, покидав інколи свій дім, йшов до мосту або ж піднімався на пагорб за рікою зустрічати Месію, котрий мав ось-ось надійти. Проте він дуже швидко повертався назад, щоб не пропустити в синагозі “річницю”, тобто дістати свою долю самогону, яким кожен пригощав у річницю з дня смерті своїх близьких родичів. Якщо ж не було кому пригостити, то Урчі або хтось із його друзів по чарці згадував про “річницю” того чи іншого вченого, рабі або проповідника і не відставав доти, доки молільники не давали йому кілька крон на літр горілки і маковий пиріг. Цей старий

чоловік мав у собі щось владне, що навіювало людям не стільки страх, як бажання сподобатися йому.

Чому я зараз думаю про нього, про кого я, напевне, знав хіба лиш те, що він рано овдовів, був пияком та ще найкращим другом мого дідуся? Через один дивний випадок, який трапився останнього осіннього свята. В ніч тієї *Сімхат-Тори*, свята радості, коли гебреї щороку заново дякують Господові за те, що він обтяжив їх своїм законом — пізно вночі хтось постукав у наші двері — спершу несміливо, а відтак дедалі енергійніше. Я прокинувся, прислухався. Батько впустив якогось чоловіка і запалив світло у своєму бюро. Я встав, з цікавості, але також і для того, аби пересвідчитися, що батькові не загрожує ніяка небезпека. Крізь скляні двері я помітив Урчі; як завжди, одягнутий у все біле, він рівно сидів на дивані, увесь час хитаючи головою.

“Я не можу спати”, — сказав він, не розплющуючи очей.

“Чому?” — запитав батько.

“Зі мною трапилося щось жахливе. Я забув нічну молитву — все життя я проказував її щоночі, а сьогодні раптом забув! Отож, нагадай її мені, але дуже повільно. Адже я не такий тверезий, яким мав би бути”.

І я почув, як мій батько, який стояв перед ним, повільно, слово в слово, почав проказувати велику нічну молитву — не маленьку, призначену для дітей. Урчі через силу повторював, а коли не міг вимовити якогось слова, то поправляв себе доти, доки воно, нарешті, не звучало так, як слід. Заледве проказавши останнє “амінь”, він звалився, мов підкошений. Батько укрив його.

Як далеко все це від мене сьогодні! Але як би я не віддалявся від молільників, молільників усіх релігій, я заледве стримую зворушення, з яким думаю про Урчі, котрий не давав здолати себе сонливості, доки не проказав останнього слова довгої нічної молитви. Адже він поводив себе так не зі страху розгнівити Господа невиконанням обряду, а з тої неповторної, хасидської любові до Бога, якому молільник стає даруючим, слугуючим старшим братом і утішителем.

Відтоді, як містечко було зайняте ворогами і, врешті-решт, знищене, всі Урчі набули для мене значення, якого я їм раніше ніколи не надавав би; вони зостануться в мені такими живими, якими раніше не були ніколи. Я не пригадую, щоб намагався коли-небудь довідатися, що сталося, наприклад, з Урчі, чи пережив він взагалі Першу світову війну і чи мешкав він ще відтак у Заболотові. Через якихось два роки після нашої втечі, з якої ми вже ніколи не повернулися, згас мій інтерес до містечка, до його мешканців, навіть до всіх Урчі та Лей. Я вагаюся написати речення, яке проривається з мене: Відень поглинув мене. Ні, я не люблю цього вислову, який щось надмірне описує так надмірно.

Війна і втеча

Розділ другий

Цілком можливо, що цей спомин, незважаючи на всю свою чіткість, не зовсім достовірний. Це було в п'ятницю ввечері. Ми ще не встигли закінчити шабат, як почули пронизливий сигнал сурми. Від ярмаркового майдану він котився головною вулицею і наближався до нашого дому. Хто наважився вчинити таке, і що б це мало означати в п'ятницю ввечері? В кімнату вбігла сусідка, вона розповіла, що це Макс щосили сурмить і скликає людей. Чому, що трапилось? Почалася війна, схвильовано сказала молода жінка, мовби вагаючись між задоволенням сповістити сенсацію і страхом, що її чоловіка, який був саме у своїх батьків на селі, заберуть до війська і йому — боронь Боже! — загрожує небезпека. Ну, насамперед почнеться загальна мобілізація, пояснив Макс, який раптом опинився за столом, тримаючи сурму під пахвою. Глянувши на нього, можна було подумати, що він приніс звістку про прихід Месії. Його погляд був інакшим, ніж зазвичай — не пильним, запитливим, а радісним. І сміх, що зовсім недоречно супроводжував його слова, був не єхидним і не злорадним, а щасливим.

“Це жахливе нещастя”, — сказав мій батько і відвернувся від Макса, який, розчарований такою реакцією, мовив, прямуючи до дверей: “Чому нещастя? Цісар переможе, цареві так дістанеться, що він більше ніколи не зважиться утискувати кого-небудь зі своїх підданих”.

“Для нас усяка війна — нещастя, — промовив батько. — Ніхто не відає, кому з нас, хто перебуває зараз у цій кімнаті, вдасться дожити до миру”.

“Мене призивають уже післязавтра, — сказав Макс, — але я не боюся. Через кілька тижнів усе скінчиться, і я повернуся командиром взводу чи навіть фельдфебелем. Під час битви нікого не запитують про батька”.

З цими словами Макс покинув нас. Відразу по тому знову залунала сурма, однак невдовзі вже ніхто не згадував ні її, ні майбутнього фельдфебеля. Почулися голоси, це були жінки, старі й молоді, дедалі більшими групами вони повільно тягнулися до пагорба на цвинтарі. На ветхих, напівпоглинутих землею могилах своїх предків вони молилися й плакали, благали у мертвих допомоги і заступництва перед Всевишнім. Такого я ще не бачив ніколи. Хоча я й не розумів, що може означати вислів “тривожити мертвих”, однак голосні ридання жінок на нічних могилах здавалися мені такими моторошними, немовби в наше життя раптом ввірвалося щось цілковито чуже, котре було небезпечнішим від усіх інших загроз, які можна було досягнути розумом або відчутти серцем.

Упродовж наступних днів ця моторошність зникла, вона змінилася якимось дивним, святковим піднесенням. Молоді чоловіки йшли до війська, їхні батьки чи дружини проводжали їх до залізничної станції, не приховуючи свого страху перед майбутнім. Там і сям чулося здавлене схлипування, проте загалом панував настрій очікування, в якому переважала не тривога, а надія. До справжньої війни навряд чи дійде, казали довкола, та й триватиме вона щонайбільше кілька тижнів. Цісар у Відні знає, що робить, — чулося навкруги. Він хоче провчити царя, щоб навик відбити йому охоту нападати на Австрію. *Фоня* — так називали царя — був винен у всьому. Щойно холодної пори року зі сходу й

північного сходу з нестримною силою піднімалися вітри, мовби збиралися відірвати будинки від землі, як навіть діти знали, що це означає: цар повісив у своєму царстві невинних. А серед пісень, що їх співали в кожному домі, було чимало таких, в яких співчували Росії. Однією з них була коліскова, слова якої я й сьогодні ще не зовсім забув:

*Тільки вітер облітає
Той далекий світ.
Із безкрайнього Сибіру
Батько шле привіт.*

*Він лопату в мерзлу землю
Глибше устромля,
Щоб покласти у могилу
Лютого царя.*

Після кожного погрому гебреї переходили кордон; вони затримувалися тільки на короткий час, а відтак мандрували далі. Вони добиралися до якогось портового міста і назавжди покидали Європу, позаяк в Америці мали чоловіка, жінку, сина; там на них чекала робота. Всілякими шляхами й манівцями вони пробивалися якомога далі на Захід, геть із Росії ненависного *Фоні*. Досить часто жінки з малими дітьми з'являлися у нас на ринковому майдані; найщедріше подавали тим, чий пісні особливо вражали бідних мешканців містечка:

*Гебреї, будьте милосердні,
Подайте дрібку доброхить
Мерцям – на савани по смерті,
З живими хліб свій розділіть.*

З часів афери Дрейфуса і кишинівського погрому ніщо не вражало заболотівців так, як процес про ритуальне вбивство,

що провадився проти Бейліса. Коли ж вибухнула війна, то спершу їм вдавалося приховувати свою відразу і свій страх перед ним лише за умови, що вони думали про ворога, про царя, падіння якого в містечку ждали вже не одне десятиліття. Перемога Австро-Угорської монархії, як сподівались, призведе до встановлення демократичного, справедливого режиму в Росії, а заодно й до емансипації євреїв.

Настрій, який панував у містечку протягом перших тижнів війни, був, сказати б, маніакально-депресивний: сповнене надій очікування час від часу блискавично змінювалося страхом перед російською окупацією, перед погромами, голодом та епідеміями. На такому ж подихові говорили про чудеса, які здійснить найближчим часом техніка або той чи інший вундеррабі, в кожному разі, до того, як може бути запізно. Коли здалеку долинала кано-нада, то часто запитували себе, що це — гармати чи гроза, що наближається. Але відтак швидко заспокоювались — адже відомо, що Австрія має найкращу в світі артилерію, що кордон укріплено якнайміцніше, отож ворог даремно штурмуватиме укріплення і, зрештою, буде знекровлений в безуспішних атаках. Не тільки в цьому далекому куточку монархії ніхто не здогадувався, що якийсь полковник Редль, начальник секретної військової розвідки, продав усі плани росіянам, а командування не подбало, аби стратегічні й тактичні диспозиції після викриття зради було змінено. Те, що росіяни без усяких зусиль змогли заволодіти знаменитою фортецею Галичем, було гнітючою несподіванкою. Під час свого відступу цісарсько-королівське військо покарало зраду, повісивши українських священиків та сільських учителів за недоведене шпигунство.

Ми покинули Заболотів на світанні, немовби відправились на довгі літні вакації в село. Існувала небезпека, що росіяни можуть підійти аж до Пруту і — звичайно, ненадовго, як говорили, — зайняти також наше містечко. Однак ми прагнули уникнути російської окупації навіть на єдиний день. Село, де ми хотіли перебути якийсь час, було, либонь, найглухішим у всій Галичині, а це означало справжнісінький ведмежий закуток. Крім того,

воно було одним з найбідніших, а його нечисленне населення — найвідсталішим з усіх поглядів. Але й там знаходився дворянський маєток — так називали, часто без усяких підстав, кожную більшу садибу, яка належала комусь із міщан або польських шляхтичів; зазвичай там стояв один-єдиний будинок, який у порівнянні з укритими соломою хатами, розкиданими по селу далеко одна від одної, виділявся як панський. Батько привіз нас туди, оскільки був певен, що в цьому селі ніколи не з'явиться жоден військовий загін — адже шлях, який вів туди, безперечно, не був позначений на жодній карті, не в останню чергу й тому, що туди просто не було дороги; крім того, Трач — так звалося село — лежав серед густо порослих лісом пагорбів, які цілковито ховали його, отож тільки якийсь неймовірний випадок міг занести туди кінний патруль.

У мене залишилося враження, немовби це була надзвичайно гарна осінь. Разом з дітьми управителя маєтку і дітьми селян, що працювали там, ми утворювали невеличкий гурт хлопчиків і дівчаток, котрі були щасливі, позаяк відпала необхідність ходити до школи і, як ми були певні, вона й не скоро з'явиться.

Якщо я часто відриваюся від писання, то це відбувається тому, що мене тягне на балкон, з якого праворуч на горизонті можна побачити Ейфелеву вежу, а трохи ближче високі й низькі дахи, скляні куполи і засклені веранди ательє художників, яких там особливо багато. Тут, за кілька кроків від бульвару Монпарнас, у серці лівобережного Парижа, я почуваю себе вдома — так само, як я почував себе у Відні, а відтак, до 1933 року, в Берліні, однак по-іншому вдома, ніж у маленькому містечку мого дитинства, і зовсім інакше, ніж у Трачі, глухому гнізді, де ми шукали захистку від війни. Коли я згадую ті місяці, перші місяці Першої світової війни, мені здається, що з такою ненаситною жадібністю я споглядав розкидані між полями хатки, котрі дряпалися нагору аж до самого краю лісу. Здіймається пилюка, віддаляється підвода, колеса якої скриплять так натужно, що можна подумати, мовби чуєш уперте кряхтіння старців. Тоді я часто отак дивився з брами маєтку на світ, дослухаючись до кожного звуку — я чекав і водночас боявся зміни цього мирного, позбавленого

подій стану. Потоїбіч густих лісів все було у постійному русі, позаяк там щось відбувалося, щось важливе й небезпечне, від чого ми утекли.

Так, ми почувалися добре, будучи так далеко від пострілів, і за це ми повинні були щодня дякувати Богові – адже ми сиділи захищені в таємному закутку, наче на якомусь замаскованому острові в мертвому рукаві бурхливого потоку. Ми, діти, були щасливими, особливо вдень, навіть тоді, коли, врешті-решт, зарядили дощі, загнавши нас у дім, і ми знову мусили вчитися. Проте, коли я залишався на самоті або прокидався вночі, мене терзала внутрішня суперечність. Досить розумно й добре було сидіти в Трачі, але тут ми почували себе загубленими, позаяк перебували не там, де великі події так швидко змінювали одна одну, що жодна мить не була схожа на попередню. Одного вечора батько сказав: “Якщо війна затягнеться, то найкраще було б покинути цю схованку, добратися до Відня, де школи залишаються відкритими навіть під час війни, отож діти не марнуватимуть часу, скільки б не довелося чекати миру. У нас є міцні підводи і добре вгодовані, сильні коні. Ми могли би бічними дорогами, обхідними шляхами пробитися в Угорщині до якоїсь залізничної лінії, а там потягом дістатися до столиці”.

Як тільки я почув про такий план, то почав спершу уявляти собі важкий переїзд через гори – всі небезпеки та їх подолання – і, зрештою, наше прибуття до Відня. Через півтора року все й справді виглядало так, як це з численними подробицями уявляв собі дев’ятирічний хлопчик. Не тільки тоді я вірив, не висловлюючи цього вголос, у силу бажань, які неодмінно здійснюються, якщо їх довго і з радісною надією плекати. Але спершу перешкоди видавалися надто великими, крім того, ми сподівалися, що російська армія, після своїх початкових перемог у Галичині, стоїть на порозі невідвортної поразки – такої, як у Танненберзі, – і що цар швидко капітулює. Крім того, батьки боялися чужини, де вони будуть тільки втікачами, а тому швидко збідніють. Потрібно залишатися поблизу своїх і робити все, щоб захистити своє майно. Ці аргументи я слухав неохоче, адже вони закривали мені дорогу до Відня.

Коротка назва міста-столиці і міста-резиденції мала в своєму звучанні у тому найвіддаленішому куточку монархії відтінок незмінного захоплення. Не тільки дев'ятирічному хлопчикові Відень здавався суцільним блиском і розкішшю, абсолютною красою на землі, містом палаців, яке мусило бути збудоване не з цегли й каменю, а з сяючих кристалів, на яке ніколи не опускалася ніч. І чимало таких, як я, мріяли про те, що колись пізніше вони житимуть у цесаревому місті і, подібно до корінних віденців, зможуть щодня милуватися Францом-Йосифом I у його чудовій, запряженій білими кіньми кареті. Я малював у своїй уяві картини, як цесар запросить мене разом з іншими гебрійськими підлітками на бенкет у свій палац Гофбург. Як ми повинні там поводитись, як ми впораємося з проблемою, що їжа на столах там, либонь, некошерна, адже монарх — католик. Але, з іншого боку, не можна образити господаря. За винятком цієї перешкоди, гостини у цесаря видавалися мені надзвичайно звабними. Ми будемо співати йому наших пісень і дуже розумно відповідати на найважчі запитання, які ставитиме перед нами цесар та його радники, проте стримано, щоб вони часом не подумали, буцімто ми хизуємося своєю інтелігентністю. І я вже підбирав слова, якими я відтак розповідатиму вдома про цю велику подію. Цесар Франц-Йосиф значив для всіх мешканців штетля у цілій монархії набагато більше, ніж для інших підданих, позаяк вони бачили в ньому гаранта своїх громадянських прав, захисника від сваволі й ненависті. Коли я читав своєму дідусеві газету з Відня — а це відбувалося двічі або тричі на тиждень, — то він насамперед хотів знати, що пишуть про цесаря, і лише потім новини з усього світу, особливо повідомлення про балканські війни, які відбувалися тоді одна за одною. Чому його так дуже цікавив “паралітик-турок” — так часто називали тоді Оттоманську імперію, — я не розумів. Сам же я звертав особливу увагу на поєднання головних і підрядних речень, які доводили, як пояснювали мені, що редактори з “Neue Freie Presse” пишуть чудовою німецькою мовою. Що ж тут дивного, адже все, що приходило з Відня, могло бути тільки чудовим; так думала не тільки Лея, котра в найдрібніших деталях описувала життя, яке я вестиму згодом у Відні. Хоча вона й буде тоді вже старою жінкою, можливо, сорокарічною, однак

не злякається поїздки і відвідає мене, і покатається разом зі мною у фіякрі на гумових колесах алеями Пратера.

Тугу за великим містом я зберіг аж до того 27 липня 1916 року, коли ми, нарешті, після тривалого перебування у тимчасовому таборі для втікачів у Моравії, через Брюнн потрапили до Відня. Ця туга була схожа на дитячу ностальгію, котра, безперечно, є одним з найбільш гнітючих почуттів. І водночас я сприймав це майже як зраду — покидати село, яке важко було й назвати селом. Це був не тільки страх втратити разом із захищеністю у глухому закутку почуття безпеки, котре приводить як дитину, так і дорослого у відповідність зі своїм станом і з самим собою. Йшлося про щось більше, ніж це, однак я не вмів тоді висловити, що це було.

Я ніколи не тужив за Заболотовом, якого з 1916 року більше не бачив. Однак туга за останньою хатиною в останньому селі терзала мене вже в мої молоді роки у Відні; вона не відпускала мене упродовж всього життя. Ні, я ніколи не бачив себе у мріях щасливим селянином, який оре, сіє і збирає врожай, а радше людиною поза всіма цими клопотами, яка дослухається до чогось у глибокій тиші і лише зрідка чує щось інше, крім биття власного серця, хіба часом ще шум вітру або застережливе каркання крука. Людиною, яка дослухається і незрушно дивиться довкола себе, яка нічого не боїться і нічого не чекає. Або варіант цієї мрії, що нерідко з'являлася переді мною знову і знову: жінки в українських строях, ідучи з поля, завертають на тиху сільську вулицю. Від їхньої ходи немовби коливається повітря. Одинокий, сильний голос заводить пісню, невдовзі її мелодію підхоплюють інші, відтак вони змовкають, а перший голос знову підхоплює. Сильніше, ніж мелодії наших молитов або хасидські пісні, щоразу спів українських селянок, коли я слухаю його з платівки, наближає до мене моє дитинство так, немовби безповоротне минуле безпосередньо змикається з сучасністю, немовби існує ще шлях, який знову міг би привести до нього.

Це правда, я був радий, коли через кілька місяців ми знову повернулися додому. Село було геть укрите снігом, коні часто губили дорогу, що стала незримою, сани ковзали беззвучно по

глибокому снігу, западали в ями, і їх потрібно було з великими зусиллями знову витягувати звідти. Я гадав, що я швидко забуду цей Трач, позаяк в останні тижні він став усім нам осоружним. Якось на краю лісу з'явилися козацькі патрулі – вершники, озброєні крісами, шаблями й піками, зупинилися лише на декілька хвилин. Виявляється, вони розпитували одного старого каліку про панотця. Довідавшись, що в цьому селі панотця взагалі немає, вони відлупцювали старого й пригрозили йому, що пересплять з його матір'ю. Ми припускали, що вони просто заблудилися дорогою до села, розташованого на сільському тракті, який лише на три милі був віддалений від цісарської дороги.

Як би там не було, після цього батьки вирішили, що Трач уже не може вважатися безпечною схованкою, що там за певних умов може стати навіть небезпечніше, ніж в окупованому вже багато тижнів містечку.

У цьому маленькому селі я пережив багато чого вперше, доброго й поганого, чимало з того залишилося у моїй пам'яті, але дуже мало важливого й значного. Тільки перше переживання, яке й надалі не втратило своєї актуальності, повторювалося відтоді за різних обставин багато разів. Це було відразу після першого снігу. Батько поїхав саньми у відносно віддалене маленьке містечко, котре якимось дівом не було зайняте ворогом. Він хотів там дещо придбати, що могло б знадобитися у домашньому господарстві, а також закупити припасів, яких би вистачило на всю зиму. Він узяв великі сани і найкращих коней. Один із челядників поїхав з ним, вже немолодий, буркотливий чоловік, котрий дуже добре знав усю місцевість і, як вважалося, міг легко зорієнтуватися навіть тоді, коли доріг під снігом не буде видно. Того дня темно-сіре небо зовсім низько нависало над землею, однак сніг не падав. Світло промінилося не зверху, а з білої засніженої землі. Несподівано опустився вечір, сніг під ногами тьмяно вилискував. Лише кінське іржання могло звітувати батькове повернення, я знав це, адже сани їхали без дзвіночків, щоб часом не повернути до себе увагу військового патруля.

Я увесь час заглядав у вікно, в сподіванні, яке в перші години ставало дедалі певнішим. Але ось настала вже восьма го-

дина, відтак дев'ята, залишалися лічені хвилини. Мені не хотілося ні їсти, ні пити, однак я мусив невдовзі разом з іншими дітьми йти спати. Я не міг заснути, дослухався до всіх звуків, чув, як розмовляють між собою дорослі, дуже тихо, отож я нічого не розумів. Незабаром згасло світло біля вхідних дверей, будинок, огорнутий темрявою й мовчанням, став якимсь моторошним, складалося враження, що в ньому не очікували повернення батька, що моя мати й наші гостинні друзі зовсім не переймалися його долею. В цю пізню годину він, можливо, блукав у безкрайньому лісі і не міг знайти дороги, або ж Силько, челядник, упився у місті, і тепер коні й сани, і мій батько разом з пияком, лежали важко покалічені у якійсь прірві. Або ж їх заскочили козаки, і тепер вони – полонені, яких жорстоко катують, щоб вони зізналися, де знаходиться маєток, у якому ми сховалися від росіян. Або ж козаки виявили слід від саней і вже чекали, коли вони вертатимуться уповні з міста. Мого батька вони розстріляли, а Силька забили до крові, перш ніж дати йому змогу втекти. Він замерзне ще до того, як його знайдуть. А козаки ділили між собою здобич. Або ж це могли бути грабіжники, які з давніх давен вистежують подорожніх довгими зимовими ночами, коли вони мають достатньо часу, щоб сховатися самим і схвати здобич у безпечне місце і замести сліди злочину.

Я бачив усе це дуже чітко, воно розігрувалося просто перед моїми очима. Не страх заважав мені спати, а гнітюче відчуття, що ми безсилі проти зла, якої би подоби воно не набирало. Правове співвідношення віднині так змінилося, що мій батько був тепер так само беззахисним, як і найзлиденніший, найбезголовіший, найнемічніший мешканець містечка. Лише в наступні дні я спробував осягнути, як стоїть справа у цьому зміненому світі із самим Господом і з його всемогутністю. Проте під час цієї довгої, безсонної ночі я не думав про нього і його поміч, як і про те, що ось я, можливо, саме в цю або в наступну мить стану одним із тих хлопчиків-сиріт, які багато разів на день повинні були славити ім'я Господнє молитвою Кадіш. Так я всю ніч перебував під владою власної уяви, яка малювала мені можливе, жахливе, але також і втішне – батьків рятунок, його спробу боронитися, втекти від ворога або здолати його, а відтак його закри-

вавлене обличчя чи його неживе тіло в снігу біля перевернутих саней, без теплої шуби і піджака.

Тривога, яка гризла мене тієї ночі, відібравши у мене сон і змусивши мене хвилюватися за дорогу мені людину, не скаламутила моєї свідомості. Всі уявлення про те, що з ним могло би трапитися, стали упродовж ночі такими реалістичними, немовби вони були точними спогадами про пережите. В ті години я пізнав, ба й засвоїв для себе, що таке позбавлений ілюзій, близький до дійсності жах.

Я заснув незадовго до пізнього світання; батько, який повернувся аж ополудні, розбудив мене. Він тільки вранці залишив місто, позаяк їхати вночі було б надто небезпечно; Силько так упився, що був неспроможний орієнтуватися.

Моє здивування, що я бачу батька так близько, непокаліченим і усміхненим біля свого ліжка, мовби вночі нічого не сталося, відібрало в мене мову. Ніхто цього не помітив, всі безуважно говорили. Я ніколи й нікому не розповідав про фіктивні пригоди тієї ночі, але це занепокоєння, викликане затримкою приїзду чи бодай якоїсь звістки, я переживав згодом досить часто. І кожного разу, доки воно тривало, я немовби німів, робився нездатним до спілкування з тими, через кого я переживав цю уявну катастрофу. Якби я сказав тоді моїй матері про свій страх за батька, вона б, безперечно, змогла заспокоїти мене і, можливо, запевнила б мене в тому, що вони домовилися про батькову відсутність тієї ночі, якщо він не встигне впоратися зі своїми справами у місті. Але як тільки виникав відтоді — час від часу — цей особливий страх, він кидав мене на мене самого, немовби був таємницею, від уміння берегти яку залежало життя того, за кого я так хвилювався.

Наше перебування в Трачі тривало лише кілька місяців; для нас, дітей, воно означало продовження канікул. А в порівнянні з тим, що нам довелося пережити згодом після нашого повернення додому, дні у Трачі залишилися в пам'яті порожніми, майже без подій. Але коли я все-таки, пишучи ці рядки, згадую те забуте сільце, мені відкривається істина, що воно зберегло в моєму дезактуалізованому спогаді своє непомірно велике значення, хоча

я до кінця й не усвідомлював цього. І коли б я не шукав відтоді втіхи у мріях про безтурботно-спокійне життя “в останньому селі”, переді мною поставав – не завжди чітко контурований – спомин про Трач. Як тільки, чекаючи на дорогу мені людину, яка з невідомих причин надто спізнюється, я починаю давати волю своїм уявним жахам, то думаю про Трач. І коли я, будучи чотирнадцятилітнім, придумав епізод, який починається в одному селі й обхідними шляхами приводить народженого там героя у поле неподалік Відня, на якому він внаслідок смертельного поранення буде стікати кров’ю, я писав це, поза всяким сумнівом, під впливом споминів про Трач, яким він закарбувався в пам’яті дев’ятилітнього. Я вклав в уста вдови того персонажа такі слова: *“Осели в нашому селі – халупи, стіни й долівка з глини, дахи вкриті соломомою... У нас також бувають різні пори року, але наша місцевість належить осені, з кожною порою року таємно повертається осінь... У нашому селі скрізь і всюди гніздяться ворони. Своїми “кра-кра” осінь промовляє й тоді, коли цей край волів би й забути про неї... Однак ніде в світі так багато не співають, як у нашому селі. Ворони змовкають лише тоді, коли ми співаємо... У ті літні дні, коли війна була ще в пелюшках, коли вона більше нагадувала непевну обіцянку, ніж загрозу, в ті дні село, здається, вперше забуло про осінь. Тоді довго не випадали дощі, блакить неба здавалася безкінечною”*.

Був надзвичайно холодний день, коли ми двома відкритими саньми покинули село. Дим снувався з коминів більших хатин, менші здалеку нагадували сірі полотна, розстелені на снігу. Ні людей, ні худоби, тільки якийсь самотній пес порушував тишу своїм протяжним гавканням, його завивання супроводжувало нас, аж поки ми не сховалися за пагорбом.

Через кілька годин, пополудні, ми були вже на місці: російські солдати зупинили нас перед мостом, що вів через Прут у містечко. Мого батька повели в митницю, щоб він показав документи і пояснив, звідкіля ми прибули і куди їдемо. Один з вояків, здоровань з сяючими блакитними очима, нахилився до матері і спитав її, де знаходиться наш дім. Вона вагалася якусь мить, відтак назвала йому фальшиву адресу. Він задоволено по-

сміхнувся, моя мати зашарілася. Їй було тридцять шість років, отож вона вже не вважалася молодою, але залишалася вродливою і, безперечно, жаданою жінкою. Я уважно спостерігав за цією сценою і, гадаю, правильно зрозумів її, тому був радий, що вона дала російському воякові фальшиву адресу. Але мене збентежило, що вона відтак почервоніла всім лицем. Незабаром нам дозволили переїхати через міст, і за кілька хвилин ми знову були вдома. Як і всім, хто залишився в містечку, нам довелося також звикати до російської окупації і пережити лихі часи в очікуванні миру, який, здавалося, вже не за горами.

Іноді, коли ввечері, завдяки слову й зображенню, я довіруюся по телебаченню про події минулого дня, мене сповнює подив, що час, здається, можна так само легко розрізати на тонесенькі скибочки, як і хліб. Здається, кажу я, позаяк ніщо так уперто не опирається фрагментації, як час у своєму невпинному потоці. Однак ми переживаємо його завжди у мінливому поділі — то ніби великими куснями, то як низку маленьких крапок, які в швидкому русі зливаються в одну лінію або ж, навпаки, непомірно зростають, і тоді якийсь малесенький кусник часом триває довго, аж до безкінечності. Це так, немовби якийсь безтурботний ігнорант перемножив або додав дробі, не звівши їх попередньо до спільного знаменника. Однак переживання часу не стає у наших спогадах хаотичним, бо той, хто згадує, залишається сам для себе незмінним, непохитним центром, бо він, як дамба або шлюз, завжди регулює або принаймні вважає, що регулює часовий потік.

“Завважте собі, що єдина точність, якій я безумовно надаю значення, це точність годинника. Від усіх інших я відмовився”. Так говорить в одній з критичних ситуацій мій герой, польський граф Скарбек, пристрасний гравець. Він створений зі справжньою, хоча й дещо іронічною симпатією. Я нерідко оточую його сутінками, але даю зрозуміти, що він цілком гідний довіри, за умови, що гра або якийсь флірт не відволікають його увагу від того, що він в цей момент неодмінно повинен зробити. Він традиційно вірить в Бога католицької церкви, впевнено по-

кладається на тривале, дієве посередництво безмежно милостивої Божої Матері. Проте в щоденному житті він вірить тільки годинникові.

Та й сам я від ранньої юності — як мені здається — був одержимий часом, точніше, від раннього, раптового, жорстокого кінця мого дитинства, від зими 1915 року. Те, що я тоді почав відчувати, я згодом неодноразово виражав, востаннє 54 роки тому, коли (в книзі про Альфреда Адлера) писав: *“Наше ставлення до часу визначається тим, що ми перебуваємо в ньому настільки, наскільки він проникає в нас... Час артикулює наше свідоме буття. Ми в ньому гейби плавець, який ніколи не сміє вийти з води; тому якогось дня він мусить потонути в ньому; ми споживаємо час і споживаємось часом, аж поки він, врешті-решт, не поглине нас”*.

Внутрішній світ, так по-насилъницьки прив’язаний до вельми старої, ніби енциклопедичної традиції, котрою формувалося моє дитинство, дає значно більше простору минулому, ніж сучасності. Він виправдовує навіть надію на майбутнє з обіцянками і об’явленнями минулого, тягар якого кожен мусить розглядати як перевагу або навіть як привілей. Тоді сучасність буде нічим іншим, як переходом, епілогом і прологом водночас, однак для себе самої чимось дрібним — страшенно важливим у цей момент, але тільки в цей момент. Однак не заради цього ми прийшли у світ, не про це була мова, а про “прийдешній світ”, про вічність. Сучасність? Жодного залізного моста і жодного месіанського з цигаркового паперу, тому що як тільки минаєш його, він звітрується в ніщо. Позаяк я завжди вдивлявся в пагорби за пагорбами, то постійно жив в очікуванні “часу за часом”.

Невдовзі після нашого повернення все змінилося, спочатку лише фрагментарно, а через кілька тижнів цілковито. Почалися події, наслідком яких було те, що кожен день, навіть кожна година так без міри розтягувалися, що, висловлюючись фігурально, передній, зримий пагорб, здавалося, раптом поглинув усі інші пагорби, які знаходилися за ним. Не забувати нічого з того, що трапилось, і постійно думати про те, що може трапи-

тись у майбутньому, — ця вимога залишалася злободенною, але ранок, який надходив, і ніч, яка тривала, немовби вона ніколи не скінчиться, затінювали все колишнє і прийдешнє. Переповнений подіями, цей момент розрісся до гігантських розмірів і загрожував увіковічнитися, наче біль, що перетворює буття на страждання.

Населення було відрізане від світу. Поштовий зв'язок з неокупованою частиною монархії перервався, і навіть з нейтральних країн рідко коли до містечка доходили якісь знаки життя. Більшість родин існувало на ті жалюгідні долари, які їхні родичі з Америки надсилали їм час від часу в листах, в котрих вони зазвичай звітували про квитки на пароплав та швидке побачення в Нью-Йорку. Та ось листи і долари перестали надходити; убожество стало безпросвітною нуждою, з якої не було виходу. Окупаційні війська реквізували продукти, ціна яких щоденно зростала. Не вистачало хліба для бідних, вугілля для опалення помешкань у цю холодну зиму, майже не лишилося дров, хоча й ліси були так близько. А якщо хтось хотів покинути межі містечка, то потрібен був паспорт, який отримували тільки тоді, коли подавали заяву і давали хабара відповідальному за це унтер-офіцеру.

Містечко голодувало і мерзло; ні, не всі, але майже всі: насамперед бідні, однак вони споконвіку складали більшість і тепер були біднішими, ніж будь-коли. Отож вони масово хворіли, спершу діти, відтак старі, а згодом і всі інші. І ось якогось дня в містечку вже шепотіли один одному: в тому чи іншому домі дуже хворі. Небезпечно, казали, небезпечно не тільки для власної родини, але й для всіх мешканців. Згодом це можна було прочитати в частково каліграфічно, а частково недбало написаному на жовтому папері оголошенні, яке було вивішене за розпорядженням комендатури: “Випадки тифу, встановлені санітарною службою батальйону, підтвердились. Щоб запобігти поширенню цієї хвороби, місто негайно ізолюється від зовнішнього світу. Чинні на даний момент паспорти віднині оголошуються недійсними. Жоден чужинець не має права ввійти в місто, жоден мешканець не сміє його покинути”. За тим послідували погрози та

гігієнічні розпорядження, які мали силу найсуворіших наказів. Так, наприклад, кожній родині погрожувалося найсуворішою карою, якщо вона, відразу після захворювання котрогось зі своїх членів, не виставить біля входу відповідний знак. Синагоги, хедери і школи закривалися до наступних розпоряджень. Збори і скупчення цивільних осіб, за винятком похоронів, було найстрогіше заборонено.

Закриття синагог та шкіл зачепило населення містечка набагато відчутніше, ніж запізніле оголошення про те, що спалахнула епідемія. Серед мешканців були й такі, котрі говорили, що тиф не буде поширюватися, холод, так би мовити, заморозить епідемію. “Отже, — висновували вони, — всі ці заходи не варті й ламаного шеляга. А забороняти нам ходити до синагоги, змушувати, щоб наші діти ниділи в темряві неуттва — таке може прийти в голову хіба що царському прислужникові”.

І люди ще більшими гуртами, ніж зазвичай, приходили на вечірню молитву, і дітей посилали в хедер; їх наставляли вчитися ще краще, ніж звичайно, всотувати в себе кожне слово Біблії — саме тому, що ця епідемія, поза всяким сумнівом, означала заслужену кару.

Ночі літнього чоловіка розірвані, як правило, на окремі фрагменти. Щоправда, його набагато рідше виривають, точніше, виганяють зі сну сцени драматичних або мелодраматичних марень, але тим частіше його долає напівсон, особливо незадово до світання. Тоді він часом прокидається, не встигнувши знову з великими зусиллями задрімати. Він немовби блукає гіпнагогічними станами і напівмареннями, які супроводжують напівсон. У цьому знову віднайденому сні його часом охоплює дивне почуття ніжного щастя, за яке він чіпляється, буцімто йдеться про його життя.

Тільки той, хто коли-небудь був бранцем без надії, хто жив у гнітючій самотності одиночної камери, знає, що сон — це рятівний острів, з якого можна повернутися в знедолене минуле зміцнілим, немовби закутим у броню. І саме в одиночній камері, ким завгодно розбуджений, я відразу, без будь-якого переходу,

миттєво стирав зі своїх очей рештки сну. Почуття і дух були так зосереджені й напружені, мовби вони й не поверталися з тої даліни, з того рятівного острова, який відділяв мене від гнітючого усвідомлення бути бранцем у руках ворога і від страху перед завтрашнім днем. Перш ніж заснути, я обирав собі щоразу спеціальну тему, яку я, не втрачаючи ні хвилини, хотів обдумати, як тільки прокинусь. Це могла бути й багатострофна пісня, яку я відтак майже беззвучно мав намір наспівувати собі, або якийсь вірш, котрий я зовсім тихо міг би декламувати собі. Це був психологічний прийом, щоб уберегти себе від ранкової депресії.

Сьогодні у мене вже немає ніякого прийому, я не борюся від думок і почуттів, які часом такі небажані, як заморозки навесні. Однак відколи я пишу цю книгу, вони найчастіше стосуються мого дитинства і того, що я написав попередніми днями, трохи рідше - того, що я буду або повинен написати.

Коли я сьогодні прокинувся, епідемія закарбувалася мені не як спогад, а як слово і лише відтак як настрої, котрий, безперечно, визначався переляком, можливо, жахом, котрий, однак, поєднався з надмірною нервовою цікавістю. Тоді в нас довідувалися, як правило, того самого дня, що нових випадків хвороби не було, що епідемія голодного тифу, однаке, поширювалася, наче степова пожежа; що ця хвороба не смертельна, що смертельні випадки були спричинені не нею. В тому ж дусі розповідали, що хворі мруть, як мухи. Чутки обганяли одна одну, вони однаково жили як надію, так і відчай. Сьогодні вранці я знову відчуваю цей настрої і водночас, дивним чином, жодного неприємного сум'яття, від якого, внаслідок екстремально цокаючого маятника, навряд чи хтось може втекти.

Що все це для мене зараз? Спогад про події, про переживання? Чи *спогад про спогади*, які, часом зблідлі, дезактуалізовані упродовж півстоліття, знову поверталися — щоразу, коли одна з прикметних катастроф нашого часу загрожувала нашому буттю.

Світло, що проникає крізь шпарини гардин, довгий час залишається сірим, відтак біліє і поступово позолочується. Приглушені удари дзвонів перетвореного на інтернат монастиря не

будять, либонь, нікого іншого; мені вони знову допомагають усвідомити, яка благодатна тиша, котра виповнює мою спальню, ото ж я живу в центрі великого міста, наче в останній хатині того віддаленого савойського села, яке впродовж довгих років було мені другим, кращим Трачем.

Тоді, під час тієї епідемії тифу, яку не змінила собою, а супроводжувала епідемія віспи, я нерідко прокидався від голосного плачу: на світанні, здається, хворі вмирили частіше, ніж в інші години. Можливо, це була й ілюзія, адже в нічній тиші виразніше, ніж удень, чулися зойки родини, котрі намагалися утримати вмираючого, немовби він покидав її з власної волі. Мені здається, я й сьогодні ще чую слова: “Татусю, не покидай нас! Ти залишаєш нас зовсім самих, ми ж твої діти!” Я чую мелодію заупокійного плачу, яка так часто будила хлопчика зі сну. Я, либонь, розплющував тоді очі, щоб знайти заспокоєння в червоному відблиску світла, яке падало на долівку крізь решітку печі. Мені не треба було довго роздумувати, адже я міг досить легко вгадати, хто лежав там в останніх здриганнях або щойно помер.

Двох мерців я бачив до того зблизька: виловленого з річки чужого хлопця з жовтими ступнями і Ядзю, яку одягли як зачаровану принцесу. Однак мертві, яких я бачив тепер щоденно, виглядали інакше: їхні обличчя були спотворені; деякі з них лежали так, немовби судома щойно відпустила їх. А їхні рідні голосили з таким самозабуттям, наче їм завдали жакливої кривди і немовби вони заслужили це набагато менше, ніж інші. Ще гіршим було те, що тепер вони боялися за решту родини і за самих себе. І це часом бентежило мене, це викликало в мені невисловлювану ще тоді підозру, що хоча живі й справді оплакували своїх мертвих, голосно схлипували і волали так, наче їх піддавали постійній тортурі, що вони, однак, водночас оплакували самих себе, боялися за самих себе, що найбільше вони сумували за самими собою.

Я тужив за нічим не порушуваною тишею і пристрасно жадав, щоб ніч для мене не закінчувалася, допоки я остаточно не висплюся. Я жадав цього, але водночас був присутній усюди:

в чужих помешканнях, з яких на вулицю долинали крики про допомогу, в щоразу меншому гурті тих, хто проводжав померлих до старого цвинтаря на пагорбі — я був не єдиною дитиною, яка в такий спосіб, гнана надмірною цікавістю, ставала свідком подій, які водночас, на свій особливий кшталт, були такими хвилюючими й монотонними, як і всяке людське нещастя, що стає масовим і триває занадто довго.

Можливо, інші діти також відкрили для себе, що одні в нещасті втрачали всю свою гідність і майже весь свій розум, інші ставали раптом аж не по-людськи потворними, а ще інші, навпаки, набували гідності, яка віддаляла їх у недосяжну далину. Ці замовкали на довгі години, на цілі дні; здавалося, жодне слово не проникає в їхню самотність. На могилах і в синагозі я бачив чоловіків, які проказували поминальну молитву, їхні губи з тремтінням ворушилися, проте з них не злітало жодного звуку.

Чи усвідомлював я тоді, що, хоча я й був занепокоєний і боявся за себе і за своїх, хворобливо прагнув спостерігати за людьми, їхніми обличчями, їхніми жестами? Не думаю, бо позаяк ми жили в світі, що вийшов з колії, то незвичне вже не впадало у вічі.

Переконаний в тому, що гебреї цього містечка божевільні, позаяк, незважаючи на небезпеку й найсуворішу заборону, вони посилали дітей до школи, комендант виставив варту перед хедерами і подвоїв її перед синагогами, вікна яких, крім того, він звелів наполовину замурувати. Тоді сувої Тори таємно вийняли зі священних скринь і розділили їх так, щоб можна було правити службу Божу в приватних будинках, які хвороба пощадила, або які вже спорожніли.

Все це я пригадую собі досить нерівномірно. Але дещо так, немовби пам'ять вельми точно зберегла хроніку подій, а не самі спогади про них. З цієї причини певні випадки, можливо, і втратили характер безпосередньо пережитого і перетворилися для мене на зібрання фактів. Модифікації такого роду є, вочевидь, наслідком відчуження, котрого переживаючий бажав у момент події і котре відразу або й потім, набагато пізніше, так би мовити, ретроспективно, здійснював.

Багато що могло викликати цей процес, серед іншого й те, що я через два-три тижні після початку епідемії сприйняв як *монотонну сенсацію* і як свого роду егоїстичний смуток, як страх сумуючих за самими собою. Моя недовіра, по-дитячому жорстоке нетерпіння до часом і справді надто голосного, впертого голосіння частково пояснюється тим, що моя власна родина до самого кінця не була зачеплена ні тифом, ні віспою. Отож ми могли казати собі, що витримали випробування — саме тому, що воно нас не торкнулося. Якби я був старшим, я б краще розумів і цих жінок, які, голосячи, рвали на собі волосся, кидалися у вириті могили і таким чином ще якийсь час не давали опускати своїх мертвих у землю. Що голосніше, що довше хтось виплаче свій сум, то менше співчуття він потребує, то менше його заслуговує — це я відкрив для себе вже тоді. З певністю, однак, я можу стверджувати, що мене заворожував певний стиль — отож я хотів стати схожим на тих, кого він так вигідно відтінював: стиль безмовно сумуючих, непоказної гідності, справжності буття, яке нехтувало вдаваністю. Особливо відчуженим від інших я почував себе у перші тижні катастрофи, в які уважно спостерігав за ними і жив з ними у якійсь відразливій, хоча й невідворотній інтимності.

Однак існували й інші події, які, зачепивши нас усіх, поклали моєму дитинству раптовий кінець. Воєнні фронти прийшли в рух, австро-угорська армія покинула свої позиції в Карпатах і збиралася відтіснити росіян аж за лінію кордону. Була середина зими. Вояки грузли в снігу по коліна і просувалися вперед з такими зусиллями, немовби брели болотом. В цьому білому світі кожна жива істота була схожа на чорного звіра, на крука, який повільно розчепірює крила над сніговою габою.

Наше містечко, яке, незважаючи на епідемію, стало для вояків російського гарнізону зручним етапом, під час якого вони сподівалися перезимувати війну, майже раптово було втягнуто в ділянку фронту, яка швидко розширювалася. Гуркіт канонади щодень наближався, ставав загрозливішим. Юрми поранених, які пересікали містечко на укритих соломною санях або й пішки, зростали з кожним днем. Для них не було ні лазаретів, ні санітарів,

ні провіанту. За ними йшли полки, котрі були розгромлені і тепер відводилися назад, в той час як на їхні позиції вводилися резерви. Військове формування, яке відступає, окупація, котра відчуває, що дні її полічено — чи є щось небезпечніше для мешканців, для мирного населення, яке споглядає розгромлених з ледве прихованим злорадством і збирається радісно вітати свої звитяжні війська як визволителів. Спочатку плюндрували тільки відступаючі та мародери. Зазвичай опівночі; згодом, коли невідвортною стала битва за міст на Пруті, це робили вже й окупаційні війська, які, перш ніж відступити або перейти на передню лінію фронту, починали плюндрувати — зі знанням місцевості, спершу майже без насильства, відтак — зазвичай у п'яному стані, понасильницьки штовхали прикладами в спину, в груди і, врешті-решт, били плюндрованих мешканців по голові. Згвалтування траплялися досить рідко, такі спроби припинялися здебільшого завдяки втручанню інших. Вигук “Побійтеся Бога!” досить часто відлякував п'яних. У містечку сподівалися, що гвалтівники не наважаться плюндрувати домівки хворих, однак солдати не лякалися зараження. У них вважалося, що коли влити в себе достатньо горілки, то можна набути імунітет проти тифу і віспи.

Ні, це був не погром, а либонь-таки невідвортне побічне явище поразки, позбавлена докорів сумління поведінка окупаційного війська, яке вже отримало наказ про відступ або з години на годину очікує його. Старші посилалися на свої знання і на свій досвід, що передавалися їм століттями, тисячоліттями. Так було завжди, казали вони, і так, повторювали, буде завжди. Адже написано у Святому Письмі: “Коли впаде глиняний глечик на камінь — горе глечикові! Коли впаде камінь на глечик — горе глечикові!” І навіть діти відразу збагнули, що ми були глиняними глечиками, а інші — камінням, — чужі вояки і, можливо, — як буде показано далі — свої.

Проте, з іншого боку, пояснювали знавці, це якоюсь мірою і добрий знак, коли вони так дико шаленіють. Адже це означає, що вони й самі знають, який короткий строк їм відміряно. Незабаром вони заберуться геть і ми звільнимися від них. Кожному було ясно, що найгірше звістує краще, можливо, навіть добре.

Так багато змінилося протягом кількох тижнів. Чи могло з нами трапитися ще щось? Настала пора, коли ночі, які так часто робилися тривожними, відколи поширилася епідемія, перестали віднині бути часовими відтинками для усамітнення, в яких знаходили захисток і спокій, джерело нових сил. Почалося з того, що – безперечно, через помилку – ще до сходу сонця містечко почала обстрілювати артилерія наступаючих австрійців, а невдовзі також і росіян. Одні хотіли тримати під обстрілом шлях відступу, інші – розбити понтони австрійців. Як одним, так і іншим вдалося лише зруйнувати чимало дерев'яних халуп бідняків, викликати в них пожежі та пошкодити кілька будівель на головній вулиці. Коли, нарешті, розвиднілося, гармати змогли пристрілятися точніше, але майже всі мешканці сховалися тепер у підвалах, які, хоч і не надто глибокі, все-таки були певним захистком. Досить довго чулося також тріскотіння крісів; іноді починалася безперервна стрілянина, котра, здавалося, наближається, проте раптом вона припинялася; тиша могла тривати довгі хвилини, можливо, навіть півгодини. Тоді можна було покинути підвал, обережно оглянутись навкруги, подивитися вниз на річку, вгору на цвинтарний пагорб і на міст. Там мало що можна було побачити, в усякому разі своїх ще не видно, а від росіян залишилися тільки невеличкі патрулі, які бігцем виринали то там, то сям. Так минув цей короткий день, який видався всім довшим, ніж найдовший день літа. Розповідали, що десь когось, хто все-таки посмів вийти з укриття, було вбито, можливо, сліпою кулею, а, можливо, й патролем. Ніхто не наважувався більше виходити на вулицю.

Надвечір обстріл посилювався. Від річки долинав ураганний вогонь, який стих лише пізньої ночі. Однак невдовзі він знову відновився і, врешті-решт, був перекритий канонадою. У підвалах влаштовувалися якнайзручніше, деякі відразу позасинали, мовби лежали у своїх постелях. Дехто не міг заснути, ще декому не давав спати голод. Всі підвали були переповнені, позаяк бідні, котрі не мали їх, були, звичайно, прийняті заможнішими, однак їжею пригощали тільки їхніх дітей, бо запасів не вистачало. Якщо битва найближчим часом не скінчиться, тоді всім доведеться голодувати.

Звичайно, я пригадую собі чимало епізодів; незначні й важливіші деталі так чітко закарбувалися в пам'яті, що я міг би відтворити їх відтоді майже будь-якої миті, мовби за викликом. Деякі з них я розповім тут; однак вони не завжди стосуються суттєвого, не завжди того, про що йдеться, коли потрібно пояснити, як такий жовторотий хлопчисько, власне, дитина, як я, під градом подій виштовхується зі специфічного, індивідуального буття, отож свої переживання протягом кількох годин або днів йому не вдається *індивідуалізувати*. Хоча він і переживає все це з тією екстремальною інтенсивністю, яка, здається, повинна інтимізувати кожну подію, однак він знає, що беззахисним потрапив у якусь життєво небезпечну пригоду. Все загрожує йому вельми реально, але загрожує не тільки йому одному: він міг би бути кимось іншим або взагалі не бути.

Коли наступного ранку мій учитель вийшов з підвалу, щоб роздобути продукти і ліки для хворого, який лежав у нас, я пішов за ним, але так, що батьки цього не помітили. Я легко наздогнав його, і ми разом пішли бічними вуличками, час від часу притискаючись до стін будинків, щоб не потрапити на очі стрільцям. В ході бою саме настала перерва, гармати також мовчали. Учитель, який сам служив колись у війську, а, крім того, був ще й розумним чоловіком, що постійно обдумував кожен крок, обрав обхідний шлях через цвинтар, не в останню чергу й тому, що за надгробками можна було сховатися. Він саме збирався пояснити мені, чому це місце по-гебрайськи називається *Beth-Olam*, себто дім світу або вічності, як раптом знову почався обстріл. Схоже на те, сказав учитель, що гаубиці обстрілюють саме гебрейський цвинтар, тобто нас з тобою, коли ми якраз переходимо через нього, грузнучи в глибокому снігу. Ми попадали на землю, сховавшись за надгробками, щоб трохи перечекати і щоб каноніри з протилежного берега не помітили нас. Однак обстріл не вщухав, він ставав дедалі сильнішим. Раптом за нами почувся кінський тупіт, ми обернулися: це був росіянин, маленький солдат, який мчав галопом, безперестанку шмагаючи нагайкою свого здорового коня. Відтак трапилось щось настільки неймовірне, що часом може примаритися лише вві сні: зненацька мовби якась невидима сила підняла круп коня разом з вершником угору і враз

розірвала їх на шматки. Деякі з них упали біля нас на землю і забарвили сніг у червоне. “Не бійся, – прошепотів мені учитель, – не дивися на це. Заплющ очі й не думай, ні про що не думай!”

Ми почули жахливі крики, вони доносилися від ріки, швидко наближалися, відтак раптом змовкли, однак гуркіт канонади не вщухав, хоча тепер снаряди вже рідше уціляли по цвинтарю. Я тремтів усім тілом. Ми повинні були встати – іншої ради не було – і, ховаючись за надгробками, якнайшвидше втекти звідти. Ми не йшли, ми бігли, стрибаючи від однієї могили до іншої; ми були вже біля хвіртки старого муру, як тут просто перед нами, поміж свіжих могил, з новою силою щось гепнуло. Я судомно заплющив очі, щоб не бачити, що там вивергається із землі. Жах паралізував мене, залізні обручі скували груди. “Все, все, вже все минуло!” – чув я шепіт учителя. Я хотів щось сказати, але з моїх уст виривалося лише жалібне квиління. Через якусь мить ми побігли до муру і сховались у вирву, яка, мабуть, ще вночі утворилася від вибуху снаряда, позаяк її укривав лише тонесенький шар снігу. Там ми завмерли, напівсидячи, напіввляжачи. Моє приголомшення потроху спадало, ноги також уже не тремтіли. Я вийняв руки з кишень пальто, зняв рукавиці і розтер мокре від сліз лице снігом. Десь написано, мовив учитель, що кожне живе створіння має страх. Але йдеться про те, щоб зберегти мужність перед своїм страхом, боятися убивці, а не його тіні. І аж ніяк не власної тіні. Я кивав на ці слова з надмірним старанням, хоча й не був певен, що правильно збагнув їх. Я жадав тільки одного, щоб він говорив, говорив безперестанку; його слова, щоправда, не захищали нас від гармат, але принаймні від страху, від цього жахливого, паралізуючого переляку, повернення якого я боявся тої миті дужче, ніж найжахливішого, що коли-небудь траплялося зі мною в житті.

Не змовляючись, ми підстрибки побігли, хоча й не були вже захищені надгробками, до муру, знайшли хвіртку, яка не була замкнена, а тільки прихилена. Ми штовхнули її і спрямували свої погляди в долину, до протилежного берега і до вулиці, яка вела повз християнські будинки до вокзалу. “Це спокій перед бурєю, себто перед битвою”, – пояснив мені мій супутник мер-

тву тишу, яка панувала всюди. Я не пригадую, коли вогонь було припинено, я не помітив цього. Я хотів спитати, чи спокій перед бурею є чимось особливим і що він означає. Однак я не промовив жодного слова, бо відчув, що саме в цей момент знову почав наближатися жах, що він знову долає мене і я більше не буду самим собою. Тремтячи, я відчув, що не маю мужності перед своїм страхом.

“Не оглядайся, так буде краще, і ступай твердим кроком!” – наказав мені учитель. Отож нам доводилося повертатися ні з чим. Над нами, праворуч, знаходився цвинтар; я дивився тільки поперед себе або споглядав ліворуч долину річки і старі будинки, що стояли на її краю. Ніщо не ворушилося, але на снігу виднілися плями, це могли бути обстріляні підводи, мертві солдати або коні. Я намагався бути якомога уважнішим, не звертати з ледь видимої стежки, йти за своїм учителем, який важко прокладав дорогу. Проте час від часу я окидав оком долину. Раптом ми почули шум, іржання коней і вигуки. Вони долинали від ринкового майдану, відразу за мостом. Ми попадали в сніг. Незабаром з’явилися вершники, це були австрійські улани, за ними бігли піхотинці. Вони тримали кріси з насадженими багнетами. Щойно вони залишили за собою останній дім, як потрапили під перехресний вогонь. Це були росіяни, які сховалися в окопах по обидва боки вокзальної алеї.

Знов учитель прошепотів мені, щоб я заплющив очі й не лякався, позаяк ми не перебували на лінії обстрілу, і все це може тривати лише кілька хвилин. Однак мені не вдавалося заплющити очі, отож я відводив погляд, але немовби проти своєї волі знову й знову втуплювався в цю метушню. Нарешті вчитель сказав: “Тепер нам не можна гаяти жодної миті”. Ми підхопилися й побігли, не зупиняючись, аж поки не дісталися додому.

Всі радісно вітали вчителя, за його життя вже почали боятися, ніхто не знав, що я пішов з ним; хоча мою відсутність і помітили, проте гадали, що я у сусідньому підвалі. Вчитель багатозначно поглянув на мене, я зрозумів, що так воно й повинно залишитися. Того вечора я не міг нічого їсти, позаяк боявся, що мене знудить. Серед ночі у мене почався приступ істеричного

плачу; батьки і вчитель стояли біля мого ліжка. Батько не міг пояснити собі, що могло такого великого, хороброго хлопця, як я, вивести геть з рівноваги. Всі так добре переносили ці важкі години — чи в підвалі, чи дома — і тільки я, саме я? Це було незбагненним. Ще в той час, як мене намагалися заспокоїти, знову озвалися гармати. Отже, це була правда; бій за перехід через річку і за містечко все ще не закінчився. Ми знову спустилися в підвал, очевидно, востаннє, позаяк цісарсько-королівське військо, як казали, наступає переможним маршем. Це питання кількох годин, і ми звільнимся від росіян і, можливо, незабаром знову матимемо мир. Амінь! — видихнули всі.

На світанні знову почався ураганний вогонь, який, здавалося, тривав цілу вічність, проте до полудня все скінчилося. Росіян було вигнано; раз і назавжди, гадали ми.

“Всі висипали на вулиці, спускалися до ріки, де ще лежали загиблі. Кожен з них там, де його наздогнала смертельна куля. Поблизу підірваного мосту лежав молодий вояк. Можна було подумати, що він спав і плакав уві сні. На ньому не було жодної рани, ніякої крові. Всі стали довкола нього, якась стара селянка заплакала. Коли Дойно через кілька хвилин знову повернувся до трупа, то помітив, що з мертвого зняли черевики і забрали злидений гаманець, який витикався з нагрудної кишені. І тільки тоді він також заплакав, не з жалю за молодим вояком, а з люті на живих, від глибокого сорому”.

Сутички, про які я тут згадував, були на фоні подій світової війни такими непримітними, що вони — окрім батальйонної хроніки — чи й заслуговують якоїсь згадки; очевидно, вони ніде й не зафіксовані. Авжеж, мені самому довелося в наступні вісімнадцять місяців стати свідком незмірно важливіших подій. І все-таки для мене віддавна безсумнівно те, що тоді, в ті перші місяці 1915 року, коли наше містечко стало жертвою епідемії та воєнних дій, моє дитинство різко обірвалося, а моє життя так перемінилося, що надалі ця зміна обумовлювала, а нерідко й визначала всі процеси мого становлення. У ті дні й ночі, особливо ж під час кількох годин на цвинтарі й після того, в очікуванні

штурму, стався якийсь перелом, дія котрого виявилася тривалою. Після цих переживань я вже ніколи не сприймав світ так, як раніше, як щось цілісне, сяюча картина якого безконечно відображається у двох поставлених одне навпроти одного люстерках. Тепер люстерка були розбиті на скалки і частково незрячі — вони вже не відображали цілого, а хіба що його фрагменти.

Що я міг тоді збагнути, осягнути з того, що трапилось зі мною? Не надто багато, певна річ. Але незрівнянно більше, ніж це можна було б зазвичай очікувати від інтелігентного десятирічного хлопчика. Для мене стало величезним потрясінням відкриття, що над людьми немає ніякого захисного неба, що для них, для нас усіх, є тільки земля, безмежно байдужа, незворушна земля. Найвідчутніші наслідки проявилися тоді, коли я почав казати *ми* замість *я*. Ми, тобто не моя рідня, не тільки наш народ, а всі люди перед обличчям чогось такого, що водночас убивче й байдуже розпоряджалося нашим життям, себто нашою смертю — і це Щось не було Богом. Якби гонець з'явився в тому місці на секунду раніше, снаряд розірвався би в будь-якому випадку, але все було б по-іншому. Отже, доля була сліпою, і треба боротися з долею і робити все для того, щоб ми самі були своєю долею. Глина в руках гончара — так було написано. Невже ми повинні бути глиною в руках сліпого гончара? Я думав при цьому, як вже було сказано, *ми*, а не *я*, позаяк мені довелося пережити, що люди прийшли з чужини, немовби зв'язані вітром, напали одні на одних, убивали і вмирали. І ніхто з них не чинив це яко *Я* — це неймовірно, але це була правда. Ніхто з них не вмирав яко *Я*, котрим він був, ніхто не вмирав своєю власною смертю.

Те, що я пишу зараз, тоді я сформулював би, звичайно, не так. Але справа не в цьому. Віднині я знав, що світ виглядає так, як його відображає напівсліпе, розбите на скалки люстерко; і що його потрібно змінити; і що впоратися з цим завданням не може жодне *Я*, а тільки *Ми*.

Кінець кожного дитинства означає глибокий, далекоюсяжний перелом. Однак це не мало того наслідку, щоб я втратив інтерес до себе самого, або щоб позбувся свого багатогранного

егоїзму. І мені ще багато років удавалося насолоджуватися життям хлопчиська і віддаватися ілюзіям, по-дурному перебільшувати сподівання і побоювання. В цьому і багато в чому іншому я був схожий на себе і на своїх ровесників, проте я чітко усвідомлював, що я випав із гнізда. Вже впродовж тих хвилин, коли перед моїми очима тривала бойня, і в інші дні, коли я знову побачив пограбованого мерця, мною заволоділа якась дивна схильність: в тому вирі і в безіменному перелякові в мене було таке відчуття, немовби я збоку чую, як сам же розповідаю комусь про все, що відбувається – причому як спогад про пригоду, яка відбулася дуже давно. Я немовби здійснив *віддалення сучасності*, спроектувавши себе у далеке, прийдешнє майбуття, в якому я ретроспективно змалюю те, що було невідступною, приголомшливою явиною.

Ця дивна проекція майбутнього вже ніколи не полишала мене. Лише значно пізніше я спробував знайти їй пояснення; жодне з них мене не задовільняло. Небезпека і жах світу дорослих увійшли в моє життя з невідвратною силою. Хоча зі мною таке траплялося вперше, це зло аж ніяк не було мені незнаним, оскільки про все це мені розповіла вже, наприклад, Біблія. Тоді воно мене вразило, але не загрожувало, не навіювало мені страх, що земля під моїми ногами може проломитися в ніщо або піднятися в ніщо – адже йшлося тільки про розповідь, про історію. Однак тепер, після всіх подій, я чинив навпаки: я перетворював те, що я збирався пережити, у майбутню розповідь. Так я забезпечив собі суб'єктивну певність, що я виживу: "І втік тільки я сам, щоб донести тобі, Йове".

Це пояснення правдиве, але недостатнє, позаяк воно дещо замовчує, що, безперечно, є важливим. Так, наприклад, той факт, що жах, яким мене сповнили зображені сцени насильства, зруйнував образ, який я поступово, не в останню чергу під впливом свого батька, формував про себе самого, про свою безстрашність. Під час тих подій я втратив віру в свою стійкість, став недовірливим до всього свого єства. Наступної ночі, коли після істеричного плачу я намагався сам себе втішити, я сказав собі, що супроти безмежності насильства, скажімо, під гармат-

ним вогнем, не може бути ніякої стійкості, адже там вона неспроможна нічим зарадити. Однак лише через кілька десятиліть я дістав змогу дослідити співвідношення насильства, жаху, страху й переляку, мужності, збентеження й малодушності. Тепер мені достатньо того, що всі психологічні пояснення і тлумачення, якщо вони взагалі торкаються чогось важливого, залишаються фрагментарними. Отож поки що я хочу задовольнитися тим, що піддаване небезпеці тіло може знайти свій захисток у далеких просторах, а перелякана душа у майбутньому часі – саме завдяки тому дивовижному віддаленню сучасності.

Ні, навіть після тих жорстоких сутичок містечко не було звільнене, позаяк через кілька днів увінчався успіхом російський контрнаступ. Моя родина втекла в останній момент до Коломиї, розташованого недалеко від нас центру нашої провінції. Упродовж кількох тижнів становище було непевним; врешті-решт росіяни відступили на нашій ділянці фронту далеко назад і ми повернулися додому. Настала весна, епідемії згасли, хоча й набагато повільніше, ніж ми сподівалися. Нелегко було впізнати дівчат і молодих жінок, які, цілковито лисі, почали з'являтися на вулицях. Треба було зводити до подзьобаних віспою облич тих, хто переніс хворобу. Ніхто вже не мерз, містечко краще забезпечувалось; знову надходили віденські газети, зрідка навіть листи з Америки, долари і фотокартки кольору сепії. Почали ремонтувати дерев'яні будівлі, які були частково знищені, надгробки поставили туди, де вони повинні були стояти; на свіжих могилах померлих від епідемії написали таблички. На перший раз цього достатньо, казали одне одному, з настанням миру все поправиться.

Час від часу в містечку або в навколишніх селах розташовувалися відведені з фронту військові частини — на кілька днів або тижнів. Суміш мов цісарсько-королівської армії настільки утруднювала спілкування з солдатами, що іноді це ставало небезпечним. Найважче було з мадярами, мови яких у нас ніхто не розумів; вони швидко втрачали терпіння, але, зрештою, взаєморозуміння таки встановлювалося завдяки тому дивовижному

варіантові військової німецької мови, з якої майже всі вояки знали хоча б якісь крихти. Прощітав злидений торговий обмін; солдати не мали грошей, вони розплачувалися своїми продуктовими пайками, частками уніформи, черевиками, тютюном і тому подібним. У найтемніших завулках вони зустрічалися з гебрейськими або християнськими дівчатами, а також з молодими вдовами загиблих на війні вояків, прихильність яких купували за провіант або за декілька крон. Все робилося стоячки. Мені доводилося кілька разів проходити в темряві повз такі пари. Те, що там відбувалося, інтригувало, але не потрясло і не бентежило мене. Це також наслідок війни, казали в містечку. А те, що повії існували споконвіку, ми знали з Біблії. Легковажні жінки, які віддавалися чужим чоловікам, так довго відірваним від своїх дружин, майже без винятку належали до найбільш бідних — тих, які завжди були у пошуках харчу для своїх дітей, для самих себе і для осиротілих братів і сестер. Містечко, в усьому іншому таке суворе, не засуджувало їх; ми просто намагалися не бачити цього.

А відтак — справа йшла вже до літа — росіяни, як розповідали, несподівано прорвали фронт десь біля Дністра. Рано-вранці великий майдан був переповнений солдатами, більшість із них легко поранені, важко поранені лежали в селянських возах на майдані, на всіх вулицях і на околицях містечка. Відтак приїхали на автомобілях офіцери і частини польової жандармерії. Один майор поставив перед бургомістром вимогу, щоб до п'ятої години пополудні містечко було повністю очищене. Як завжди, ми були серед останніх, котрі рятувалися втечею. Коли ми були вже потойбіч річки, то почули вибухи, якими зносили будинки цілих кварталів і вулиць. Як пізніше виявилось, це методичне руйнування було абсолютно непотрібним.

Наступної ночі, як я вже розповідав, мене переслідувало відіння, буцімто я знову й знову бачу кам'яні сходи перед білим будинком. Цей звабний, бентежний, зрештою, гнітючий обман почуттів скінчився лише тоді, коли розвиднілося. Ми вийшли з лісу, крем'яниста дорога вела повз велику рівнинну місцевість. І тут усі ми побачили — цього разу це не було обманом зору —

срібисто-сяючий аероплан, перше, що ми помітили на землі, зовсім близько. Весь обтягнутий світло-коричневою шкірою, поряд стояв пілот: молодий, високий на зріст чоловік, який курил цигарки з довгим, золотим мундштуком – зробивши декілька затяжок, він викидав їх під ноги оточуючих, відтак витягував з нагрудної кишені золотий портсигар і виймав іншу цигарку, котру запалював автоматичною запальничкою.

Через кілька хвилин настала пора злітати, і він заліз в аероплан; в той час, як він натягував на голову свій шкіряний шолом, один з вояків запустив пропелер. Ми відсахнулися назад. Я сів на траву, більше не втомлений і не сонливий, а на диво бадьорий. Ми побачили, як аероплан покотив полем і, нарешті, хитаючись, відірвався від землі. Він двічі покружляв над нашими головами, перш ніж, осяяний пучком сонячного проміння, весь немовби позолочений, полетів у тому напрямку, звідки доносилася канонада. Якби я знав тоді слово “надлюдина”, я титулував би ним цього пілота. Я б охоче залишився тут до його повернення, щоб побачити приземлення і переконатися, чи такий чоловік рухається по землі так само, як інші люди.

Ми поїхали далі, до Кутів, невеличкого містечка, яке, між іншим, дало назву нашій провінції, найбіднішій і найвідсталішій у Галичині, – Покуттію. Була п'ятниця, ми хотіли заночувати там, щоб відсвяткувати шабат. Однак наші гостинні друзі й самі збиралися втікати через зовсім близький кордон з Буковиною, позаяк виглядало на те, що росіяни, які потрапили в скрутне становище на головному напрямку галицького фронту, намагаються тим енергійніше атакувати на цьому другорядному театрі воєнних дій і завдати відчутного удару по австрійських позиціях. Отож ми поїхали далі, знову серед наздоганяючих. Гірські дороги були досить вузькими, але не надто крутими, добрими й сухими. Настав вечір, жінки змушені були залишитися в запряжених одним або двома кіньми підводах і так уперше в своєму житті зламали заборону їздити в суботу. Однак і вони злізли, коли, за поворотом, нам відкрилася картина, яка раптом змусила всіх заніміти: перед нами піднімався шлях, що звивався серпантинаними, краї якого можна було точно визначити, бо його осявали

малесенькі вогники, сяйво яких ледь-ледь коливалося від легкого вітру. Кожен розумів, що йдеться про суботні свічки, які гебрейські жінки споконвіку запалювали щоп'ятниці з благословеннями, незадовго до настання вечора. Ми поїхали далі, повз ці свічки, немовби вони були трофеями якоїсь перемоги — перемоги не тільки над земними ворогами, але й над Господом, якому знову не дозволяли відвернути свій лик від свого народу, цих загублених, безцільно блукаючих, цілком беззахисних мешканців хасидського містечка.

Десь коло півночі ми дісталися місця, яке було кінцевою станцією гірської залізниці. Хоча дім нашого гостинного друга і був переповнений втікачами, він прийняв нас так, немовби все життя чекав наших відвідин. Єдине — і це було цілком очевидно, — що наступного ранку ми мусили відразу їхати далі, позаяк фронт невблаганно наближався. На станції були вагони; якби мати локомотив, то можна було б утекти на південь Буковини, де ми змогли б, нарешті, віднайти безпеку і захисток.

У сяйві перших ранкових променів ми сіли у вагони, локомотив не примусив себе довго чекати. Ми їхали і, таким чином, знову переступили через сувору суботню заборону; ми були засмучені, навіть нажахані цим, але те, що ми чинили, як виняток, допускалося, щоб урятувати людське життя. Щойно потяг рушив, як всі чоловіки зібралися в одному з вагонів на службу Богу; вони молилися так ревно, що, не забуваючи про смертельну небезпеку, в якій продовжували перебувати разом зі своїми рідними, все ж плекали надію на Всевишнього, котрий не відмовить їм у рятунку.

Майже два місяці ми прожили в гарному, мальовничо розкиданому селі з чистими, білими хатками, в якому мешкав зі своєю дружиною єдиний брат мого батька. Нам, дітям, велося так, мовби ми проводимо прекрасні канікули; ми багато лазили по горах, ловили у гірському потоці рибу — її там було скільки завгодно.

Восени ми повернулися додому. Вже кілька тижнів, як наше містечко було очищене від ворога — він ніколи більше не повернеться, впевнено повторювали навколо. На фасаді нашого бу-

динку було ще видно сліди численних обстрілів, але ми помалу влаштувалися, наскільки це дозволяли умови. Осінь була ранньою і холодною, проте не такою дощовою, як звичайно. Діти знову вчилися, оскільки, як пояснювали вчителі й батьки, треба чимало надолужувати. Кожен тиждень приносив нову чутку про мир, і їй охоче вірили, тому що потребували надії не менше, ніж хліба. Життя було дуже важким, важчим, ніж його коли-небудь можна було собі уявити. Великі частини території країни залишались окупованими, вугільні шахти, нафтові родовища і зернові провінції були для нас недоступними.

Лише поступово ми забували про жертви епідемії, та все ж забували, оскільки тепер ставали відомі все нові й нові імена загиблих на фронті, котрих містечко мало оплакувати, а також важко поранених, котрі лежали десь по шпиталях, і, мабуть, уже ніколи не повернуться додому. Як житимуть вдови й сироти? Що буде з нареченими, женихи яких мертві або — що, мабуть, ще гірше — скалічені?

Хасиди, які їздили на осіннє свято до свого рабі, таємниче натякали, що тепер вже можна бути впевненим у приході Месії. Спасіння наближається велетенськими кроками, часи Месії вже почалися, бо інакше ж не збагнути, чому війна щоденно дедалі більше розростається, так що, врешті-решт, усі народи землі раптом загнано на бойню; як збагнути, що голодувати доводиться навіть восени, коли весь урожай у коморах, що мерзнути доводиться тоді, коли ліс густіший, ніж будь-коли, тому що вдягнуті в мундири вояків лісоруби почали рубати не дерева, а людей. Що вони стікають кров'ю і не оплакуються своїми батьками, і не рідні несуть їх до могили, позаяк все відбувається в темряві душ і в опівнічному невігластві, яке шириться скрізь, перш ніж велике й вічне сяйво озорить світ і всі його прірки.

Іронія залишалася все ж такою неодмінною та уїдливою, як завжди, тільки звучала вона частіше сумно, ніж весело: “Ти смієшся — чума на тебе і на твій сміх!” Ці слова нерідко бурмотів про себе той чи інший, після того, як сам уставляв у розмову “влучне слівце” і встигав удосталь насміятись. І все-таки вважалося незаперечним: катастрофічний стан міг означати ніщо інше,

як перехідний стан, тієї суворої зими мені не раз доводилося чути, як люди повторювали: “Якщо Месія не прийде тепер, то коли ж він прийде?” Однак мені вже виповнилося десять років, час науки у хитрого Береле залишився в далекому минулому. Звичайно, я був ще віруючим, проте вже не таким, як раніше. Все мало свій сенс, відкритий і таємний. Так, усе, проте не війна, не це безперервне убивство, не ця нужда. Я не знав тоді слова *абсурдний*, однак тільки воно могло виразити те, що я думав тоді про перманентну катастрофу, в якій перебувало геть усе. Я при-сипляв себе інколи, наче колісковою, ледве чутно повторюючи: все це не має сенсу, ніякого сенсу.

Можливо, мені слід було набратися мужності, щоб спитати про сенс цього безглуздя свого дідуся, можливо, мені варто було зажадати від нього, щоб він спробував виправдати те, що відбувається. Але він помер за рік до війни; бабуся знайшла його вранці за робочим столом, голова лежала на фоліанті, в судомно стиснутій руці – велика червона хустинка... Дивно, що я не звернувся з цим питанням до батька. Отож я був полишений на себе самого; тоді в мені бачили дуже сумну дитину, яка завжди шукала самотності, з книгою в руці або без неї. Однак насправді я не був сумним, а лише якимось по-особливому задумливим: я розумів, що багато чого зовсім не розумію, і знав, що знаю надто мало. Ці й подібні речі я обдумував раніше не раз, і мене сповняло великою радістю все, чого я, безперечно, ще навчуся. Однак цього разу зі мною трапилося щось таке, внаслідок чого я вже не міг більше вірити у користь знань, всяке передчуття радості зникло – назавжди, як боявся я.

Тоді я вперше в своєму житті повстав проти знання: проти вивчення талмудичного трактату “Gitin”, з якого мав почерпнути все, що варто було знати про розлучення. Аргументи, які повинні були переконати мене, видавалися мені слабкими, просто сміхотворними, а, крім того, в мене було відчуття, що батько і вчитель, які намагалися переконати мене, самі не мали твердої певності. Можливо, й будь-який інший трактат видався би мені нецікавим, таким чином, тут ішлося не тільки про те, що мене не цікавили процеси про розлучення в давньому Ізраїлі. Через

багато років мені довелося прочитати кілька томів Талмуду в німецькому перекладі, а згодом і брати участь у боротьбі проти ворогів Талмуду, безперечно, найобмовленішого твору світової історії.

Між нашим поверненням восени 1915 року та нашою четвертою й останньою втечею 1916-го відбулося багато такого, що мало вирішальний вплив на наше буденне життя. Однак я вже не сприймав його як дитина, як *МИТТЄВІ ВІЧНОСТІ*, а як події, котрі неможливо було стримати й тоді, коли настало перемир'я. Я збагнув, що ми знаходимося всередині потоку, який протікав через багато країн, отож можна було подумати, буцімто він увесь час міняв своє русло; часом він котив свої хвилі спокійно і плавно, а то раптом звергався шумливими водоспадами в глибину, проте це був той самий потік, і його годі було зупинити. Людина народжується з праху і перетворюється на прах, — стояло в наших молитвах, — і перетворення на прах починається в мить народження.

Дешо з того, що відбувалося тоді, траплялося зі мною й пізніше; про той чи інший випадок ще піде мова. Впродовж багатьох літ мені доводилося жити в дивовижній близькості зі смертю, тоді я боявся її значно більше, ніж, приміром, тепер, коли мій вік щодня наближає її до мене. Але водночас я думав, що ми були приречені на цю азартну гру зі смертю, в якій вона, зрештою, ніколи не програє. Завжди, в усьому я був певен у підтримці, яку мені надали б мої рідні, а в крайньому випадку навіть чужі. Лише віч-на-віч зі смертю я почував себе, від тієї пригоди на цвинтарі, самотньо, цілком самотньо. А де був Господь? І що за користь йому, що за користь нам з його всемогутності?

Після нашої останньої втечі ми дісталися, нарешті, після багатьох блукань, до угорсько-галицького кордону в Карпатах. Тут нас спіткало нещастя, яке могло мати смертельні наслідки. Один з коней, що раптом спудився, шарпнув підводу, яка була заширокою для вузького шляху, вправо, до прірви. Він послизнувся, втратив рівновагу і потягнув за собою іншого коня, котрий перелякано здивився, заплутався в упряжі, впав і наполови-

ну завис над проваллям. Маленьке деревце заблокувало ліве колесо підводи, отож всі ми встигли вистрибнути. Лісоруби були свідками цього випадку і поквапилися нам на допомогу, однак минули години, перш ніж ми змогли знову вирушити в дорогу. Пізно вночі ми досягли містечка, в якому один з батькових дядьків обіймав рабинат, від якого в лютім озлобленні відмовився свого часу дідусь Борух. Ми пробули там лише кілька днів, хоча та місцевість була, здавалося, добре захищена від російського вторгнення і мала, за всіма ознаками, залишитися такою і надалі. Спогад про дім цього двоюрідного дядька чітко закарбувався і постійно оживав відтоді в моїй пам'яті з особливої причини — як важливе застереження, а водночас і як нагадування про ганьбу непростимої, безглуздої відмови від самого себе.

Рабі втягнув — очевидно, це відбулося вже в ніч нашого прибуття — мого чотирнадцятирічного брата і мене в розмову, як тільки ми залишилися з ним самі. Замість того, щоб висловити нам своє співчуття, він скористався з відсутності нашого батька, аби закидати нас докорами, які насправді можна було адресувати йому самому. Він пояснював наше становище — втрату вітчизни, довгу, виснажливу втечу і навіть нещастя, під впливом якого ми всі ще перебували, — все це, пояснював рабі, було справедливою карою за наші гріхи. Він особливо наголошував на тому, що мій брат, який навчався в польській гімназії, щоразу оскверняв суботу, коли цього дня писав, і що таким чином він зрадив усе гебрейство. Наші біди йшли також від того, що як сам батько, так і його діти не носили пейсів і, мабуть, досить часто забували навіть молитися. Все це тісно пов'язане, стверджував наш двоюрідний дядько, непримиренний рабі, який, між іншим, через кілька років став головним рабином Румунії. Мій брат Гесьо, який зазвичай не любив сперечатися, а був радше приязним і люб'язним, заперечував йому, спершу вагаючись, а далі все рішучіше. Ми обидва були перевтомлені, однак образа немовби прогнала його втому, він стійко тримався і подолав свій ляк перед суворим рабином.

“Але ти, ти розумієш, що я маю рацію!” — звернувся раптом господар дому до мене, чієї присутності дотепер він мовби й

не помічав. Я мовчав, оскільки думав зовсім інакше. Проте він насідав на мене, я мусив щось відповісти. Ми знаходилися в його домі, їли за його столом і мали тут заночувати. Мені було важко перечити йому так, як мій брат; я боявся, що це могло бути сприйнято як невдячність і неввічливість, адже він був особою, до якої належало ставитися з великою пошаною. Тут і мій брат очікувально поглянув на мене, певен того, що я думаю так само, як і він. Я відкрив, нарешті, рота і, затинаючись, зізнався у нашій гріховності і в тому, що вона, напевне, і є виною усіх наших нещасть, точно так, як стверджував рабі, котрий успадкував від нашого прадідуся суворість і, либонь, великі знання, проте не мудрість і аж ніяк не сувору доброту. Я опустив очі під поглядом свого брата, позаяк соромився своєї відповіді, своєї поступливості, свого боягузтва.

У своєму житті я відтак не раз піддавався таким випробуванням. Я думаю, що більше ніколи — заради догідливості чи якогось особистого зобов'язання — не висловлював іншої думки, крім своєї власної. Якщо я інколи й схилявся до того, щоб відступити від неї і, неважливо, з якої причини, визнати її правдивою, тоді як не вважав її такою, в моїй пам'яті відразу спливав спогад про ту сцену, за яку мені ще багато років по тому було соромно. Ставши старшим, я іноді залишав за собою право мовчати, коли якась суперечність здавалася мені нерозв'язною. Але я ніколи не мовчав заради душевного комфорту або заради опортунізму. Отож я, невіруючий, залишився вірним своєму прадідусеві, либонь, вірнішим, ніж усі рабини, які вийшли з його коліна.

Однак і справді пора попрощатися з містечком, про що я вже не раз заявляв. Того 27-го липня 1916 року, коли на вокзалі Франца-Йосифа у Відні ми вийшли з потяга, — мені саме виповнилося на той час десять років і сім місяців, — я не думав, не здогадувався про те, що для мене немає вороття назад; між іншим, я й не задавався таким питанням, адже я був певен, що ми, нарешті, прибули туди, де відкривалася велетенська брама, через яку я увійду в широкий світ, що належить майбутньому. Все віднині лежало перед нами.

Ні, я не забув своє містечко за минулі літа, за минулі десятиріччя, які настільки віддалили мене від нього, що інколи мені здається, немовби воно лежить на якійсь іншій планеті.

Можливо, що почуття викорчуваності ніколи б не розвинулося в мені так інтенсивно, якби перемоги Гітлера не викликали ту низку катастроф, які ще й сьогодні залишаються настільки болючими, мовби й не минуло вже 27 років від його падіння. Якби існували ще гебррейські містечка, вони були б для мене лише далеким спомином; але позаяк вони знищені, зруйновані так, що вже ніщо з того, чим вони були колись і чим могли би стати згодом, не може розглядатися у перспективі майбутнього – то тепер Заболотів належить до мого сьогодення. Він закорінений у моїй пам'яті.

Однак ще задовго до того, коли я довідався, що Заболотова та інших містечок більше не існує, я з вражаючою переконливістю пережив одну втрату, для якої спершу не міг придумати й назви. Я жив тоді в Парижі, була вечірня година травневої п'ятниці 1938 року; я увімкнув радіо, передусім для того, щоб довідатися про ситуацію на фронтах громадянської війни в Іспанії. І тут я несподівано почув голос диктора станції Radio Cite, який сказав, що настала доленосна година для Австрії, що протягом найближчих годин очікується вступ німецьких військ у Відень. Я знайшов віденську радіостанцію і слухав багато годин, до глибокої ночі. Так я став акустичним свідком маршу мас, які з усіх боків стікалися до Гофбургу і невдовзі заповнили весь Гельденплац. "Sieg Heil! Heil Hitler! Sieg Heil!" – ці вигуки безперестанку проривалися у жалюгідну кімнатку мого злиденного "Hotel garni". Саме тієї ночі мене вперше здолало дивне почуття загубленості, яке супроводжує усвідомлення викорчуваності. Звичайно, мене охопив страх за всю мою родину і за багатьох моїх друзів, які вже давно повинні були емігрувати, однак не зробили цього, бо не могли відірватися від того міста. Тієї ж ночі я відкрив, на своє здивування, що Відень видавався мені віднині не містом, яке стало тепер для мене – хтозна, наскільки – недоступним, як, приміром, Берлін з 1933 року. Ні, мені здалося, немовби Відень мусить зникнути у ці години з поверхні землі. Тієї ночі я оси-

ротів, утратив своє коріння; я заборонив собі тугу за цим містом, яким колись безмежно захоплювався, коли ще жив у штетлі, і яке я по-справжньому, навіть пристрасно, почав любити після того, як воно, наче під впливом якоїсь злої магії, розчарувало мене — коли ознаки його занепаду в останні воєнні роки так спотворили його, що воно вже ледве було схоже саме на себе.

Чим вона мала би бути: пристрасна любов юнака до міста, блиском і величчю якого він безмежно захоплювався, і жалюгідний занепад якого він мусив відтак пережити, перестраждати з найближчої перспективи упродовж незліченних днів і ночей?

“Він знав це місто надто добре, як знають жінку, котру більше не кохають”, — написав я з думками про Відень через двадцять п’ять років після того 27-го липня 1916, коли вперше ступив ногою на віденський перон. Я жив тоді, восени 1941, поблизу Ніцци. Коли я виглядав крізь вузьке віконце, то бачив маленьку бухточку, а далі гладку поверхню моря, що вилискувала на сонці, і, ліворуч, на виступаючому вперед пагорбі, оливковий гайок. Яка чудова країна! Я захоплювався нею за всякої пори року, однак усвідомлював, що ніколи не тужитиму за нею так, як упродовж багатьох років тужив за Віднем, куди б мене не закидала доля. За Віднем, а не за Заболотовом, котрого я ніколи не любив, хоч і вперше пізнав там, що значить почуватися де-небудь удома.

Кінець і початок

Розділ третій

Те, що я пережив у Відні впродовж перших місяців, постає в пам'яті паралельними рядами, немовби всі враження вже від самого початку були чітко відділені одне від одного. Це було враження “скляних черевичків”, які спонукають того, хто їх взуває, безупину танцювати. Багато тижнів, аж до пізньої осені, я не мав снаги опиратися спокусі вулиць. Я невтомно блукав містом, особливо першим, другим, третім, дев'ятим та двадцятим районами. Спочатку це було викликано тим, що я чогось шукав: цісарської пишноти, омріяної краси, досконалості.

Війна тривала вже зо два роки. Літнє вранішнє сонце за-топлювало все золотим сяйвом, так що тріщини і шпарини зали-шалися в тіні. Але й тоді я точно не відав, чого саме я шукав; я й сьогодні не знаю цього. Нерідко в обіймах шукаєш втечі від гнітю-чого, терзаючого розчарування, яке викликає жінка, котру три-маєш в обіймах. Майже кожен день приносив нові розчарування, і все-таки я не припиняв пошуків, вдивляючись широко розп-люшеними очима в мости, вулиці й навіть у найвіддаленіші за-вулки, так само, як і в людей: в їхні обличчя, їхні жести, їхній одяг; нарешті, в палаци, будинки патрицій, пам'ятники; завж-ди вслухаючись у шум вулиць, вирування завулків і в музику ка-теринок, які часто траплялися у бідніших районах. Я блукав, по-заяк шукав чогось, але, можливо, і тому, що хотів утекти.

Друга низка вражень почалася того дня, коли ми, нарешті, прибули до Відня, разом з нашим зануренням у злидні. Нам дуже швидко довелося пізнати, в які глибини, в які прірви можна впасти. Здається, що вже сягнув ногами дна, проте за якийсь час падаєш ще глибше. “Глибше від безодні” — таку назву дав я одно-му зі своїх романів. Хтось із критиків закинув мені: “Це неможли-во, сама по собі безодня — це вже щось якнайглибше”. Поміж 1916 та 1918 роками мені довелося зазнати цього в незліченних деталях, у падінні від одного рівня до іншого, коли один зане-пад може викликати інший, ще глибший, отож безодня справді не має дна.

Вже першої ночі — ми поселилися в якомусь злиденному пансіоні — мати зненацька розбудила нас. У тьмяному світлі ма-лесенької електричної лампочки вона стояла поміж нашими ліжками, і на її обличчі були написані невимовний жах і розпач. Показуючи на ближчу стіну й на стелю, вона повторювала: “Бло-щиці, Господи, тут є блощиці!” Її збентеженість викликала в мене враження, немовби блощиці — я знав, що це були натільні паразити, однак ніколи до того не бачив їх — це щось надзвичай-но небезпечне. Моя мати була дуже розумною жінкою, крім того й мужньою в загрозованих ситуаціях; звичайно, що паразити не були для неї чимось зовсім незнаним, позаяк вони постійно на-відували бідних селян і нужденних мешканців містечка, скажімо,

блохи й воші, або таргани на кухні. Те, що мати відреагувала на блощиць з таким панічним страхом, можна пояснити лише тим, що вона вперше в житті була розбуджена цими кровопивцями; однак в той момент вона, либонь, усвідомила, що ми, подібно до бідних, відтепер будемо беззахисними перед будь-яким при-ниженням, спричиненим зовнішніми обставинами. Ця нікчемна подія стала для неї першим сигналом деградації. І вона не помилилася. Відразу наступного дня ми найняли на сусідній вулиці дві кімнати в одного багатодітного подружжя. Це були зовсім неосвічені люди, вони день у день сварилися між собою, їхня мова складалася з якоїсь суміші до безглуздя непристойних висловів, лайок і прокльонів; помешкання було страшенно занедбаним і аж кишіло блощицями. Лише восени нам вдалося найняти власну квартиру; вона була в невимовно злиденному стані. У нас не вистачало грошей, щоб по-домашньому облаштувати її, це прийшло тільки згодом. Мої батьки покинули її через двадцять три роки, наступного дня після того, як почалася Друга світова війна.

Наше становище могло би суттєво поліпшитись, якби батько прийняв відповідну до його фахової кваліфікації посаду в одному з великих банків. Однак він відхилив цю пропозицію, оскільки не хотів оскверняти шабат — тоді субота була ще звичайним робочим днем.

Батьки переносили спричинений умовами війни, прискорений нестачею продуктів і зростанням цін матеріальний занепад психологічно досить добре. По сусідству мешкали тисячі втікачів, становище яких нічим не відрізнялося від нашого. Воно було надто жалюгідним, щоб тривати довго, отож незабаром знову почали висновувати ту напівіронічну, проте дієву втіху з певності, що найглибше падіння може бути нічим іншим, як передумовою нового піднесення, і що найгірше означає, так би мовити, діалектичний початок поліпшення.

Як і в містечку, двері у нас ніколи не зачинялися, безперестанку приходили й виходили якісь люди, рідко коли ми лягали спати до півночі. Вугілля вистачало для опалення лише однієї кімнати, найменшої, якою був кабінет. Тіснота малесенької кімнатки аж ніяк не заважала товариству. Чай, що ставав дедалі

слабшим, підсолоджували сахарином і пили склянку за склянкою; здебільшого пристрасно дискутували і дуже рідко сварилися, позаяк завжди знаходилося влучне слівце, яке своєчасно гасило напругу. Батьки та їхні гості, либонь, легко навіювали собі, що для них, з одного боку, нічого не змінилося, а з іншого — що такий стан не може тривати довго.

Для мене це переживання тотального збідніння, цілковито незаслуженого зубожіння мало виняткове значення. Оскільки я викликаю нині в своїй пам'яті те падіння і невідворотні, безпосередні наслідки того деградуючого убозтва, то я запитую себе, коли ж це мені вдалося осягнути, що наше нещастя досить швидко почало обернутися якоюсь особливою милістю.

Береле та йому подібні, переважна більшість містечкових дітей, яких я зустрічав у школі, в синагозі або на вулиці, жили в постійних нестатках; хоча найнеобхідніші потреби й задовольнялися, проте і якісно, і навіть кількісно майже ніколи не задовольнялися в достатній мірі. Вони та їхні родини немовби завжди жили під жорстокою *владою нестатків*. Якщо Береле отримував, нарешті, пару черевиків, то вони були не нові, а зношені його старшим братом, завеликі й перекривлені. Існувало лихе прислів'я: "Коли бідним дозволять, нарешті, потанцювати, то музикантам приспіє ссяти". А ще часто повторювали самоіронічну скаргу одного невдахи: "Якби я торгував свічками, то сонце ніколи б не заходило; якби я торгував саванами, то люди перестали би вмирати".

Авжеж, я завжди гадав, що знаю про бідних геть усе, і ось, одинадцятилітнім, сам потрапив у течію буднів, яка безперестанку вчила мене, що значить бути бідним, справді бути, а не тільки вдавати. Мені треба було їхати трамваєм, щоб доставити комусь, хто мешкав вельми далеко, якесь термінове повідомлення. На зворотному шляху виявлялося, що я загубив один геллер, якого не вистачало на проїзд. Мені доводилося виходити з вагона і долати довгий шлях через усе передмістя пішки. Мені здавалося, що кондуктор і дехто з пасажирів дивляться на мене з глузливим задоволенням; хоча це допікало мені лише якусь мить. Але я засвоїв, що бідному, оскільки він і в найкращому випадку завж-

ди має тільки найнеобхідніше, навіть найменша втрата, скажімо, одного геллера, стає карою. Звичайно, це було не нове, не надто глибоке відкриття, але мені воно дісталось, так би мовити, найдорожчою ціною: я пізнав його на власному тілі.

Десь через рік після цього я отримав з нагоди великих гебрейських свят нову пару черевиків. Наступного дня я загубив у метушні футбольної гри один обцас, не помітивши цього відразу, і не зміг відтак уже віднайти його. Мені було страшенно прикро, адже я знав, як важко було батькам одягати нас, дітей. Я повернувся додому дуже пізно, бо йти без обцаса було нелегко, крім того, я малодушно відтягував ту мить, коли мені доведеться зізнатися їм, що я через пустощі спровокував таку біду. Вони гірко докорятимуть мені, і я заслужив-таки їхні докори. Однак вони не картали, навіть почали втішати мене, позаяк помітили мою пригніченість. Не тільки під час війни, твердили вони, але й у мирні дні, коли немає нестачі товарів, бідні завжди платять дорожче від інших. Це наука, яку я не повинен забувати, казали вони, навіть якщо знову надійдуть нормальні часи і ми знову станемо заможними.

Наше радикальне зубожіння — хоча й не тільки воно — мало наслідком, що все довкола, особливо ж людей на вулиці, я почав бачити інакше, ніж досі: кожную людину в її своєрідності, в її манері ходити, в неповторності її обличчя й одягу. Це залишилося в мене і тепер, адже мій інтерес до всіх, хто стрічається на моєму шляху, й досі не притупився. Незалежно від моєї — в тому числі й фізичної — потреби дивитися, якогось візуального голоду, тут дається взнаки все та ж віденська ситуація. Вона розбудила в мені щось таке, що можна було б назвати “чистою людяністю”. Це не рівнозначне ані любові до людей, ані чомусь протилежному, радше це нездатність до байдужості у всьому, що стосується людини, тобто в першу чергу її буття. В містечку, в кожному невеличкому селі навряд чи можна стріти когось, хто справді був би незнайомий, хіба що якогось чужинця. У великому місті все навпаки: ті, хто тобі не чужий, становлять виняток. Отож я ходив вулицями великого міста, неспроможний і нездатний змиритися з цією відчуженістю. Якщо я й змирився з тим,

що я їх не цікавлю, то все одно мене обходили вони, всі вони. Це не так уже й дивно, як звучить. Те, що я тут радше лише натякнув, аніж окреслив, є мотивами, які не тільки в моєму випадку мали вплинути на те, що я став соціалістом. Чому? Тому, що я дивився на людей, немовби вони та їхня доля, їхня убогість та їхня засмученість обходили мене самого. Класові та станові відмінності були тоді кричущими, з кожним днем війни вони ставали дедалі нестерпнішими й обурливішими. Будучи завзятим, проте не невтомним блукальцем, я нерідко мусив відпочивати на лавках чи на сходах, особливо на тих, які вели біля мостів до берегів Дунайського каналу. Я рідко коли сидів сам, завжди до мене підсідали якийсь старий чоловік або жінка. Вони, як і я, хотіли тільки якусь хвилику перепочити, щоб іти відтак далі, позаяк на них чекали. Але часом їх гнала якась невідома сила саме тому, що ніхто в цілім світі на них не чекав, ніхто їх не потребував. Доволі часто траплялося, що така жінка, вже піднявшись, знову опускалася на лавку і заводила зі мною — лише тому, що я був її єдиним сусідом — розмову. Від хлопчиська, яким я тоді був, очікували хіба що односкладових відповідей, але тим пильнішої уваги під час цієї розмови з самими собою. Вони починалися зазвичай зі скарг на задишливість при ходьбі, на нестійкість погоди, безсоромне роздування цін перекупниками, які збагачуються за рахунок бідних, на нестачу товарів, що їх можуть дістати собі тільки заможні люди, себто спекулянти. Відтак починалися розповіді про сімейні стосунки, про мобілізованих, поранених, зниклих безвісти або прибулих у відпустку синів, про дочок, які мусили працювати, немов чоловіки, наприклад, кондукторами трамваїв, або про невісток, які заходили так далеко, немовби стали вже воєнними вдовами.

Цих людей, з якими мене зводила проста випадковість, я слухав з непідробною увагою, проте рідко коли з інтересом. Те, що вони розповідали мені, я знав і без них, або ж це були тривіальні подробиці, які завжди повторювалися. Натомість мене вражав щоразу тон, котрий, залежно від оповідача, видавав зневірене терпіння або гнівну нетерпимість, очікування майбутніх змін або страх перед ними. Посеред якоїсь надто деталізованої, банальної розповіді про буденний випадок тон міг раптом зміни-

тися: він відкривав гіркоту, яка вражала мене глибше, ніж крик відчаю, однак слів, щоб висловити її, не вистачало. Оповідач — або оповідачка — на мить замовкали, швидко підводилися і йшли геть або немовби стирали непевним жестом неказане і долучали до цього ще кілька банальних речень.

Це були мої перші контакти з людьми з народу; саме від них я найчастіше чув слова і вислови віденського діалекту. Нерідко до міркувань моїх сусідів по лавках домішувалися антисемітські словечка, які виражали глум і ненависть, а часом і заздрість. Перші тижні я реагував на подібні речі як на особисту образу і з гнівом на обличчі залишав ворога, гордо називаючи себе гебреєм. Пізніше я не став толерантнішим до нетолерантних, однак намагався дискутувати з ними. При цьому я, на своє величезне здивування, відкривав для себе, що особисто вони зовсім не знали гебреїв, що їхня ненависть була хоча й постійною, проте цілком поверхневою, що вона, як би дивно це не звучало, була *легковажною* ненавистю.

Ні українці наших сіл, ні гебреї наших містечок не були легковажними; отож у Відні, на початку третього року війни, я вперше познайомився з легковажним народом. Найкрасномовнішим він був тоді, коли говорив про насолоди, якого завгодно характеру, з іншого боку, він схилявся до того, щоб усіх, хто не належав до нього, так званих “новоприбулих”, відверто принижувати і глумливо, якщо не зневажливо, відгукуватись про них. Слово “terpat” — дурний — зустрічалося у цих розмовах найчастіше.

Але що змушувало мене глибоко замислюватися, то це манера, в якій вони говорили про війну. Якщо вони й оплакували загиблих, які були їм близькі, жаліли молодих інвалідів, яких можна було зустріти на кожному кроці, то все-таки впадало у вічі, що вони нічого не знали — точніше, не хотіли знати, — про жахи війни.

Третя низка вражень, про які я згадував на початку, була для мене самого приголомшливою і вельми загадковою. Вона викликала в мені водночас негативне здивування й обурення, для яких я лише поступово знаходив слова. Однак це відбулося

лише тоді, коли я вже не був самотнім. Ішлося про зустріч хлопчика, котрий пережив війну з безпосередньої близькості, з замаскованою, шляхетно-високою містифікацією, яку, як мені здавалося, безперестанку практикувало ціле місто. Воєнний захват, про який безперервно сурмили, який з нестримною балаканиною поширювався, насаджувався, втовкмачувався газетами вранці, ополудні і ввечері, був у моїх очах гігантською, огидливою *комедією*, в якій всі грали свої ролі. Найсумнішою комедією, яка коли-небудь кидала виклик глуздові і пристойності.

Яким би красномовством для свого віку я не відзначався, все одно мені не вистачало слів, щоб передати, чому і якою мірою цей захват був нестерпний, жорстокий і людиноненавистницький. Тоді мене вперше охопило почуття, що я задихаюся від обурення й огиди. Не було дня, якого б не з'являлися “екстрені випуски”, що пропонувалися численними продавцями; вони бігали містом і майже безперервно вигукували заголовки, які жирним шрифтом на першій сторінці газети звітували про перемоги — одночасно з повідомленнями про смерть десяти, двадцяти, п'ятдесяти тисяч вояків, котрі — як писалося — “вкривали поле битви, доки сягає око”.

Скрізь можна було почути й прочитати про “золоте віденське серце”. Серед моїх балакучих сусідів по лавках важко було зустріти бодай одного, хто б не згадував про це з непідробним зітханням самозахоплення — і тут же я бачив віденців, які накидалися на екстрені випуски з кровожерними текстами. Їхня потреба у трупах нерідко була ще більшою, ніж картини масових убивств, що пропонувалися брехливою пресою. Так мені, принаймні, здавалося, адже найважливішого я ще не міг збагнути — і не тільки тому, що був ще замалим, але й тому, що вийшов з середовища, просякнутого високою духовною культурою, однак лише спорадично, з запізненням і тільки самим краєм доторкнутого міською цивілізацією. Я не здогадувався, що тріумфальний репортаж про загибель тридцяти тисяч невинних молодих людей можна читати з радісним збудженням, позаяк це підносили як сенсацію і позаяк при цьому не можна і не потрібно було уявляти собі нічого конкретного: навіть не смерть, останнє безцільне воляння допо-

моги молодого вояка. Я не здогадувався, що такі повідомлення можуть викликати вельми емоційні почуття задоволення чи смутку внаслідок подій, котрі вони звістують і водночас немовби огортають їх непрозорим покривалом.

Потрібен був час, поки я все це збагнув — це і багато чого іншого, але ще довше тривало, поки я почав звільнитися від тієї суворості, з якою мене навчали оцінювати все без винятку в ім'я справедливості. Для всіх тоді настала нова пора навчання, однак навряд чи міг бути хтось жадібнішим до цієї науки, ніж був тоді я, ніж лишився я. Бо й на своєму смертному одрі я з іронічним самоспівчуттям ще думатиму — у просвітлену мить — що саме тепер могла би початися найважливіша фаза мого навчання, коли б мені тільки продовжили строк.

Я щойно перечитав попередні сторінки, перші сторінки останнього розділу моїх спогадів про дитинство — зі зростаючим здивуванням, що вони заледве дають уявлення про глибоке нуртування почуттів, які впродовж тих перших віденських років майже постійно роздирали мене. Інтенсивність вражень повсякчас переносила мене у стан безмежної збудженості. Дистанціювання від сучасності тоді майже цілковито припинилося, оскільки існував лише один час. Я переживав його у мінливому ритмі: то він протікав бурхливо і швидко, то повільно, немовби стояв на місці.

Нерідко буває, що дитяче або юнацьке захоплення хоча й не забувається, проте літня людина неспроможна відтворити його так, як вона пережила його колись. Багато чого, що траплялося тоді зі мною у Відні, моя пам'ять зберегла з численними деталями, точність яких можна перевірити. Підтвердженням того, що інтенсивність вражень мала бути надзвичайною, служить передусім топографічна точність, яка ще й сьогодні не відпускає мене, коли я йду вулицями Відня. Каміння бруківки стало нав'язливими знаками пам'яті, котрі сьогодні, більше ніж через півстоліття, ведуть тебе назад у твоє минуле — так, немовби існує оте назад, немовби ріка може потекти у зворотний бік, немовби те, що відбулося давно, знову може стати першим враженням: *“Ще й сьогодні я міг би з точністю до дециметра вказати місце на*

Пратерштрассе, неподалік від Карлового театру, де того вечора я усвідомив, що прибігаю я в Пратер щодня, позаяк не навчився ще жити на руїнах ілюзії”.

Чи було це гарячкове збудження викликане тим, що спершу, впродовж багатьох місяців, все видавалося мені новим? Новим, однак не настільки, як я сподівався, себто здатним тепер розчарувати мене? Чи я став таким невтомним блукачем, позаяк шукав чогось, що мало б підтвердити мої колишні мрії? Авжеж, все це було тут присутнє, але й багато чого іншого. Події безперестанку змінювали одна одну, різноманітні екстремних випусків вигукували все нові повідомлення; особливо стрясали повітря їхні крики пополудні та в прохолодні вечірні години, часом вони лунали таким трагічним тоном, немовби звістували кінець світу, а часом з викликом, немовби були погрозливим риком якоїсь непереборної сили. Йшлося здебільшого про перемоги або про успішні контрнаступи, нерідко також про скандали, пов’язані з дефіцитом продуктів харчування і з накручуванням цін та з корумпованими перекупниками, час від часу також про “щупальці миру”, про які йшла мова в нейтральних країнах. Що більше крові проливалось, що більше народів були приречені на страждання, то могутнішою ставала брехня.

Як і дорослі, можливо, навіть нетерплячіше, ніж вони, я очікував звістки, в світлі якої все стане іншим, а сподіване майбутнє от-от настане: однак я доволі швидко втратив цю надію. Тому невдовзі я став читачем вечірнього випуску соціал-демократичної газети “Arbeiter-Zeitung”, яка складалася тільки з одного листка. Вона коштувала зовсім дешево, здається, тільки один геллер, і я вірив їй, позаяк вона часто виступала проти війни і позаяк кожне її число з’являлося з багатьма білими плямами. Це означало, що цензура змушувала її вилучати багато повідомлень і статей, саме тому, що вони не підходили прикрашувачам дійсності. Тому нерідко траплялося, що ця газета приходила до читачів, так би мовити, лише на півсторінки. Це викликало розчарування, але водночас і задоволення, позаяк підтверджувало, що правда була на її боці.

Завдяки ще одному додатковому приводу я чітко пам’ятаю той похмурий, дощовий день, коли вигукувачі екстремних

випусків оглушливими криками сповістили, що прем'єр-міністр граф Штюргк застрелений доктором Фрідріхом Адлером під час обіду в ресторані "Meissl & Schaden". Я стояв саме на розі Шмельцгассе і Таборштрассе, найдовшої вулиці другого району, в якому мешкала більшість бідного гебрейського люду. Малозрозумілі вигуки крикунів спричиняли те, що люди зупинялися, аби купити газету й відразу прочитати її, і це викликало тисняву на тротуарі. Саме тієї миті, коли я намагався розшифрувати повідомлення в газеті, я відчув на своїй потилиці, зліва, пекучий біль. Я вхопився за те місце — хтось загасив таким чином жевріючий недопалок. Обернувшись, я побачив дебелого чоловіка, який глузливо дивився на мене, а відтак протиснувся крізь юрбу і зник. Я спробував піти слідом за ним, однак це було нелегко, і невдовзі я загубив його з очей; либонь, він вислизнув через браму шпиталю Милосердних братів. Гострий біль не вщухав, проте відчуття, що хтось чужий безпідставно принизив мене, було ще нестерпнішим. Я поглянув навколо себе, ніхто, здається, не помітив цього випадку. Чому, навіщо той чоловік зробив це? Він міг бути майже цілковито певним, що хлопчик у гебрейському районі був гебрейською дитиною. Це припущення, либонь, відповідало дійсності, думав я, однак його недостатньо.

Даремно чекав я перед брамою Милосердних братів, чоловік не з'являвся. Відтак я перейшов на другий бік вулиці і повільно побрів, час від часу оглядаючись довкола себе, до Дунайського каналу. Тепер, трохи оговтавшись, я збагнув, що мені все одно не вдалося б щось учинити проти цього ворога. Ніхто з квапливих перехожих не допоміг би мені. Біль не був уже таким нестерпним, а жаль, який я відчував до самого себе, трохи втішив мене, перш ніж знову поступитися обуренню й почуттю приниженості. Я перейшов у старе місто, підійшов до великого газетного кіоску, де поряд зі звичайними щоденними виданнями були вивішені також екстрені випуски. Я уважно перечитав їх, відтак вранішній випуск, який майже цілу сторінку присвятив убивству однієї бідної старої служниці. На поганому знімку була зображена жалюгідна, виснажена жінка. Я почекав на вечірній випуск, який також невдовзі вивісили. На першій сторінці були вміщені фотографії убивці та його жертви, прем'єр-міністра, який

розпустив парламент і вперто відмовлявся знову скликати його. Граф Штюрґк виглядав так, як його, либонь, уявляв собі кожен: високий сановник, літній, радше заглиблений у себе чоловік, який знає, що його фотографують для газети. Однак Фрідріх Адлер аж ніяк не справляв враження того, хто може вбити чи бо-дай завдати людині тілесної шкоди; він виглядав як учений, також заглиблений в себе і вже немолодий чоловік середніх років. Я не певен, що моя пам'ять не підводить мене, однак мені здається, що на ньому був капелюх, який трохи зсунувся і сидів на ньому дещо криво. Читаючи численні зізнання, які належали кельнерам та іншим свідкам замаху, я знову й знову звертав свій погляд на обличчя чоловіка, який кілька годин тому спокійно, безперечно, по зрілім роздумі, застрелив цього старого пана, прем'єр-міністра цісарської Австрії.

Лише кількасот метрів відділяли мене від нашого будинку, ми мешкали поблизу Марієнбрюкке. Я знову відчув біль у потилиці, здається, він навіть посилювався; я очікував активного співчуття й розради від своєї сім'ї та її друзів, які цього разу зібралися ще більшим числом. Вже у під'їзді я почув багато голосів, ще гучніших, ніж звичайно. Ні мої батьки, ні мої брати, ні гості не відреагували на мою появу та на мою, поза всяким сумнівом, надмірно жалісливу міну. Мої спроби привернути їхню увагу до пораненої потилиці й до випадку на розі Таборштрассе ганебно провалилися. Незабаром я й сам був утягнутий в їхні дебати, які, хоч і викликані замахом, залишалися неполітичними. Та й графа Штюрґка згадали тільки мимохідь, не без жалю, що йому не судилося мирно померти у своїй постелі. Але насправді розмова, яка скінчилася тільки десь опівночі, кружляла, здебільшого, навколо родини Адлерів. Отож, був старий доктор Віктор Адлер, товариш доктор, як називали його соціалістичні робітники в цілій країні, великий чоловік, навіть цісар, казали, завжди ставився до нього з великою пошаною. Звичайно, що такий чоловік робив усе, аби дати своєму синові Фрідріху, який також був доктором, можливо, навіть професором, найкраще виховання. І ось раптом жах, який годі й придумати: з екстреного випуску він дізнається, що він, високоповажний доктор Віктор Адлер, — батько убивці. І всі часто повторювали слово *nebbich*, котре ви-

ражає гебрейське співчуття, і “нехай Всевишній, Всемогутній захистить нас від такого удару!” При цьому не забували час від часу згадувати про цесаря, на долю якого випало стільки страждань: дружину йому вбили, син помер у розквіті літ, його небожа, престолонаслідника, застрелили в Сараєво, і ось тепер він мусить пережити ще й нещастя з графом. Йому аж ніяк не відмовляли у співчутті, але глибоко вражені були тільки долею Віктора Адлера. Що ж може, що ж буде, що ж повинен робити тепер нещасний батько? Це питання хвилювало душі так, немовби кожен ще до того, як мине ніч, повинен був прийняти якесь доленосне рішення.

Тієї ночі я заснув дуже пізно; бо був пригнічений випадком, про який мені постійно нагадував біль — між тим, дещо пом’якшений маззю. Водночас мене ніби спонукало щось бачити себе в ролі виконавця замаху, випробувати себе — чи зміг би я діяти так, як Фрідріх Адлер. І, як завжди, я “заповнював прогалини”: ось він сидить у своїй кімнаті, з револьвером у руці. При бажанні він міг би де-небудь сховати чи забути його. Однак він заряджає його гостроносими патронами і засовує в кишеню пальта. Він міг би покласти собі залишитися цього дня дома, відстрочити цей вчинок на двадцять чотири години. Але він покидає свій дім і свою родину, немовби хоче зустрітися з другом. Він і справді міг би піти в бібліотеку чи до кав’ярні, почитати газети, порозмовляти з товаришами. Ось він відправляється в ресторан, де щодня о тій самій годині можна зустріти графа Штюргка. Авжеж, навіть у цьому випадку Адлер має ще вибір не чинити замаху, навіть після того, коли він зайняв місце за столиком поряд зі столиком Штюргка. Проте Фрідріх Адлер підійшов до чоловіка, за яким спостерігав понад годину, вийняв револьвер, натиснув собачку, вистрелив. Щоб здійснити це, йому потрібна не тільки мужність, ба й відвага, але й найвищий рівень самовладання, на яке тільки здатна людина, позаяк — це видно з фотографії — Фрідріх Адлер не був убивцею, зловмисником, а істотою вельми сентиментальною.

Все це я обдумував тієї ночі, але, звичайно, я одягав свої думки в інші слова. Вперше в житті я відчував себе водночас

таким близьким і таким далеким цілковито чужій людині; вперше в житті я відчував якийсь майже нестерпний страх, що навіював мені уявлення, котре було в однаковій мірі як спокусою, так і переляком, навіть відразу: я бачив себе на місці Фрідріха Адлера, однак, на відміну від нього, я не наважувався на такий вчинок і панічно втікав від нього.

Війна продовжувалася, щодня люди вмирили тисячами, десятками тисяч. Я сам був ошелешеним, збентеженим свідком таких учинків і такого страждання. А тут ішлося про одну-єдину жертву, літнього чоловіка, який був співвинуватцем війни, та й взагалі взяв на себе забагато відповідальності, і про забійника, котрий убив і все-таки аж ніяк не міг вважатися убивцею, а людиною, що прагнула миру і справедливості для всіх. Все було саме так, і водночас неймовірно заплутано. Невже справедливість має право убивати? Невже хтось один сміє засудити когось іншого до смерті і сам же убити його?

Я не мав відповіді на це запитання; я не знав, чому той незнайомиць напав на мене ззаду, і я не знав, чи слід пробачити батькам, що вони не виявили до мене, приниженого й пораненого, ніякого співчуття.

Рівно через місяць, з точністю до дня, рано-вранці я вперше почув, як мій батько схлипує. Він обвив уже руку молитовними ремінцями, однак знову й знову переривав молитву. Помер вісімдесятшестирічний цісар Франц-Йосиф I – після шістдесятвосьмирічного правління. Коли батько помітив, що ця звістка про смерть не надто засмутила мене, він мовив: “Разом з ним умерла й Австрія. Він був для нас добрим цісарем; відтепер все буде непевним. Для нас, гебреїв, це велике нещастя!” Мене вразили батькові сльози, сама ж подія хоч і зачепила мене, проте неглибоко. Спадкоємець уже зійшов на престол, і те, що ця смерть мала б означати кінець Австрії, кінець усталеного світу, для мене не було очевидністю. Тільки пізніше я усвідомив, що вона й справді знаменувала собою кінець, а ще трохи згодом, що глибокий сум мого батька був небезпідставним.

Всі говорили про те, що похоронна церемонія буде чимось ще ніколи небаченим. Склалося так, що я спостерігав за

цією незвичною, барвистою виставою геть сам, серед чужих людей: спочатку на Біберштрає, а відтак на Домініканербастай, двох вулицях, що паралельно піднімалися від набережної Франца-Йосифа. Обидвом їм судилося зіграти в наступні роки важливу роль у моєму житті.

З усіх країв Наддунайської монархії прибули різні високі сановні панове. В той час, як вони проходили повз нас у своїх традиційних строях, я майже забув, що йшлося про похоронну процесію оплакуваного моїм батьком цісаря, позаяк те, що ми, “населення, що стояло шпалерами”, могли побачити, було мандрівним костюмованим балом, учасники якого викликали з усіх боків захоплення пишнотою своїх одіянь і прикрасами, якими вони були декоровані. Звичайно, що вони проходили врочисто, в ритмі траурного маршу, однак протягом багатьох годин цікавість глядачів підупала, позаяк постійна зміна строїв зрештою стала одноманітною. Захоплені вигуки спостерігаючих змовкли, відчувалася втома після тривалого стояння, та й надворі було не вельми тепло. Дехто запитував себе, чи ці привілейовані стани у своїй претензійній одежі з допотопних часів не прагнуть – замість того, щоб демонструвати свій сум за цісарем – насамперед повернути собі свою колишню владу.

Хоча я й не відкидав такої підозри, проте багато годин не рушав з місця, позаяк очікував, що наприкінці буде щось таке, що якраз і надасть сенсу цьому гарному, однак безглуздому спектаклеві. Минали години, але воно не надходило. Зі мною й сьогодні часто трапляється щось подібне: при читанні якоїсь книжки або в театрі я відчуваю бажання махнути на все рукою, однак не роблю цього, позаяк очікую, що, скажімо, на сторінці 136 або під кінець другого акту раптом станеться щось таке, що надасть усьому попередньому так само несподіваного, як і глибокого змісту, а всьому наступному – незвичного інтересу. Хоча це сподівання у більшості випадків і не виправдовується, однак воно повторюється при кожній нагоді.

Отож я залишився тоді до кінця цього маршу, перейшовши лишень на паралельну вулицю. І, зрештою, все це виявилось не зовсім безглуздим, а досить-таки повчальним досвідом, як і

більшість безкорисливих дурошів, що їх чинять у молоді роки. Того дня мені відкрилося, що декоративне наголошення сановності, демонстрація завойованої позиції може викликати лише іронію. В той час, коли мої втомлені очі байдуже слідкували за кавалькадою мадярських аристократів зі Словаччини, я з гордістю думав про свого прадідуся, котрий завжди відмовлявся від будь-яких почестей, проте гідність якого викликала повагу навіть в українців та чужинців. Він зневажав усе, що було тільки вдаваністю, що було несправжнім, але найбільше ненавидів найнебезпечнішу ілюзію: змішування правдешнього і неправдешнього. І ось переді мною проходила вся пишнота і розкіш століть. Зрештою вона мені набридла і змусила мене відкрити, що йдеться зовсім не про неї, адже вона може мати тільки ілюзорне значення.

Цього вечора дома ще довго з ностальгією говорили про старого цісаря, майже не згадуючи про похоронну церемонію. Від його спадкоємця не чекали нічого злого, але й особливих сподівань на нього не покладали. Можливо, немає вже нікого, від кого можна було б ще чогось чекати. Вже пізно, казали, надто пізно. Ніхто не спитав, ніхто не сказав, чому, власне, пізно... 1916 рік завершувався. Мені він здавався надзвичайно багатим на враження, проте ще більше я очікував від нового року.

Тим часом у нашому домі дещо змінилося: матері повинні були зробити операцію, її мати, яка зі своєю донькою від першого шлюбу та її родиною знайшла притулок десь у Богемії, приїхала на кілька тижнів до нас, щоб вести домашнє господарство. Бабуся Фейгі була багато разів розлученою; донька від другого шлюбу, моя мати, виросла в домі її нового чоловіка, котрий народив зі своєю другою дружиною сімох доньок. “Баба” Фейгі була надзвичайно розумною, дотепною жінкою, енергійною й готовою допомогти. Вона завжди вирішувала все самостійно й ніколи не допускала, щоб під чиймось впливом щось було змінено. Вона була впевнена, що ніхто не може знати краще від неї, чого вона хоче — і тільки це для неї щось важило. А робити те, що вважаєш правильним, здавалося їй очевидним. В молоді роки вона була надзвичайно привабливою жінкою, однак надто незалежною у своїх думках і ділах.

Їй я завдячую низкою повчальних годин, які ніколи не втрачали своєї дієвості. Йшлося тут, як правило, про очевидні банальності. У нас, звичайно, не було служниці, бабуся не могла нахилитися, багато видів робіт були для неї заважкі. Гесьові, моєму старшому братові, вже майже виповнилося п'ятнадцять — сказати б, молодий чоловік, а моєму братові Міло було тільки п'ять років, отож вона не могла вимагати щось від когось іншого, крім мене, який для її цілей був, так би мовити, у найкращому віці: мені саме виповнилося одинадцять. Її спосіб схилити мене до різних хатніх обов'язків був — свідомо чи несвідомо — методичною пародією надмірної очікувальної позиції мого батька. Коли мені доводилося мити в багатьох місцях полатану, а в інших зогнули підлогу, то баба Фейгі могла цілком серйозним тоном і з добродушно-глумливою посмішкою у своїх молодих очах старанно пояснювати, що я на диво вправний, коли мию і витираю підлогу, і що цю роботу вона доручатиме тільки мені. Я, зі свого боку, завжди або майже завжди робив те, чого вона бажала. Цього разу усе не було старою грою, адже вона, безперечно, далеко перевершувала того Береле і знала, що я добре розумів її хитрі викрутаси. Щоправда, вона ніколи не приховувала своєї іронії, і я знав, що вона знала, що я знав... І так ad infinitum. Тільки тоді, коли вона була впевнена у моїй смиренності, вона додавала до компліменту і розпорядження ще й обіцянку винагороди: 10 або 50 геллерів, зрідка навіть цілу крону.

Коли через кілька років я прочитав перші речення “Вісімнадцятого брюмера”, в яких Маркс говорить про повторення певних подій, я сказав собі з пубертатною гордістю: про це я міг би дещо розповісти. Іронічна гра лише вдавано замаскованою ілюзією, з якою бабуся пародіювала надмірно звабливе довір'я, яке вкладав у мене мій батько, не була повторенням у формі фарсу, а водночас оголенням і звільненням. З іншого боку, вона зруйнувала претензійну впевненість таємної переваги, яку гадає здобути той, хто поводить себе таким чином, немовби не розуміє, що йому пускають туман у вічі. В той час, коли я, повільно просуваючись на колінах вперед, старався насухо витирати підлогу жалюгідною, дірявою ганчіркою, я згадував Береле. І в мені пробудилася підозра, що й він свого часу міг здогадувати-

ся про те, що я знав, однак приховував це від мене так само, як і я від нього. Миючи підлогу, я переконався в тому, що людей ніколи не варто недооцінювати.

Після одужання матері баба Фейгі покинула нас, вона ще до кінця війни повернулася в Коломию; я більше ніколи не бачив її. Коли нацисти зайняли анексоване в 1939 році Радянським Союзом місто, вони розстріляли там багатьох гебрейських мешканців так само, як і в навколишніх містечках. Всі інші були пізніше депортовані й загинули в таборах смерті. Через якийсь недогляд убивці забули про стару, приковану до ліжка жінку, котра мешкала зовсім сама. Нечисленні сусідки, яких вона мала, християнки, знали, що вона ще жива, однак не хотіли наражатися на небезпеку, приносячи їй щось поїсти. Отож вона померла з голоду – дуже повільно, аж поки не вийшов час, потрібний для такої смерті. Цією старою жінкою була моя бабуся Фейгі.

Наприкінці 1916 року я думав, що для мене почнеться нове життя; чогось подібного я потім часто очікував від кожного нового року. Однак правда й те, що про 1917 рік я завжди згадував з особливою, сказати б, лютою, впертою вдячністю. Упродовж цих дванадцяти місяців не минало й дня, якому я б не завдячував чимось новим. Той рік розпочався з того, що я дістав оплачувану роботу. В години обіду й вечері я виконував в одній гебрейській їдальні відповідальну функцію, видаючи відвідувачам взамін якогось фанту, зазвичай це був особистий документ, столові прибори. Коли клієнт приносив мені ложку, виделку й ніж, я повертав йому його фант, а відтак полоскав прибор у наповненім теплою водою шаплику, перш ніж видати його новому клієнтові. Крім найбільш необхідних мешканців цієї частини другого району, клієнтура тут складалася з інвалідів війни та вояків у відпустці, які через кілька днів або тижнів знову зникали. Нерідко траплялося й так, що, всупереч покладеному на мене обов'язку, мені доводилось відмовлятися від грошового фанта чи документа, оскільки повсякчас зустрічалися ті, хто не міг їх запропонувати. За винятком відпускників, тут ішлося про постійних клієнтів, більшість котрих охоче розмовляла зі мною, коли на-

плив людей був не надто великим, і я мав час уважно вислуховувати їх. Отож я знав згодом їхні імена, їхні долі, їхні страждання й надії.

Робота в “народній їдальні”, де мій батько працював бухгалтером і касиром, забезпечувала мене кишеньковими грішми, які давали змогу принаймні раз на тиждень ходити на здешевлені пообідні кіносеанси, афіші яких мені доводилося бачити двічі на день, оскільки кінотеатр був розташований на моєму шляху до школи. Це був гнітюче похмурий зал, брудний і задушливий. Кінотеатр носив ім'я Йоганна Нестроя, котрий змушував сміятися стільки поколінь австрійців, і розташовувався – трохи навскоси – навпроти вже згаданого Карлового театру, улюбленим автором і актором якого впродовж багатьох років був цей – поза межами своєї вітчизни ще й сьогодні майже невідомий – драматург.

Незадовго до війни якийсь мандрівний “сінематограф” давав кіносеанс у Заболотові, на якому ми, здивовані й захоплені, були, звичайно, присутні. Але тільки в 1917-му в кінотеатрі Нестроя мені відкрилася зваба і влада кіно; це враження було розмаїтим і багатограним. Найбільший вплив справляла тижнева хроніка, особливо репортажі з фронту, які, хоча й змонтовані згідно з пропагандистськими кліше і відповідно контрольовані, перетворювали вражаючі події у чисті візії, що нагадували сновидіння, після яких почуваш себе так, мовби тебе вже викреслили зі списку живих. У здебільшого напівпорожньому залі, передні місця якого, найдешевші, займалися галасливими дітьми, я міг на власні очі побачити, що бойові дії, свідком яких я був у Заболотові та на безкінечних дорогах нашої втечі, становили ніщо інше, як лише дрібні епізоди війни. Вогонь польових гармат і гаубиць, тепер я розумів це, нагадував гру в маневри у порівнянні з артилерійськими битвами, які знімали військові кореспонденти. Звичайно, все це було німим; щоправда, іноді в кінотеатрі Нестроя грав піаніст, але його довільно підібрана музика зазвичай супроводжувала тільки ігрові фільми. Отож, картини приголомшливих баталій могли б розгортатися у мертвій тиші, якби відвідувачі – переважно дванадцяти-, п'ятнадцятирічні підлітки

— не створювали, зі свого боку, пекельного гармидеру, яким вони супроводжували видовище. Своїми вигуками, які претендували на дотепність, вони спонукали артилеристів швидше заряджати і безугавно стріляти. Коли ж показували військовополонених, то хлопці перевершували один одного у вигадунні лайливих слів, які вони викрикували в бік екрану. А коли показували рукопашний бій, тоді хрипло ревіли — так безпосередньо вони брали участь у сценах бою, так хотіли бути месниками, рятівниками та героями.

Під час перших сеансів, на яких я сидів з калатаючим серцем, ба інколи навіть тремтячи від страху й обурення, ці кровожерні крикуни вселяли в мене глибоку відразу, але й ненависть, певна річ. Я зневажав дурість цих хлопчаків і ненавидів їхню жорстокість. Однак з часом, вже через кілька тижнів, все це бачилося мені зовсім інакше. Я збагнув, що просто не розумів їх. Те, що вони провадили, весь цей “шарварок”, був, по суті, грою, яка не тільки приносила їм задоволення, але й захищала їх від страху, від пригніченості, які могли викликати в них ті бентежні, зовсім незвичні події на екрані. Вони були жорстокі такою ж мірою, як і читачі екстрених випусків газет, які впивалися великими числами буцімто забитих ворогів. Як одні, так і інші сприймали жорстоку дійсність лише як відблиск відблиску. Вони надовго переплутували тінь від предмета з самим предметом, який відкидав її, позаяк їхньої реалістичної фантазії аж ніяк не вистачало, аби уявити собі, що ж насправді відбувалося і демонструвалося їм: як читачі й глядачі вони майже ніколи або лише в рідкісних випадках уявляли собі, що гарматний вогонь або багнет під час рукопашного бою міг убити когось із їхніх близьких, наприклад, батька чи чоловіка, брата чи сусіда, котрий часом брав у суботу такого хлопчачка з собою на футбольний матч.

Авжеж, я робив успіхи, я вчився дедалі чіткіше розрізняти, швидше думати й набагато обережніше оцінювати. Я сам це помічав і часом був так задоволений собою, немовби я батько й син, учитель і учень в одній особі. Саме тоді в мене виробилася звичка, від якої я вже ніколи не відмовлявся: не засинати, доки я ще раз не прокручу в своїй уяві події дня, наче кінострічку.

Лише згодом я довідався, що таким чином я робив мнемотехнічні справи, дія котрих лише тепер починає слабнути, хоча й не згасає остаточно.

У такий спосіб я ще раз передивлявся фільми — не тільки тижневі хроніки, але й ігрові кінострічки, головні ролі в яких здебільшого грали прекрасні, знамениті на той час актори; деякі з них належали до постійного ансамблю престижного Гофбург-театру. Один із них, Альфред Гераш, грав роль неперевершених спокусників, а нерідко й трагічних героїв. Він був надзвичайно вродливим, його лице ніколи не перекривлювалося гримасами, навіть тоді, коли він повинен був переконати глядача у своїй пристрасті або в якомусь неймовірно відважному вчинку; його жести були жестами молодого чоловіка, але водночас і сповнені гідності. Таким він здавався мені тоді, таким я пригадую його — радше як безмовного кіногероя, ніж як актора, котрого мені згодом довелося досить часто бачити на сцені. Ясна річ, що в нього закохувалася кожна жінка і, якщо вона була одружена, занапашчала себе заради нього. Натомість чимало жінок, врода яких не раз підносилася у фільмі до небес, часто були застарі для своєї ролі і, якщо й не потворні, то навряд чи гарні, їхні рухи й жести були штучними до смішного, незалежно від того, що вони повинні були передати — гідність чесноти перед падінням, бездушне кокетство чи пристрасну самопожертву, лицемірну вірність подружньої зрадниці чи, нарешті, невтоленний біль зневаженого кохання. Нерідко я залишав сеанс глибоко обуреним, позаяк нас намагалися переконати, що такий чоловік, як Альфред Гераш накладає на себе руки через жінку, якої я на його місці не хотів би навіть пальцем торкнутися.

Іншою зіркою німого кіно був Гаррі Вальден, який часто грав демонічних чоловіків, кохання яких могло бути небезпечним, ба навіть смертельним, поява яких була спокусливою, а поведінка таємничою і суперечливою. Це був, либонь, перший видатний актор, якого мені довелося побачити. Найсильніше враження він справляв на мене тим, що в кожному своєму фільмі примушував глядача майже фізично відчувати, як дійсність й ілюзія можуть маскувати одна одну. Я не боявся демонів, не вірив у

них, але в міру того, як я відкривав, що знаю так мало, що багато чого розумію неправильно, недостатньо і тлумачу надто поспішно, мене охоплювала тривога: адже так багато залежало від того, щоб правильно збагнути, знати справжні мотиви, розпізнавати їх, перш ніж вони втіляться в реальні дії, котрі можна було витлумачити фальшиво. Майже в усіх фільмах у розвиток подій втручалось зло — воно відзначалося неймовірно сильним драматичним впливом, який я, можливо, відчував ще глибше, ніж решта публіки. Однак воно все-таки не схияло мене вірити в силу зла в людині. Отож, моя незвичайна, аж нав'язлива ворожість проти війни пояснювалася ще й тим, що вояки змушені були вбивати один одного, хоча вони й були непоганими людьми.

В архівах і хроніках я міг би, очевидно, знайти точніші відомості про ті фільми та їхніх протагоністів і, таким чином, перевірити, як і наскільки модифікує, спотворює чи перекручує моя пам'ять враження від кінотеатру Нестроя. Але в цьому випадку я волю залишити все так, як відбулося в моїх спогадах. Либонь, це правда, що гра Гаррі Вальдена і вчинки інкарнованих ним героїв уперше уможливили мені чітко усвідомити проблему, якою я відтоді не переставав і ніколи не перестану займатися.

Однак невдовзі відбулося щось набагато важливіше, ніж ці відвідини кіно, ніж усе, що я міг тоді пережити: я став читачем розташованої на малесенькій Гафнерштрассе "Народної бібліотеки", філіалу Центральної бібліотеки. Це було одноповерхове приміщення з довгими стійками, за якими бібліотекарки, дві, часом три панночки приймали й перевіряли повернуті книги, відтак пробігали очима заявлений список. Здебільшого вони відразу могли сказати, які з книг саме на руках, а які можна було позичити. Всі томи, майже без винятку оправлені в чорне, були вже досить зачитані, позаяк потрапляли в цей філіал лише після того, як ними багато років користувалися абоненти Центральної бібліотеки.

У позначенні категорій, на основі яких складався заявлений список, зустрічалися відповідно літери О та Д: основні та другорядні твори. До перших належали романи, новели, п'єси та

поетичні збірки, в той час як усі інші книги вважалися другорядними. Кожен читач мав право на дві назви обох категорій, однак панночки нерідко самовільно долучали другорядні твори, навіть такі, котрих читач зовсім не просив — і часом навіть більше, ніж два томи.

Мої перші заявлені списки містили назви найважливіших драматичних творів німецьких класиків. Я отримував зазвичай більше, ніж очікував, позаяк мені видавали грубезні томи із зібрання творів. Я ковтав усе те з жадібністю зголоднілого. Коли мова йтиме про пізніший відтинок мого життя, я спробую детальніше викласти, що означали для мене ці твори і як вони на мене вплинули. Те, що мене відразу неймовірно заповонило, наче перше кохання, була мова, її багатство у віршах і прозі, яке так різнилося від буденного рівня й підносило її високо понад ним і, нарешті, справжня або ілюзорна щільність: майже кожне речення містило в собі набагато більше, ніж можна було сподіватися від такої мізерної кількості слів. Все було пов'язане з усім, з минулим і майбутнім, ніщо не було пласким, це були наростаючі й спадаючі хвилі, за якими слідкуєш, затамувавши подих.

Доля розпорядилася так, що першою п'есою, яку я приніс додому із Гафнерштрассе, стала "Іфігенія в Тавриді" Гьоте. Мені здається, що я й сьогодні зміг би передати те дивне, бентежне, водночас піднесене й деморалізуюче хвилювання, яке викликали в мені вже перші поетичні рядки, слова Іфігенії. Скільки потрібно знати всього, щоб правильно зрозуміти це, сказав я собі в розпачі. І чи знатиму я коли-небудь достатньо? Це так прекрасно! Як страшно, якщо я залишуся неспроможним читати й розуміти це як слід! Але я не відступав і з радістю відкрив для себе, що від рядка до рядка все повільно прояснювалося, аж поки не стало прозорим, ба навіть зовсім простим і безмірно сумним і, зрештою, обнадійливим.

Це було те, що мені нерідко доводилося переживати пізніше, коли, скажімо, частково вгорнутий серпанком і туманом пейзаж поступово проглядався дедалі ясніше і немовби заново формувався з кусників у щось цілісне, доцільне, набираючи свого образу.

Через чотири десятиліття – в одному з прекрасних будинків на набережній Блуменке, на паризькому острові Іль де Сіте – французький письменник Едмон Флег, який був уже в похилих літах, скаржився, що читання моїх романів ускладнюється для нього тим, що кожен розділ, кожен епізод починається мовби з середини. Я відповів йому, що розірваність притаманна й багатьом іншим романам, і пояснював схильність сучасного романіста приземляти своїх читачів, наче з парашутами, в якійсь незнаній для них місцевості, в якійсь непередбачуваній ситуації, упливом кіно.

Тільки тепер, коли я розповідаю про свою першу зустріч з класичними драмами, я розумію, що ці перші книги визначили артикуляцію моїх романів сильніше, ніж кіно. У тих виданнях, які позичалися читачам, не було зазвичай ні передмови, ні післямови, так само, як і ніяких уточнюючих вказівок на місце відповідної дії чи бодай постановочних ремарок типу “входить”, “виходить” або “вбік”. Однак із ходу дії, з діалогів і монологів у потрібний момент ставало зрозуміло, де відбувається та чи інша сцена, який овид відкривався персонажам як ближче, так і вдаліні. Що мене так глибоко вражало в 1917 році, на початку неймовірно важливого життєвого відтинку, як читача бібліотеки на Гафнерштрассе, не так розчакнутий переді мною чужий світ, як особливий спосіб підходу до нього, який я зміг відкрити для себе завдяки літературі. І це підказало мені в 1951 році слова, які в одному з моїх романів вилюються з-під пера одного письменника: *“Не писати за методом переживувачів: не давати зовнішніх деталей, не описувати ні жестів, ні облич. Лише для тих, кому достатньо суттєвого. Настав час нарешті відмовитися від протистуйованої запобігливості, якої чекають від письменників. Або відмовитися від писання”*.

Бліді бібліотекарки, які так само недоїдали, як і більшість їхніх клієнтів, виймали зазвичай із заповнених “другорядними творами” шаф томи, які вони вручали читачам разом з “головними творами”. Тут головну роль відігравав випадок; йшлося про книги, які популярно розповідали про проблеми й досягнення різних наук, крім того, про основоположні твори з усіх галузей

знань; нарешті, про описи мандрівок, які мусили захопити тих читачів, котрі більше не сподівалися, що коли-небудь їм самим вдасться здійснити велику мандрівку.

Першими другорядними творами, які я приніс додому, були книга подорожніх вражень дуже популярного тоді Герштекера та спогади однієї аристократки, яка кілька років жила як німецька гувернантка при дворі якогось князя і, нарешті, книга одного лісника про свої враження як мисливця і супроводжувача принців на полюванні. Я прочитав Герштекера, а дві інші книги повернув непрочитаними. Якось згодом трапилося так, що я водночас отримав “Мандри Гуллівера” і “Так казав Заратустра” Ніцше, крім того, звичайно, й основні твори, які впродовж багатьох тижнів, як уже зазначалося, були класичними драмами. Вплив Свіфта на всіх молодих людей, либонь, однаковий; лише згодом розумієш, як мало смішного в цих історіях, і що комізм перших розділів явно недостатньо маскує ту ненависть, яка відтак повсякчас спалахує, наче гостре полум’я. Надзвичайно дивне враження справив на мене “Заратустра” Ніцше: він манив мене, позаяк його мова нагадувала мені пророків Ізраїля. Їх я вже знав, вони були, так би мовити, моїми – а тут німець писав так, немовби він був одним із них, хоча й прийшов надто пізно. Крім того, як християнин він не мав ніяких прав на те, аби вважатися їхнім спадкоємцем. Як і тоді, коли вчитель водив мене до прадідуся, щоб показати, як я декламую текст і переклад, я легко запам’ятовував цілі абзаци: *“Що велике в людині, то це те, що вона є мостом, а не метою; що можна любити в людині, то це те, що вона є переходом і падінням”*. Окремішність і сполучуваність падіння й переходу стали для мене майже аксіомою. Це одна з небагатьох аксіом, які залишилися мені з тих часів.

А те, що Ніцше говорив про надлюдину, дратувало мене тоді, воно не подобається мені й сьогодні. Безперечно, що і з цієї причини я почав через кілька років усе виразніше атакувати фальшиву “патетику”, надмірно високу і все-таки недостатню “піднесеність” цієї псевдопророчої, псевдобіблійної і антибіблійної прози. Навіть коли я потрапив під вплив революційного оновлювача Ніцше, я не переставав пародійно цитувати його “Заратустру”, чим час від часу викликав благочестиве обурення.

Падіння царя в 1917 році сповнило всіх нас такою глибокою радістю, що, здавалося, слова ніколи не зможуть відтворити її. Криве нарешті знову стало рівним, кривда поступилася правді, ми всі були в цьому переконані. Тепер можна було сподіватися на близький кінець війни. Однак замість цього російські війська розпочали новий наступ майже на всіх фронтах.

У травні 1917-го, через два місяці після перевороту в Росії, відбулася порівняно непримітна подія: надзвичайний суд розглянув справу терориста Фрідріха Адлера і виніс йому, нарешті, смертний вирок. Цей дводенний процес справив глибоке, тривале враження на тисячі, якщо не десятки тисяч молодих людей. Незважаючи на цензуру, читачі газет мали змогу детально слідкувати за процесом. Вже першого ж дня ми відкрили для себе незвичайну людину, інкарнацію всього того, що для нас мало б бути втіленням ідеалу. Авжеж, нас охопило почуття, що ми самі стаємо мужнішими й шляхетнішими, слухаючи детальні пояснення, які Фрідріх Адлер — посеред війни! — безперешкодно давав судові, себто громадськості. Ми з глибоким зворушенням читали, як молодий учений готувався до акції, яка йому, як і всяке насильство, була чужою, і тим самим задалегідь відмовлявся від усіх своїх особистих планів.

Йому йшлося, як він казав, не про *тривалість*, а про *зміст* його життя. Сильніше, ніж марксистське вчення і більшість революційних творів це речення вплинуло на рішення, яке я прийняв у своїй юності. Веселий чи смутний, у сьайві успіху чи в тіні розчарувань — завжди, майже завжди я хотів знати: для чого, навіщо жити? Який зміст надає життю вартості, яка була б значимою не тільки для мене, не тільки для когось одного? Ці запитання, сформульовані спершу без достатньої переконливості, набули для мене значення у березні 1917-го, коли перемогла революція в Росії, і в травні 1917-го, коли одна-єдина людина з ясним, сильним голосом затаврувала перед лицем можновладців підлість і безглуздість війни і водночас проголосила право кожного на свободу і правду; тим більше, що він цинив це право, як і саме життя.

Фрідріха Адлера, як відомо, помилували, однак йому не довелося відсидіти й 18 років у в'язниці суворого режиму, поза-

як він був, не домагаючись цього, 2 листопада 1918 року амністований цісарем Карлом I, останнім Габсбургом. За два роки до того, 21 жовтня 1916-го, терорист був переконаний, що тридцять восьмий рік свого життя він, безперечно, не переживе. Однак він помер лише в 1960 році, вісімдесятидворічним чоловіком, котрий у похилому віці був схожий не тільки на свого батька, але й на того, звинувачуваного перед надзвичайним судом, який приніс цілому поколінню благу вість, кожне слово якої звучало, немовби воно було саме тим закликком, якого ми, самі не здогадуючись про це, з нетерпінням чекали.

Останній раз я бачив його кілька років після Другої світової війни, в залі очікування паризького авіатерміналу. Він прибув, як і я, щоб провести Софію Лацарсфельд, представницю індивідуальної психології, яка була родом з Відня. Протягом години, яку ми провели разом, я увесь час думав про те, щоб сказати йому, що він значив колись для не по віку дорослого хлопчика, і що я тоді, під час процесу, не тільки безмежно захоплювався ним, але й любив його. І який сильний вплив усе це мало в десятиліття, які минули відтоді. Я нічого не сказав йому про це. Ми троє дуже гарно розмовляли між собою, і цей спомин аж ніяк не пасував би сюди. Крім того, я мусив був би тоді пояснювати, ба навіть виправдовуватись, чому я, незважаючи на все це, не пішов його шляхом і не став соціал-демократом.

Коли сьогодні вранці я прокинувся, розбуджений дзвонами монастиря та яскравим сяйвом червненого дня, то спробував зробити своєрідну інвентаризацію того, що я описав і розповів за останні тижні. Мені спало на думку дещо, про що варто було бодай згадати, а також інше, про що треба було розповісти докладно. Одне слово – я вже казав про це – певність того, що на тисячах сторінок повсякчас пишуться лише фрагменти, вже віддавна не будить у мені почуття, буцімто я з чимось не впорався. “Усі – цього вже давно не існує”, – говорить в якомусь моєму творі один берлінський робітник. Так от, описати все, геть усе – це також, звичайно, неможливо. Кожен, як читач, так і автор, знає, що необхідно вибирати, тобто багато чого опускати, вики-

дати у величезну корзину для сміття те, що не обов'язково повинно бути у творі, оскільки воно не є достатньо важливим, показовим, характерним: шворки, з яких не зсукано мотузку, мотузки, які не з'єдналися докупи і тепер лежать довкола, повільно зогнивають під дощем — все ще мокнуть, приречені бути і все-таки не існувати.

Лілієнбруннгассе — вулиця лілій та криниць — так звалася наша не надто коротка, не надто вузька, не надто жалюгідна вуличка. Коли я вперше почув цю назву, за годину до того, як ми покинули вошивий пансіон, мені здалося, що здійснюється моя мрія про Відень: криниця, можливо, навіть фонтан, оточений газонами лілій. Я міг би розповісти про ту мить, котрої я гадав, що ось ми, нарешті, й прибудемо туди, куди мене так довго вабило. Через годину ми були там. Це виявилось так близько, що ми легко дісталися туди пішки. Не будемо витрачати слів, щоб передати моє розчарування. Що мене, однак, і сьогодні, точніше, відтоді, як я пишу ці спогади, постійно дивує, то це та обставина, що я так багато замовчував перед тими, з ким жив в атмосфері безмежної довіри — без відчуття, немовби я щось тримаю в таємниці, а лише так, начебто це обходить тільки мене одного, начебто я повинен був упоратися з усім цим зовсім без їхньої допомоги. Мені здається, що, будучи ще зовсім молодим психологом, я відав, що навіть найдовірливіші, найбалакучіші діти мають у собі *анклави умовчання*. І все-таки мені видається майже неймовірним, що багато з того, що я переживав з такою інтенсивністю, я замовчував як батькам, так і своїм братам, хоча ми троє були дуже віддані один одному і аж ніяк не мали взаємної недовіри. Тоді, в залі очікування Air France, я думав, що, мабуть, ніколи більше не побачу літнього чоловіка, який сидів навпроти мене. Я точно знав, що я хотів, що я повинен був йому сказати, і все-таки не зробив цього. І це при тому, що я завжди охоче роблю щирі компліменти — не тільки друзям і знайомим, але й зовсім незнайомим людям і навіть своїм ворогам.

Вислів *утаїти щось*, у сенсі замовчувати, може означати, що хто-небудь відмовляється ділитися з іншими своїми знаннями або почуттями, себто ховає їх в анклаві. Як я вже згадував,

нерідко траплялося так, що, захоплений якимось письменником, художником, митцем, я писав йому вдячного листа — однак не насправді, а тільки “в голові”. Я робив це з ранньої юності, нині я інколи, не надто часто, справді пишу такі листи, але тут ідеться про те, щоб висловити вдячність комусь із друзів чи знайомих.

Деякі з авторів, книги яких мене так вражали, були ще живі, дехто з них навіть мешкав у Відні. Проте ні в мої дитячі літа, ні згодом я не відчував потреби зустрітися з ними. Що це було — побоювання, шанобливість, паралізуюче почуття невпевненості, страх розчарувати або розчаруватися самому? Либонь, все вкупі, а, крім того, ще й щось інше: у нас дома вважалося природним, що вчителів і наставників належало віддавати більше вдячності й поваги, ніж навіть найкращому батькові. При цьому, щоправда, зазвичай мали на увазі авторів здебільшого релігійних або коментаторських творів, яких найчастіше цитували, називаючи навіть не імена, а назви їхніх найважливіших книг, часом лише найперші слова. Інколи розповідали анекдоти, які не завжди показували цих учених авторів у вигідному світлі, але, незважаючи на це, хвалили їхні твори. Томи, зачитані до дірок, розтріпані й справді вже непридатні ні на що, святобливо сплювали, щоб жоден з їхніх аркушів не був коли-небудь осквернений якимось використанням.

Досить рано в мені визріло припущення, щоб не сказати — підозра, що витвір духу може бути більшим від свого автора і — узагальнюючи — дія — значнішою від діяча. Коли я, будучи десь сорокап’ятирічним, сидів навпроти Фрідріха Адлера, вчинки якого — терористичний акт, а ще більше його поведінка під час надзвичайного суду, глибоко схвилювали все моє покоління, перетворивши його на бунтарів, — коли я дивився тепер в його розумне, чуттєве обличчя, я усвідомлював, чим ми йому зобов’язані, але водночас і те, що нині він був настільки далеким від тих учинків, ба що він і вони розійшлися на таку відстань, що не існує вже ніякого моста, який міг би привести його до них. Той, хто сидів переді мною, був вельми значущою людиною, одним з політично наймудріших діячів століття; він не був терористом.

Щоб висловити це з граматичною точністю: в 1917 році, після помилювання, яке врятувало його від страти, йому можна було передбачити: “Через тридцять років Ви вже не будете вважатися терористом”.

Не тільки це було причиною того, чому я не згадав про те минуле і чому не розповів йому, який вплив воно справило на мене. Широсердий, відвертий, балакучий, щоб не сказати, велемовний, з раннього дитинства, я був *таємним* мовчуном. І в своїх романах я лише опосередковано, в третій особі час від часу порушував це мовчання; у цих спогадах я знову роблю те саме, але цього разу в першій особі; цілком свідомо я розкриваю перед самим собою і читачем те потаємне, що навіює мені, шойно я нашттовхуюся на нього в собі самому, почуття моторошності (без честолюбної словесної гри).

Влітку, коли навчальний рік уже закінчився і вступні іспити в гімназію вже завершилися, мій батько заангажував одного студента, котрий повинен був підготувати мене до осіннього екзамену. Через кілька днів після початку занять батько розтлумачив моєму вчителю й мені, що я, безперечно, зможу впоратися з тим, щоб перескочити через один клас. Моя мати запротестувала, адже зоставалося лише кілька тижнів, літо було страшенно гаряче, я був худий, як тріска, отож, це майже безглуздя – вимагати від мене таких результатів. Батько не відступав, він навіть на мить не допускав того, що я міг провалитися.

“Інструктор”, який щодня давав мені два уроки, був привітним, але безвольним молодим чоловіком помірної інтелігентності, до того ж зовсім нездатним пояснити бодай якесь математичне поняття чи теорему; безперечно, це була його вина, що я так повільно, до того ж недостатньо починав розуміти, про що там, власне кажучи, йшлося.

Упродовж тих тижнів мною знову оволоділо роздвоєння: я сподівався і водночас боявся розчарувати батька. Його звичка надмірно переоцінювати мої здібності мала б, якби я цього разу провалився, уступити місце тверезішому поглядові. Я добре пам’ятаю той суботній ранок, коли батько, а не я сам, повинен

був одержати результат іспиту. Я був охоплений якимось гарячковим неспокоєм, який дивував мене самого. Звичайно, що я був честолюбним, я знав це, і аж ніяк не хотів зазнати невдачі, тим паче, що всі друзі, наші численні гості постійно чули від батька, що я, безперечно, впораюся з цим. Він не мав права хизуватися мною, однак все вже сталося, і тепер ганьба загрожувала не тільки йому, але й мені. Він не стане, ясна річ, дорікати мені, але йому буде дуже боляче. Вже багато років, відколи почалася війна, наша сім'я зазнавала суцільних утрат. І ось тепер він мав би втратити ще й цю надмірну надію, яку він постійно покладав на мене.

Того дощового вересневого дня я біг вулицями, яких майже не знав, кварталами, які мене не цікавили. Я біг, немовби мусив від когось утікати й заодно, немовби чужі квартали були сховищем від власних думок, немовби в них легше було віднайти мужність байдужості або заспокійливий смуток резигнації. Але нічого такого я не знайшов. Значить, потрібно було скоритися, я поквапився найкоротшим шляхом додому. Я хотів розіграти веселість або принаймні незворушність, проте навіть нині мені все ще не вдається приховати яке-небудь почуття. Батько, котрий, либонь, трохи довше затримався в синагозі, вочевидь, щоби відсвяткувати чиюсь *Barmizwah* (конфірмація тринадцятилітнього), ще не повернувся. Можливо, саме цієї хвилини він довідується від секретаря гімназії на Ціркусгассе погану новину. Мати вдавала, мовби не помічає мого стану, і дала мені прочитати листа від баби Фейгі, який щойно надійшов. Як це вже зробилося у Відні моєю звичкою, я став біля вікна й задивився в небо. Його вигляд випромінював спокій, ба навіть розраду.

Нарешті я почув батьків голос і ще чийсь, зовсім чужий. Очевидно, він привів на суботній обід ореха, якогось гостя, котрого вибрав по дорозі серед більш-менш "сором'язливих" жебраків, старців-прохачів.

"Ходи, ми сідаємо до столу", – сказала мати. І коли я обернувся, додала: "Дурнику! Невже ти гадав, що не склав іспиту?" Так я довідався, що мій екзамен було зараховано.

За обідом ми не говорили про це, тому що прохач не давав нікому сказати й слова; либонь, за його професійним уявленням

він мусив розважати господарів історією свого життя. Між іншим, він робив це віртуозно і з в'їдливим гумором, отож, ми зацікавлено слухали. Він пообіцяв найближчим часом знову вшанувати нас своєю присутністю.

Навчальний рік розпочався десять днів тому, отож, я потрапив до класу, в якому місця й ролі були вже розподілені. Однокласники знали один одного понад рік. Запізнілого новачка, яким я віднині став, зустрічають зазвичай з глузливою, щоб не сказати, недовірливою, цікавістю, а відтак дивляться на нього з байдужістю. Я був одягнутий у матроську блузочку, в якій почував себе затісно, короткі штанці і довгі чорні гетри; моє взуття було жалюгідним, одна із залізних підківок наполовину відірвалася і при кожному кроці цокала об підлогу. Мене посадили на передостанній парті лівого ряду. Був саме урок латини, професор, ординаріус класу, либонь, і сам належав до втікачів, позаяк у його мові відчувався характерний для українців акцент, щойно він починав говорити трохи швидше. Мені не сподобалося його їжакувате волосся над строгим, вузьким обличчям, яке майже завжди було замкнутим.

Десь через тиждень, викликавши мене перекладати латинський текст, він різко перебив мене після першого ж речення, звелів мені піднятися на кафедру і зажадав, щоб я повторив німецький варіант. Коли я повторив, він знову сказав: “Неправильно!”— і звелів мені написати це речення на дошці, а відтак прочитати вголос; я зробив це, але він знову перебив мене, встав, підкреслив слово *Haus* і звелів мені ще раз повторити його. Відтак я повинен був робити це знову й знову, майже безперестанку, і кожного разу він реагував доганою “Неправильно!”.

Це перетворилося на гру, яка його насправді не звеселяла, проте, здавалося, наповнювала якимось незбагненим злорадством. Учні, особливо ті, що сиділи на перших партах, підігрували йому, супроводжуючи, що довше тривав цей фарс, його “Неправильно!” дедалі гучнішим, догідливішим сміхом. Перед ними стояв, безпомічно відданий на глум грізного ординаріуса, новачок у своєму потішному матроському костюмчику, який віднині, либонь, стане класним дурником.

Мій найперший досвід спілкування з державною, “християнською” школою був так само гротескним. Першого дня польська вчителька зачитувала список дітей в алфавітному порядку, котрі повинні були відповідати словом “Jestem” — я тут. Коли вона назвала ім’я Шпербер Манес, ніхто не відгукнувся. Я оглянувся, дуже здивований тим, що в класі, виявляється, є ще один Шпербер. Вчителька повторила ім’я — знову безрезультатно, однак вона помітила, що я продовжував оглядатися. Тоді вона спитала, як мене звати, і я відповів: “Шпербер”. На що вона мовила: “Ти, йолопе, чому ти не відгукнувся відразу?” Діти, доти перелякані, вибухнули гучним реготом і майже не слухали мого пояснення, що мене звати не Манес, а Муню. Так мене називала моя родина і всі знайомі; батьки просто забули повідомити мені, що у свідоцтві про народження було записане цілком незвичне, невідоме мені ім’я Манес. Отож я, маючи у містечку репутацію надзвичайно розумної дитини, мусив бути впродовж багатьох днів класним дурником, який навіть не знає свого власного імені. Щоб покарати мене, вчителька звеліла мені протягом цілого тижня повторювати п’ять разів: “Я повинен запам’ятати, як мене звать. Мене звати Шпербер Манес”...

Я не любив ані цієї сухорлявої особи з вицвілим білявим волоссям, ані поляків, ані їхньої мови. Але важливішою для моїх стосунків зі школою в Заболотіві, а згодом також у Відні, була та обставина, що вона завжди приходила в моє життя запізно. Коли мене було прийнято до польського “початкового класу”, я мав уже за своїми плечима майже три роки навчання; мені були вже знані світ і мова Біблії, та й багато чого іншого. Я вже читав по-гебрайськи і по-німецьки, чимало текстів знав напам’ять, співав пісень на їдиші, гебрайською, арамейською, німецькою та українською мовами. Я вже чимало відав про людей, про життя дорослих. Тож чи могло цікавити мене це навчання майже чужою для мене мовою? Що воно могло мені дати?

І ось я стояв на кафедрі, і мене мордував один з українців — я любив його народ, крім того, я гадав, що він розуміє, що я аж ніяк не дурний. Я повинен був, шойно сміх у класі, нарешті, влігся, знову повторювати слово *Haus* і чути його злорадний вигук

“Невірно!”. Я не знав, чого хоче від мене цей чоловік, чому він витратив уже півгодини, нічого не пояснивши і не поправивши мене, якщо я робив якусь помилку. Від цього нестерпного приниження мене звільнила раптом одна думка: все це мене не обходить. Він мордує мене не тому, що хоче чомусь навчити, а тому, що має насолоду від того, аби принижувати мене, безборонного. Я дивився повз нього у вікно, на небо, затягнуте дошовими хмарами. Я чув його голос і регіт класу, однак залишався безмовним. Що б тут не відбувалося, все це повинно було минутися, на-решті мав задзеленчати дзвінок і провістити кінець уроку.

Зненацька хтось ухопив мене за плечі й почав несамовито трясти. Це був професор, котрий підійшов до мене і, зблідши на лиці, заволав: “Ти що, збожеволів? За це ти отримуєш *Consilium abeundi*.” Я злякано відсахнувся назад. Лише тепер, мовби отямившись, я усвідомив, що відбивав ногою ритм однієї арамейської пісні, котра співається на шабат. Я підвів голову, страх покинув мене, оскільки я раптом збагнув, про що тут ішлося увесь цей час. Я виставив уперед одну ногу, відтак другу і мовив голосно, майже з криком професорові в обличчя: “Ha-us, Ha-us!”. Він відступив на кілька кроків, погрозово піднявши лінійку, яка лежала на столі, — і в цю мить задзеленчав дзвінок. В класі настала мертва тиша, пересмішники безмовно дивилися, як я, без передбаченого приписами поклону, зійшов з кафедри і вийшов з класу.

Я вимовляв слово так, мовби воно писалося “Ho-us”. Це роздратувало вчителя, хоча, можливо, він і не усвідомлював цього, ще й тому, що багато слов’ян, і не в останню чергу українці, вимовляють німецьке “au” як “ou”.

Не перерві до мене підійшло двоє учнів і запевнили мене, що вони захоплені моєю мужністю. Я хотів пояснити їм, що зовсім не мав наміру провокувати вчителя і що я, як би неймовірно це не звучало, відбивав такт, сам не помічаючи цього. Вони не повірили мені, так само, як і інші однокласники, реготуни, які в наступні дні лякливо уникали мене. Я хотів сказати обидвом хлопцям, що я так само міг і розплакатися, однак облишив це, бо після всього, що трапилося, мені була так потрібна їхня похвала

і захоплення. Вони спитали мене, чи я чув про *Шомер*, гебрейську бойскаутівську організацію “Гашомер Гацаїр”, і відразу запропонували мені стати, як і вони самі, її членом, вступити до їхньої *квуци* (група), провідник якої навчається в нашій гімназії. Вони збираються один або два рази на тиждень, найчастіше на Біберштрассе, де розучують гебрейські пісні, передусім маршові. Там управляються також в азбуці Морзе, в читанні географічних карт; часто дискутують про гебрейські проблеми і, насамперед, про Палестину. По неділях роблять вилазки у Віденський ліс — сама квуца, яка налічує п'ятнадцять хлопців, або разом з іншими групами, позаяк організація має тисячу членів або й більше, хлопців і дівчат. У Шомері всі серйозні, правила там суворі, але там також дуже весело. Вони пояснили мені, що, в разі моєї згоди, провідник їхньої квуци спуститься на другій перерві й запросить мене на наступну *зіху* (зустріч). Я вагався, це було так несподівано. Крім того, я був ще під впливом сцени на кафедрі. Однак вони наполягали і знову робили мені компліменти, яких я насправді й не заслуговував. Я не мав сили рішуче й однозначно відмовитися. Зрештою я погодився. Тим самим я прийняв рішення, яке впродовж багатьох років мало для мене ні з чим незрівнянне значення і багато в чому залишилося таким і донині.

Одним з перших наслідків цього рішення стало те, що школа майже цілковито втратила для мене будь-який інтерес. Шомер почав займати у моєму житті дедалі важливіше місце, в тому числі й під впливом подій, які дедалі швидше змінювали одну одну.

Я не став дурником класу, ординаріус хвалив мене перед усіма учнями, особливо підкреслюючи, що в латині та німецькій я чудовий граматик, і напрозорочив мені блискучу кар'єру класичного філолога. Упродовж того ж навчального року він не раз намагався своїм дружнім ставленням змусити мене забути ту сцену. Але щойно я відкривав у собі навіть найменшу схильність пробачити йому чи бодай вдати, що я можу про все забути, як я швидко притлумлював її, тому що зневажав, ба навіть ненавидів себе в такі хвилини. Між іншим, цей учитель потім кудись раптово зник ще до закінчення навчального року; очевидно, він повернувся до себе на батьківщину. Я не міг забути його і ніколи й

нікому не розповідав про це. Однак, немовби улягаючи одному давньому гебрійському прокляттю, я вже багато років тому повністю стер його ім'я зі своєї пам'яті й ніколи більше не намагався пригадати його.

Безперечно, що цей епізод міг би мене травмувати, якби мій відчай внаслідок незаслуженого, безглузкого приниження не вилився, зрештою, в бунт, на який у мене, якби він був цілком свідомим, не вистачило б мужності. Після цього легко пояснити ту обставину, що нікому, хто надалі виступав проти мене як противник або ворог, ніколи не вдавалося принизити мене. Іншим, радше курйозним наслідком цієї пригоди було те, що в жодній з мов, які мені довелося ще згодом вивчати, я ніколи не намагався притлумити або стерти свій чужинський акцент, щоб розмовляти так само, як мешканці даної місцевості. Навпаки, я повсякчас виразно наголошую, що я не “місцевий” і не маю ані найменшого бажання створювати враження, що я є або міг би бути ним. І хоча я досить добре знаю словник та характерні звороти деяких діалектів і, якщо це необхідно, користуюся ними — завжди вельми економно — у своїх романах, я все-таки ніколи не пробував розмовляти бодай на одному з них.

Восени 1917 року і взимку наша квуца збиралася в підвалі одного бюргерського будинку на Біберштрассе. Великі, неопалювані приміщення належали одному гебрійському “б'ючому” студентському об'єднанню, яке влаштувало тут свій фехтувальний зал. Тепер його члени були у війську, ми билися їхніми шпагами й шаблями, вдаючи дуелянтів — головним чином, щоб зігритися. Більшу частину часу ми проводили за вивченням івриту, історії сіоністського руху і “палестинографії”. Під час недільних вилазок у Віденський ліс ми вправлялися за гебрійськими командами: збір, шикуйсь, маршовим кроком і т.д. Я виконував усе разом з іншими дуже серйозно, ба навіть вельми ревно. Всякий мілітаризм був мені чужий. Однак, як і всі інші, я усвідомлював, що йшлося про те, аби вирватися з гебрійства Галуту. Ми не повинні, більше ніколи не повинні миритися з долею, що вороги не тільки ненавидять, але й зневажають нас; ми більше ніколи

не повинні схилитися перед ворогом, а зустрічати його з гордо розпрямленою спиною.

Наші батьки боялися без крайньої необхідності віддалятися від своїх домівок; в селах вони могли нашттовхнутися на людей, котрі вперто відмовляли їм у праві на існування. Кожна з наших груп, які здійснювали недільні вилазки, несла попереду блакитно-білий прапорець з Давидовою зіркою. Було домовлено, раз і назавжди, що ми не залишатимемо без відповіді й покарання ані образи, ані виклику. Навіть якщо ми слабші і менші числом, ніж ті, хто на нас нападає, ми повинні вистояти проти них. Високо тримати голову, дивитися кожному в обличчя, не уникати сутичок і боротьби, ніколи, більше ніколи не втікати! Цього навчав нас Шомер, а водночас і пропагованих скаутівським рухом чеснот: бути ширим, не обманювати, бути готовим допомогти, щодня робити бодай одну добру справу: “Завжди напоготові!”. Але ще до кінця 1918 року Шомер перетворився з гебрейської скаутівської організації у вільний, багато в чому справді революційний, молодіжний рух. Перший імпульс цьому процесові дали, безперечно, найстарші серед нас, молоді люди, які прибували у відпустку з фронту і розповідали, що їм довелося там пережити. Вплив російської революції розбудив інтерес до соціал-революціонерів, послідовників-народників, і до анархо-комуністичного вчення Кропоткіна, революційного князя, значно більшою мірою, ніж до марксизму. “Спогади” Кропоткіна та його “Взаємна допомога” глибоко вразили нас і, безперечно, сприяли тому, щоб схилити віденський Шомер до тих ідей та цілей, які пізніше були здійснені в кіббуцах.

Для нас було важливе все: майже військовий вишкіл під час фізичних вправ, форсованих маршів, користування солдатською термінологією; цілком вільні, безкінчені дискусії, в яких сперечалися до хрипоті і звільнялися від будь-якого тиску; зростаючий протест проти війни, проти кожного, хто наживався на ній, проти всього буржуазного і проти всього авторитарного; бойові марші та тужливі народні пісні на їдиші, революційні пісні гебрейського і негебрейського робітничого руху і *нігунім*, мелодії, які співалися в домівках і синагогах хасидів.

Члени Шомеру, переважно гімназисти і студенти, походили з буржуазних або дрібнобуржуазних родин, які втекли до Відня з Галичини та Буковини. Їхній соціальний стан мав би виробити у них схильність до певної асиміляції, до поступового віддалення від гебрейства, від його віровчення, його звичаїв. І тут організація втрутилася в життя молодих людей та їхніх родин негадано суперечливим способом. Свідома чи несвідома тенденція до асиміляції поступилася місцем рішучій волі до діяльного гебрейського буття, але водночас молода генерація відчувувалася від старшої і потрапляла у відкритий конфлікт з традиційним способом життя, а, отже, й зі своїми батьками. Розрив між поколіннями, який всюди загрожує емігрантським родинам, став завдяки Шомеру майже неминучим і був для батьків здебільшого незрозумілим. Вони боялися, що їхні діти можуть відійти від гебрейства і, таким чином, від них самих. Останнє якраз і трапилося, але не тому, що їхні діти асимілювалися, а тому, що вони хотіли бути іншими, ніж їхні батьки й матері, котрі ніяк не могли позбутися почуття, що їхнє гебрейство Галуту відкидається майже з презирством; для них це було страшенно боляче, проте діти, здавалося, до цього ставилися абсолютно байдуже. Але так тільки здавалося, тому що мої товариші, безперечно, відчували те ж саме, що й я: в організації я знайшов *оте ми*, до якого мене вабило ще від зими 1915-го. Тоді я не міг знати, що почуватиму себе пов'язаним зі спільнотою, яка послабить і, врешті-решт, розірве мою єдність із родиною — причому, не порушуючи емоційного зв'язку з батьками. В нашому випадку це пояснювалося не тільки відмінністю поколінь та їхніми природними розбіжностями, але й насамперед тим, що ми, молоді, аби прийти в умовах урбаністичної, відкритої світові цивілізації, до самих себе, хоч і зберегли дещо від містечка, але вже в жодному разі не хотіли належати до нього. Це був початок кризи з тривожними, частково руйнівними наслідками, масштабу яких, гадаю, тоді ніхто не міг передбачити.

Лише взимку 1917-1918 років населення Відня збагнуло, що його скарги на голод і всілякі дефіцити були хоча й обгрунто-

вані, проте певною мірою перебільшені. Бо лише тепер життя почало ставати з кожним днем усе важчим. Часом здавалося, що велике місто майже задихається, наче важко хворий.

Погано вдягнуті, недостатньо захищені від холоду й вологи, віденці мушили годинами вистоювати на тротуарах: займали чергу. Вранці, за будь-якої пори дня, звичайно, але тепер нерідко черги виникали ще задовго до того, як починало світати, і, нарешті, посеред ночі. Кожен хотів мати бодай відносну певність, що якісь товари ще залишаться, коли черга дійде, нарешті, до нього. Адже надто часто траплялося так, що після такої вистоюної ночі табличка “Продано” вивішувалася саме в ту мить, коли, нарешті, ти просувався до порога крамниці. Так, мешканці Відня — жінки, чоловіки, старі, діти — вистоювали довгі години вітряних, морозних, дощових ночей на погано або й зовсім неосвітлених вулицях у сподіванні роздобути кілограм картоплі, яка часто була перемерзла і заледве їстівна. Це кінець, гірше вже не може бути — так втішали один одного в чергах, проте виявлялося, що могло бути ще гірше.

Хоч як батьки намагалися уникнути цього, однак, зрештою, стало необхідним, щоб і ми, діти, стояли в черзі. Тоді все, що влітку 1916-го так розчарувало мене в цьому місті, зробилося дріб'язковим. Тепер ішлося не про цісарську розкіш, а про загальне страждання, яке так змінило людські обличчя, що вони часом почали здаватися подібними одне до одного, навіть тоді, коли дивитися на них зблизька. Це відбувалося тому, що *чиста людяність*, яка відбивається на виснаженому голодом обличчі, виявляється лише в небагатьох, ледь варійованих формах.

Тоді я ще не знав експресіоністського мистецтва і, напевне, навряд чи зрозумів би цей вислів; я ще не бачив картин Егона Шіле і творів кубістів. Коли — десь через два роки — я зіткнувся з ними, то впізнав у них дивним чином спотворені, перекошені, сковані холодом обличчя людей, серед яких я ще до світання чи в сірих вранішніх сугінках, смиренно й розлючено водночас, нерідко промоклий і перемерзлий, чекав на те, аби крамар, нарешті, почав продавати, і щоби я увійшов до його крамниці, перш ніж він усе розпродасть.

Я дуже часто згадував про голодний, заляклий, принижений Відень – з глибоким співчуттям, але також зі здивуванням і захопленням. В той час було багато концертів – я, щоправда, ще не відвідував їх, але уважно читав афіші; в театрах були аншлаги; доповіді, лекції і рецитації щовечора збирали переповнені зали, хоча вони недостатньо або й взагалі не опалювалися. В кількох хвилинах ходу від моєї вулиці, за продуктовою біржею на Таборштрассе, однією гебррейською філантропічною організацією під керівництвом надзвичайно активної, відносно молоді жінки на ім'я Аніта Мюллер було обладнано скромну чайну, яка кишла від люду аж до закриття. Клієнтура складалася зі старих, бездітних солдатських дружин, відпускників, родини яких проживали на окупованих ворогом територіях, інвалідів війни та професійних жебраків.

Завдяки народній бібліотеці у мене завжди було вдосталь книг; щобільше я читав, то нестримнішою ставала моя читацька жага. Кожна книга відсилала мене до багатьох інших і демонструвала мені, як мало я знаю і скільки рандеву з сотнями, тисячами письменників, з безліччю творів у мене попереду. Всі ці книги належали, однак, до передвоєнного часу, крім здебільшого пустопорожніх, потішно гіперболізованих патріотичних книжечок про війну. Мініатюрного вечірнього листка, найдешевшої газетки, постійним читачем якої я був, уже не вистачало. У кав'ярнях викладали десятки щоденних газет і тижневиків, проте я не міг дозволити собі відвідини кав'ярні, позаяк тим часом позбувся своєї посади роздавача столових приборів, а, отже, і свого доходу. Про це, між іншим, не могло бути мови ще й тому, що на підлітків мого віку там дивилися косо, якщо вони приходили без дорослих.

У чайній – її називали, наскільки пригадую, залом – я став постійним вечірнім клієнтом, позаяк там була величезна кількість газет, котрі, щоправда, не завжди виявлялися комплекtnими, оскільки вони проходили через надто багато рук. Намагання персоналу і доброчинних помічниць трохи стлумлювати гармидер, дбати про порядок і чистоту, по суті, не мали успіху. Я при звичаївся не чути під час читання розмов, які безугавно долинали до моїх вух.

У цій залі я зустрів чоловіка, який так часто міняв своє ім'я, немовби намагався стати невловимим. Але позаяк кожен знав, що він один і той самий, яким би новим іменем себе не називав, то все це було грою, яка, безперечно, звеселяла насамперед його самого, але інколи й інших.

Я мав саме намір взяти собі газету, яку помітив на одному зі стільців, коли хтось іззаду схопив мене за руку. Я обернувся і побачив хворобливого чоловіка з виснаженим від голоду обличчям. Він носив військовий мундир без погонів і – хоча в залі було дуже тепло – мав на голові сіру хутрянну шапку; правий рукав був порожній і звисав додолу, отже, він був інвалідом війни. Він висмикнув газету з моїх рук і сказав суворим тоном: “Спочатку я, а потім ти!” Я безмовно глянув на нього, зніяковілий, позаяк не знав, як поводити себе – буде це виявом боягузтва, коли я уступлю йому, чи невихованості, коли почну сперечатися з калікою за газету, яку я так само можу прочитати й після нього. Моє зніяковіння зростало, аж тут раптом він вибухнув диким реготом, який принадив двох молодих вояків у злиденних мундирах, котрі стали біля нього. Вони поглянули на мене спершу з цікавістю, а відтак розсміялися мені в обличчя, але так, як сміються в класі улесливі учні, щоб догодити вчителю, який намагається бути дотепним. На знак однорукого вони відразу змовкли. Елегантним жестом він запросив мене сісти за його стіл, куди піділи й два його приятелі. Він сказав:

“Я – старший лейтенант Грімме. А може я ніякий не старший лейтенант. А крім того, це нікого не обходить, як мене звати – Грімме чи яюсь інакше. Ясно? Гарзд. А як тебе звати? Хто ти, чого приходиш сюди щовечора? В тебе немає рідні чи ти бродяга, валандайко?”

Якусь мить я роздумував чи відповісти йому, а відтак зробив це досить докладно, оскільки мав відчуття, що цей чоловік чимось близький мені; я хотів з'ясувати, чим. Те, що я його зацікавив, не здивувало мене, адже дедалі частіше траплялося, що дорослі заходили зі мною в розмову. А я, як уже згадувалося, розмовляв і розмовляю охоче. Коли я скінчив, він показав на газету і сказав: “Ну, якщо ти вже, так би мовити, політик, то

відразу скажи мені, хто такий цей Керенський, чого він хоче? І хто такий, наприклад, Мартов? І хто такий Троцький, і хто Ленін? Чого, власне кажучи, ці люди хочуть? А ти сам, за кого ти?"

З наростаючим нетерпінням він слухав мою відповідь, на-решті, перебив мене і пояснив: "Гаразд, ти знаєш і не знаєш. Або ти знаєш, але не розумієш. Або розумієш, але неправильно — так, як ці два телепні, які не дають мені спокою. Обидва на-стільки дурні, що почуваються щасливими навіть у цьому світі. Той, що біля тебе, зветься Янкель, проте він вдячний, коли його називають Ульріхом. Крім того, він страждає на манію величі, позаяк стверджує, що був єфрейтором. Цей другий, його звати Хаскелем, був би Спінозою, коли б він був такий розумний, як добрий. Так, а тепер забирай цей паршивий листок і сядь собі кудись інде. Завтра або післязавтра я поясню тобі, хто є хто і що є що".

Я швидко встав і хотів простягнути йому руку, але зава-гався, оскільки це могло б бути йому неприємно. Отож, я тільки усміхнувся. Він зняв хутряну шапку і помахав мені нею з над-мірною іронією. Ульріх і Хаскель знову голосно засміялися.

Я чекав наступної зустрічі з великим нетерпінням, однак вона розчарувала мене. Грімме немовби підмінили, він безперес-танку говорив, проте я ледве розумів щось із того, що він викла-дав так старанно і часом, як мені здавалося, з необгрунтованим запалом. Слова виходили з його напіввідкритих уст погано арти-кульовані, мовби сплюснуті; здавалося, ніби вони зависають на тремтячих губах, наче слиз, перш ніж він їх випльовував, стра-шенно сердитий на себе самого.

З часом я звик до цього, став терпляче слухати, особливо після того, як Хаскель пояснив мені цю дивну, досить часто по-вторювану метаморфозу: старший лейтенант не виносить встав-ної щелепи, яка подразнює йому ясна, викликаючи набрякання й рани, тому інколи посеред дня він виймає її з рота. "Зі встав-ними зубами йому недобре, але тоді він може розмовляти, як людина. А без них йому погано", — мовив Хаскель. "Бідний пан Краков'як! Правої руки немає, зубів немає, а серце й легені та-кож не такі, якими мали б бути!"

Грімме-Краков'як дав мені вже протягом перших розмов зрозуміти, що він активно готує революцію — не тільки він сам, звичайно, але не так вже й багато було тих, котрі б так точно, як він, знали: по-перше, що неодмінно треба зробити, по-друге, чому неодмінно треба перешкодити. Він посилався при цьому на людей, імена яких мені нічого не говорили, котрі, проте, зустрічалися в тих тонесеньких брошурках, які він давав мені читати. Я не мав права брати їх з собою, а мусив “ковтати” на місці, як він висловлювався, — мовою, котра, хоч і була вільною від помилок, все ж видавалася надто химерною, позаяк словниковий рівень повсякчас, іноді й посередині фрази, мінявся. То він говорив, як робітник, найчастіше, як один з тих віденських чехів, “богемнімецьку” мову котрих їхні місцеві сусіди нерідко передражнявали з іронією, а часом з викличною зневагою; то він вдавався до літературної мови, яка часто справляла враження надмірної пишноти. Це траплялося особливо тоді, коли він викладав, що віднині існує тільки один шлях звільнення людства: революція, яка не залишить каменя на камені. Її мета — *безвладний* соціалізм, здійснення найсуворішої, тобто найгуманнішої, анархічної програми. Бліді, запалі щоки Грімме рожевіли, коли він вимовляв це слово; коли він зі вставною щелепою в роті казав “безвладний соціалізм”, це звучало як назва любовного вірша.

Сам того не бажаючи, я спричинив першу з багатьох криз у наших стосунках. Я назвав ім'я Троцького, процитував за газетою одне з його положень і сказав, що завдяки йому і Леніну війна незабаром закінчиться. Грімме перебив мене: “Ти мелеш те, що патякають газети. Ти тупішаєш з кожним днем”. Він говорив безупину, його запальність не знала меж. Раптом він вирвав з рота свою вставну щелепу і замовк. Я покинув його стіл, а невдовзі мене наздогнав Ульріх, який сказав, що пан старший лейтенант не міг більше терпіти мій вигляд, оскільки я лицемір і дурень, як і всі марксисти. Я знав тоді лише окремі цитати з Маркса, які час від часу передруковувалися в газетах; не відав достеменно, хто такі марксисти, і не думав бути одним із них. Я був проти війни, за рівноправність усіх людей і всіх народів, особливо гебреїв, яким у стількох країнах відмовляють у ній, за геб-

рейську вітчизну в Палестині, яку кілька тижнів тому пообіцяв гебреям лорд Бальфур. Позаяк Керенський продовжував війну і після повалення царя, то він був ворогом; позаяк Ленін і Троцький негайно хотіли укласти мир, перемога їхньої революції означала благо для всіх народів, які були царськими підданими, і для всіх бідних, особливо для селян – так вважав не тільки я, але й багато інших.

Десь через два тижні до мене в куток навідався Хаскель, відірвав мене від читання і зажадав негайно повернутися до Краков'яка. Я відповів йому, що, можливо, колись я це й зроблю, але не зараз і не за наказом. “Що значить – не зараз?” – спитав Хаскель, за походженням сільський гебрей, в якому все було надто широким: обличчя, плечі, руки. Він поглянув на мене з таким здивуванням, немовби я раптом змінився на його очах до невпізнаваності. Він сів біля мене і почав тугіше натягувати свої обмотки, які погрожували остаточно сповзти. Водночас він бурмотів собі щось під ніс, мовби розмовляючи сам з собою: “Якщо офіцер кличе, то треба йти. Що трапилось, що він тобі заподіяв? Він плюнув тобі у суп? Пан Краков'як нещасний, він харкає кров'ю, а тут приходить якийсь хлопчисько і намагається його ще більше розсердити”. Я вдавав, мовби не слухаю його, і читав собі далі. Нарешті він устав, розважливо подивився навколо себе, з його грудей вирвалося гучне зітхання. Раптом він вхопив мене своїми ручиськами за стегна, я боронився, всі дивилися на нас – на цього гебрейського селянина у військовому мундирі і на мене, котрого він то ніс, то штовхав, аж поки ми не дісталися, нарешті, до столика Грімме. Хаскель обережно посадив мене на стілець. Шум у залі стих, всі погляди були спрямовані на нас, на мене, так би мовити, викраденого, на однорукого, який для інших вже давно був страховиськом, і на Хаскеля, що стояв з розпростертими руками, немовби знову збирався вхопити мене. Я повинен був би запротестувати, однак я розсміявся, мій сміх швидко підхопили інші, він заповнив усю залу і ніяк не віщухав. Від сміху в мене аж сльози виступили на очах, однак, можливо, ще й тому, що наді мною вчинили насильство.

Грімме, сміх якого був схожий на дикий гавкіт, зайшовся приступом кашлю. Коли він, нарешті, оговтався, то попрохав

жестом руки заспокоїтись. Він мовив: “Протри свої очі і прочитай!” Він тримав переді мною набраний гебрайськими літерами журнал на їдиші. Коли він помітив, що я не звик читати на їдиші, то пояснив, що мова йде про щомісячний часопис, який довгими обхідними шляхами прибув з Америки. З його натяків важко було збагнути, хто видавав цей журнал — анархісти чи соціал-революціонери. Те, що він мені прочитав, були підкреслені ним речення з однієї статті про Троцького, який був зображений на фотографії, знятій в 1903 році. Тоді ще 25-літній Троцький був не дуже подібний на вождя переможної революції, на свої портрети, які газети цими днями вмщали майже щоденно.

Я уважно слухав, позаяк це було цікаво. Кожен говорив про Троцького, але тільки тепер я довідався, хто насправді цей чоловік. Автор цієї довгої статті був у 1905 році членом очолюваної Троцьким Петроградської Ради і пізніше, в Америці, неодноразово спілкувався з ним. Чому Грімме надавав особливої ваги, то це аргументам, які наводила ця стаття проти Троцького і проти марксизму, як проти меншовиків, так і проти більшовиків. Я не все розумів, передусім натяки на якісь з’їзди і суперечки, більшість імен нічого не говорила мені. Хоча я й вважався книгогризом, однак я ще ніколи не читав жодної політичної книжки. Тут Грімме мав рацію, тепер я сам переконався в цьому, — я нічого не знав, мало розумів, до того ж неправильно. Бо те, що автор статті написав у вересні 1917 року, зводилося до того, що Троцький, Ленін і всі інші, подібні до них, не збираються, в разі своєї перемоги, нікого визволяти — ні пролетаріат, ні селянство, ні пригнічені царем народи, а встановлять іменем революції диктатуру, нову деспотію. Певна річ, що для моїх вух це звучало нечувано, це було, як сказав я Грімме, неймовірним, якимось злісним наклепом. Звичайно, що я знову розсердив його, однак цього разу він опанував себе і виголосив переді мною цілу промову. Йому не вдалося переконати мене, я майже не слухав його і мав тільки одне бажання: якомога швидше піти від нього. Він, здавалося, не помічав цього і говорив далі. Нарешті стало пізно, а крім того, сказав я, йдеться ж не про те, щоб переконати саме мене.

“Ти помиляєшся. Я вірю в окрему особистість. Адже кожен є єдиним і неповторним”, — сказав Грімме, присаджуючи мене.

“Я не розумію цього, — перебив я його і підвівся. — Революцію, як у березні, так і в листопаді здійснили маси”.

“Ну і йди до своїх мас, — закричав Грімме. — І щоб я тебе тут більше не бачив, йди до дідька!”

Я залишив його та його гротескний почет, засмучений тим, що все між нами так скінчилося, і все ж задоволений, що всьому цьому настав край. Я знав відтепер його хаотичні думки, але не бачив, до чого їх можна було б прикласти. Те, що він знову і знову доводив з такою запальністю, суперечило всьому тому, чого я шукав у Шомері й знаходив майже при кожній нашій зустрічі: почуття спільноти і водночас свободи. Всі ми вірили в те, що народ, кожен народ наділений великими чеснотами, творчими силами, і що нові часи належать йому: вони невпинно наближаються.

Але й з іншої причини я був радий цьому розриву. Цей нетерплячий чоловік обтяжував мене, позаяк він, здавалося, постійно чогось очікував від мене — я не відав точно, чого. Щоби я з ним у всьому погоджувався? Можливо. Але якби я й хотів удавати з себе його однодумця, то навряд чи впорався би з цим, і він, безперечно, викрив би мене. Крім того, я відчував, що тут ідеться зовсім не про мене, що йому важило не на мені або дуже мало на мені. Він знав, що йому відведено вельми короткий строк, і тому я був для нього немовби майбутній свідок. Я знаю це тепер, бо відтоді я досить часто зустрічався зі старими людьми, які були в пошуках своїх майбутніх свідків. А часом я й сам змушений долати спокусу розмовляти з молодого людиною так, немовби вона є посланцем майбутніх поколінь. І як часто відомі, ба й знамениті люди розкладали переді мною, навіть коли я був уже далеко не молодим, елементи некролога або біографічного есею в надії, що в потрібний момент я знайду для них бажане їм використання.

Але взимку 1917-1918-го я був лише дванадцятирічним підлітком, чого ж міг чекати від мене хворий чоловік? Так, він знав, що я належав до Шомеру, і він міг сподіватися, що я впливатиму в дусі його ідей на своїх товаришів. Він вірив у майбутній урожай, ішлося лише про те, щоб засіяти ниву; я повинен був стати його сіячем.

Він залишився для мене чужим, тому що мені не вдалося довідатися від нього самого, як його насправді звали, де була його рідня. Я знав тільки його вік — йому було 32 роки. Ульріх говорив про нього захоплено й хитро, немовби знецінюючи його особу завдяки ефекту відсакування; він стверджував, що Грімме звати Йонас, що він походить з багатой краківської родини, що він посварився зі своєю овдовою матір'ю та своєю молодою дружиною і відмовляється взяти від них бодай один геллер. Однак Ульріх і Хаскель забезпечували старшого лейтенанта грішми, які давала їм його мати. “І знаєш, що я тобі скажу? Наш пан Йонас — Краков'як — Грімме — Лещинський чудово знає про це. Він бере ці гроші, але він воліє, щоб ми були такими дурними, аби не помічати, що він усе знає”. Іншим разом цей лицемірний Ульріх пояснив мені, що він і Хаскель такі віддані старшому лейтенантові, бо обидва вони лише завдяки йому були “суперарбітровані”, тобто звільнені від військової служби.

Те, що я довідався таким чином, було незначним, неточним і непевним. Але в той момент мені не хотілося знати більше, тому що я віддалявся від чайної, від старих, прохачів і від Грімме. Шомер дедалі більше поглинав мене, тепер і ранніми вечорами. В пізні вечірні години я мусив допомагати вдома. Ми набивали цигарки — один спритний молодик приносив тютюн і гільзи, які ми, згідно з його інструкціями, економно набивали. Як він діставав тютюн, було його таємницею, гордо повторював він. Ця домашня робота непогано оплачувалась. Крім того, ми були залучені всі, крім найменшого брата, а часом нам також допомагав хтось із гостей, котрі й далі часто бували в нас, хоча чимало втікачів уже повернулися на звільнені землі. Школа забирала у мене не більше, ніж півдня, позаяк я виконував свої домашні завдання зазвичай на перервах. На уроках я читав, щойно випадала найменша нагода; я завжди тримав книгу на парті або під партою. Нам, товаришам по Шомеру, було про що поговорити, ми писали один одному записки. Професори часом ловили нас на цьому, читали, похитуючи головою, наші послання, алюзивні тексти яких залишалися для них незбагненими. Найрозумніші вчителі дуже швидко усвідомили, що їхні докори й огудливі слова не справляли на нас ніякого враження, і лишили нас у спокої. У

передмові до тому есеїв “Ахіллесова п’ята” я описав одну сцену, яка розігралася в перші місяці 1918 року. Викликаний розповісти все, що я знаю про героя Ахіллеса, я тоді сказав:

“Ахіллес не був ані справжнім воїном, ані героєм, позаяк його майже ідеальна невразливість робила його нездатним бути мужнім чи боягузливим. Ні, він не мав ніякого права брати участь у герцях так легко вразливих людей!”

Вчитель пильно дивився на зневажувача Ахіллеса: це був погано вдягнутий підліток, худий від недоїдання, жертва обмежень і спекулянтів, який вже в одинадцять років мусив стати здобиччю бунтарських ідей.

Претензії на авторитет з боку вчителів, загалом дорослих не змінилися, однак лише найдурніші й найвідсталіші серед них не могли не помітити, що віра в легітимність їхніх претензій суттєво підупала. На нас ще нерідко гримали, ми повинні були виконувати штрафні завдання або відсиджувати по кілька годин після уроків, однак ці удари влучали обіч цілі: леза стали настільки тупими, що можна було подумати, наче сталь клинців перетворилася на трухляве дерево.

Я аж ніяк не був “зухвалим” підлітком, однак звук, ба й жадав кожному дивитися у вічі. І це була, либонь, тільки вдавана меланхолійна зарозумілість, котра могла часом справляти враження виклику. Але я нікого не хотів провокувати, ні вчителів, ні, тим паче, старшого лейтенанта Грімме, однак те, що я вважав істинним, я міг, можливо, й приховувати, але не спотворювати чи відкидати. Через це я також не хотів більше зустрічатися з ним; а ще тому, що мав у Шомері змогу говорити про все, і тому, що я відкрив там для себе щастя дружби, котре упродовж десятиліть набувало для мене дедалі більшого значення.

Приблизно в цей час в одному з віденських театрів трапився випадок, який обговорювали в газетах, але також і в нас дома, під час набивання цигарок — молодий відпускник вистрелив під час вистави в актора, який в ролі слідчого розумно, але підступно — як вважалося — допитував одного молодого чоловіка. Йшлося про драматичну версію роману Достоєвського “Злочин і

кара”. До того я читав уже чимало оповідань Максима Горького, “Козаків” Толстого і повісті Гоголя. Проте лише після цього випадку я прочитав роман Достоевського, враження від якого — як і від інших його творів — я намагався пояснити в одному біографічному есеї:

“Я з’ясував для себе, що все, приналежне до вигаданого, в просторі й часі такого далекого, світу Достоевського, так близько обходило мене, немовби я сам ненароком потрапив туди і вже ніколи не зможу віднайти шлях назад. Сьогодні, через півстоліття, ця фікція продовжує зберігати для мене той самий, бентежливий рівень дійсності. Ти не стоїш осторонь його творів, вони втягують тебе, поглинають — це так, немовби, споглядаючи якусь картину, скажімо, пейзаж, якась незнана сила раптом переносить нас з нашого власного простору в простір, зображений на картині. Той, хто читає Достоевського так, як він має бути прочитаний, стає співучасником всього і втягується настільки, що, мовби силою якихось злих чарів, стає спільником і винним”.

Отож зрозуміло, що моя зустріч з Родіоном Раскольниковим належить до найважливіших подій моєї ранньої юності — мені йшов тоді тринадцятий рік. Жоден уважний читач, незалежно від віку, не може уникнути приголомшливого враження, яке молодий Родіон справляє як своїм страхотливим учинком, так і — можливо, ще нав’язливіше, болісніше — вдаваною, невблаганно суворою логікою своїх сум’ять. Все, що він шукав, казав, чинив або не чинив, пекуче цікавило мене, але я не любив його і відразливо ставився до його підступного убивства. Цьому романові я завдячую й досі чинним застереженням від однієї з найнебезпечніших спокус: від *фальшивої альтернативи*. І все-таки одного разу я допустив її, в політиці. Це відбулося в ті кілька надзвичайно важких років, коли здавалося майже неможливим відхилити нав’язувану з обох боків фальшиву альтернативу.

Під впливом Достоевського я вперше почав зважувати, чи не стати мені письменником, романістом. Ні, я не хотів стати таким, як він, писати, як він, не хотів вигадувати ніяких Раскольникових, ніяких знедолених пияків і безневинних повій. Але чого ж я тоді хотів? Я не знав цього, і це питання мене аж ніяк

не тривожило. Я досить часто думав про майбутнє, однак лише як той, хто належить до колективного *ми*; майбутнє належатиме нам, не мені, але *також* і мені.

У кінці нашої вулиці, майже біля мосту Марієнбрюкке, знаходилась народна кухня, обладнана якимось кооперативом в одному з підвальних приміщень. Вона була трохи кращою, ніж гебрейська, в якій я працював, не така жалюгідна, радше схожа на ті зали для зібрань, які тоді орендували в другосортних готелях для доповідей, концертів і більших родинних свят. Позаяк з кожним днем все важче було знайти щось поїсти, кооператив орендував це приміщення майже щовечора. Мене пускали на всі тамтешні заходи здебільшого без перепустки; я був молодим, виглядав бідно, крім того, я сідав зазвичай в одному із задніх рядів — не зі скромності, а тому, що так я міг легше зникнути, якщо пропонувані програми були мені нецікаві або якщо я мусив раніше прийти додому, де мене високо цінували як набивача цигарок. Це була, очевидно, єдина ручна робота, в якій я перевершував посередній рівень.

У цьому підвалі мені довелося, на своє велике здивування, десь через два місяці після нашого розриву, знову зустріти старшого лейтенанта. Це було легальне, тобто дозволене поліцією, однак, по суті, політичне зібрання, оголошене під назвою “Завтрашній світ”. Звичайно, був присутній поліцейський агент, однак він не сидів, як це було прийнято на політичних заходах, на кону. Зала була майже повною, публіка складалася з постійних клієнтів їдальні та з людей, яких там зазвичай не бачили. Виступала струнка, вдягнута в чорне жінка. Спочатку її фрази були ледве чутні, однак це дуже швидко змінилося, тому що вона раптом заговорила так, немовби їй належало виступити проти якоїсь злочинної провокації. Упродовж цілої півгодини вона повторювала зі зростаючим запалом твердження, яке вона підносила як доведене: тільки тому, що люди їдять м’ясо, вони ведуть війни. А звідси всі наші біди. Той, хто хоче миру, повинен починати з себе самого, повинен стати вегетаріанцем. Вегетаріанці —

наймирніші люди. Вони не можуть бути інакшими - тільки прихильними і миролюбними.

Після неї слово взяв чоловік у чорних окулярах, інвалід війни. Він почав і закінчив свою коротку промову закликом: "Не допустимо більше війни!" Зібрання повторило ці слова, якась стара жінка відвела незрячого назад на його місце. Відтак почалася детально оголошена в програмі музична частина. Якийсь на диво вгодований скрипаль грав без супроводу революційні пісні, які сприймали бурхливими оплесками. Вже немолодий, борода-тий чоловік, який відтак взяв слово, з самого початку виявився досвідченим оратором: "Завтрашній світ, — так зветься наша тема, — сказав він у своїх перших фразах. — Цей світ уже почався. Сьогодні — вже завтра, щоправда, не тут, а в Петрограді і в Москві". Залунали вигуки: "Браво, хай живе Троцький!" Оратор подякував за оплески кивком голови; він був упевнений у своїй правоті і в своїх друзях, які були добре розподілені в залі. Як тільки він закінчував якусь фразу фортіссімо, вони плескали у долоні. Він засунув одну руку в кишеню штанів, відкинув голову назад — тепер він нагадував Леніна, який був зображений у такій позі на одному газетному знімку.

Невдовзі після цього трапився, цілком несподівано, прикрий інцидент. Щойно оратор піднесеним тоном проголосив: "Завтрашня свобода, справжня свобода вже існує там, де владу сьогодні мають Ради," — почувся дикий вигук: "Брехня, брехня, ганебний маскарад!" Це раптом озвався Грімме, піднятим кулаком він показав на оратора і прокричав: "Не Радам належить там влада, а більшовицькій кліці, яка відібрала її у робітничих та солдатських Рад, а Установчі збори розіграла багнетами". Слова немовби захлиналися, лише окремі з них можна було розібрати, проте відчувалося, що однорукий виливав довго стримуване обурення і що він знав, про що говорить. Я підстрибнув у своєму кутку і дивився на нього, як він стояв там у світлі яскравої лампи, що звисала зі стелі, з чолом, зрошеним потом під темним волоссям, з палаючими очима, тремтячими губами. Я вперше бачив його в костюмі; в цивільному одязі він виглядав, мовби переодягнений. Було помітно, що він з усіх сил намагається опа-

нувати себе і свій голос, але це йому не вдавалося. Коли ж його почали перебивати численними криками, лайливо називаючи контрреволюціонером, егоїстом, анархічним горлопаном і, зрештою, оплачуваним провокатором, він остаточно втратив самовладання – його слова взагалі перестали бути зрозумілими. Дехто сміявся; я не міг більше цього витримати і швидко покинув зал. Допомогти йому я не міг, крім того, я знав, як боляче він би сприйняв це, коли б довідався, що я був свідком його поразки.

Цієї ночі я не міг заснути. Вперше в житті жодна книга не могла розрадити мене, тому що всі ці години мене ніяк не полишала думка про людину, котра, по суті, була мені чужою: думка про того свавільного “єдиного”, цього важкохворого одnorукого, який знав усе краще від інших і повсякчас велів двом ігнорантам підтверджувати це, який мріяв про безвладний соціалізм, котрий змінить усе життя, переможе смуток і смерть. Не співчуття до нього, яке я носив у своєму серці, наче якийсь затаєний біль, так бентежило мене, а подібність ситуації переслідуваного юрбою одинака, яка повсякчас пробуджувала в мені неприємний спогад про молодого божевільного, якого хлопчиська – і я серед них – закидали колись камінням. Цього разу я був безневинний, але чи не слід було мені прийти на допомогу Грімме? Хоча що я міг би вдіяти – хлопчисько супроти дорослих, котрі були згруповані навколо політика, чудово вишколеного промовця? Нічим, абсолютно нічим я не міг би йому зарадити, казав я собі. А крім того, він почав із образливих слів і, таким чином, настроїв проти себе не тільки промовця, але й публіку. І, нарешті, я вже тривалий час уникав чайної, тому що був не згоден з ним і не терпів більше його присутності. Все це так, але могло й бути, казав я собі, що я мовчав, а відтак тихенько вислизнув із зали тому, що мені бракувало мужності бодай одним-єдиним словечком заступитися за атакованого з усіх боків анархіста. А, може, я не посмів послати важкохворому, цілковито ізольованому чоловікові бодай найменший знак солідарності зі страху, з боягузтва? Йому було б боляче, якби він довідався, що я став свідком інциденту? Можливо. Але чи не було б набагато краще почекати його біля виходу і провести його додому?

Ця безсонна ніч так чітко закарбувалася в моїй пам'яті, бо я тоді вперше засумнівався у власній мотивації. Я не мав і не маю схильності до самоїдства, безплідні мрії, особливо в поганому настрої, мені абсолютно чужі. Але я кружляв по колу, оскільки не бачив, що моя постановка питання хоча й була чесною, зате марнославною. Я ще не знав, що самозвинувачення маскує виправдання, звільнення від вини і невимовлену самопохвалу. Звичайно, мої сумніви були щирими, однак за ними і за докорами, які я сам собі закидав і водночас спростовував, гніздилося марнославство, котре зміцнює почуття самоцінності звинувачуваного, коли він виступає своїм власним суддею.

У той час, себто навесні 1918-го, прискорився процес реформування нашої молодіжної організації – щоправда, не зовнішньо, позаяк ми так само, як і раніше, марширували в шеренгах польовими дорогами, бойскаутські ігри в лісі чи в лузі приносили нам насолоду, – але це було, так би мовити, тільки залишкове явище, адже ми були переконані в тому, що все повинно змінитися. Навіть наймолодші у русі поступово усвідомлювали, що йшлося про те, аби встановити, як виховання могло б стати суспільним вихованням і як могли б бути сформовані *молодіжна культура, нова молода людина*. Ця мрія про вічну весну прийшла до нас від німецького молодіжного руху, від тієї клятви на узвишші Гогер Майснер, біля Касселя, якою молоді люди заприсяглися надалі жити за законами внутрішньої правди. Наше заперечення суспільства, авторитарної школи і буржуазно-дрібнобуржуазних людей живилося, між іншим, тим ювенізмом Густава Вінекена, який примушував нас вірити в те, що молодість є не тільки перехідною біологічною фазою, але й що вона може створювати фундаментально нові вартості, а в майбутньому і здолати буржуазну культуру дорослих.

Дивно, як усе спліталася, зливалася до купи і ставало єдиним акордом: ми збагачували нашу пісенну скарбницю завдяки збірці народних пісень “*Zupfgeigenhansel*” і з однаковою радістю співали старовинні пісні ландскнехтів, хасидські ніггунім, німецькі канони й революційні пісні, що приходили з Росії. І ми

з розплющеними очима мріяли про омолоджений гебрейський народ, який створить на піднятій ним, осушеній, звільненій від каміння землі в Палестині нове суспільство. Ми не могли виміряти, який відсоток з усього цього був лише бажанням, передчуттям, а який цілком реалістичним, великим планом. Посеред жахливої воєнної нужди, яку кожен з нас відчував на власній шкірі, ми жили надіями, які проспективно відсували наші будні в минуле. Цілком можливо, що я тому з такою інтенсивністю плакав, ба й убирав у конкретні форми ці надії, що вони відповідали моїй особливій схильності до фіктивного віддалення сучасності. Тоді Шомер став для багатьох молодих людей мого покоління невичерпним джерелом високовимогливого, покровительського, діяльного щастя; він залишався таким упродовж багатьох років.

Під час літніх канікул ми зустрічалися щоденно, але вже не в здебільшого темних кафе та їдальнях, а на берегах Дунаю і Донауканалу та на галявинах Пратеру; ми винаймали шлюпки та самокатні човни і цілі години проводили на воді; ми ходили разом на футбольні матчі, особливо на ті, де грав гебрейський спортивний клуб “Гакоа”; ми самі грали у футбол і гандбол. Ми проводили дні і ночі у Віденському лісі, який любили, хоча тоді він був спотворений виритими окопами, а його галявини й гаї були запущені й забруднені.

Фрукти вродили того року добре, влітку і ранньої осені 1918-го їх можна було наїстися досхочу. Сподівання, які поклалися на постачання зерна з України після підписання “Хлібного миру” у Брест-Литовську, не виправдалися. Кожен розумів, що наближається страхотлива зима. Робітники стратегічно важливих заводів вже на початку року організували страйки, протестуючи проти зменшення мізерних хлібних пайків; говорили про пацифістські зібрання, які – легально чи нелегально – скликалися дедалі частіше.

Під час канікул я мав ще більше часу для читання, ніж звичайно. Позаяк серед “другорядних творів”, які мені підсовували бібліотекарки, майже ніколи не траплялися політичні книги, то мої політичні знання залишалися на рівні припізнілого

читача газет. Ім'я Макса Штірнера було одним із тих, які Грімме називав досить часто; коли він говорив про “єдиного”, то посилався при цьому на працю Штірнера “Єдиний та його власність”. Я знайшов цю книгу в бібліотеці, однак прочитав лише кілька перших сторінок. Одне речення: “Я зробив ставку на ніщо, я зробив ставку на себе” – вразило мене, однак невдовзі я дійшов висновку, що цей варіант рядка Гьоте, хоча й дотепний, проте неясний, можливо, навіть позбавлений сенсу. Безперечно, я був несправедливий до Штірнера, тому що я не розумів його. І коли через багато років я справді прочитав його, то знайшов там досить-таки цікаві міркування, але я й далі був розчарований. Існує чимало творів, які, подібно до цього, часто згадуються, проте мало хто їх насправді читає. Лише десь-колись знайдеться хтось, для кого така книга стане Біблією. Чому Грімме був певен, що саме у Макса Штірнера він знайшов Євангеліє індивідуальної свободи і всеохопної, остаточної соціальної емансипації, я не знаю. Він читав “Єдиного” в окопах, під постійними обстрілами ворожої артилерії, розповідав він якось мені, немовби цим можна було все пояснити.

Новорічне свято і День примирення означають для гебреїв кінець літа. У вересневі тижні 1918-го я ходив, як завжди, з батьками в синагогу, яка була обладнана втікачами із Західної Галичини в одному помешканні багатопверхового будинку. Більшість із них були відомі як “бельцекці”, тобто вони були послідовниками династії рабі з Бельцека, яка вважалася особливо фанатичною та політично реакційною, беззастережно вірною урядові й ворожою сіоністам. Для нас ці хасиди були “дикими” молільниками. Вони невтомно розмахували руками, гойдалися усім тулубом, вертіли головою направо й наліво. Вони не співали і майже не декламували псалмів, а викрикували свої молитви, немовби жбурляли їх в обличчя *Ріббоно шел Олам*, Творця світу. Ці насильницькі служби Божі вражали мене своєю безмежною інтенсивністю, але вони не подобалися мені, адже я звик до скандованих речитативів і до мелодій, котрі, принаймні, будили почуття меланхолійної ніжності.

Крики моїх сусідів були мені чужими, їхні жести драгували мене. Я майже не відкривав уст, безмовно пробігаючи очима ту чи іншу сторінку молитовника. Вони викликали в мені навіть не зніяковіння, яке мені кілька років тому, ще в містечку, навіювала їхня догідливість. Тоді я запитував себе, чи Господь і справді так ненаситно й захланно жадає вірнопідданських лестощів. Я оглянувся, побачив батька – майже цілком загорнутого у свій талес – посеред цього галасу я дослухався до його тихого голосу, який співав псалом “*Мін гамецар караті ... De profundis*”. Мене пройняв гострий біль, адже віднині я знав це напевне: Бога нема, ніколи не було, ніколи не буде. Мені не стало страшно від цієї думки, однак я й не почував себе звільненим, це було не так, наче я скинув з себе якийсь тягар. Мені було радше жаль себе, адже я знав, що не зможу втаїти цю свою зневіру і принесу цим батькові величезне розчарування, котре поставить під загрозу наші стосунки, можливо, навіть зруйнує їх.

Мені здається, мовби я пригадую той день осені 1918-го. Це, звичайно, не так, проте переді мною зринають численні подробиці, незначні й важливіші події, більшість із яких залишаються, однак, фрагментарними: це так, немовби кожна наступна з них майже цілковито поглиналася попередньою. Прискорення подій шодня наростало, і шодня треба було призвичаюватися до нового. Неможливо, можливо, вірогідно – все це вважалося істиною, ставало взаємозамінним аж до тотожності.

Влітку я відійшов від політики. Звичайно, ми були за російську революцію, хоча вона поки що й не дотримала того, що обіцяла; ми були проти продовження війни, за її негайне завершення без анексій та контрибуцій; ми були проти спекулянтів, проти капіталістів, проти всіх, хто наживався на наших злиднях. Однак було літо, і ми, підлітки, були щасливі. А тепер знову настала осінь, п'ята воєнна осінь. Чи може найгірше стати ще гіршим? Зробилося нестерпно – треба було насильством покінчити з насильством. Я бігав на зібрання, де промовці, здебільшого опозиційні соціалісти, вимагали негайно, без найменшого зволікання, покласти край війні. Вони говорили, не переводячи духу:

поліційний комісар, котрий сидів біля головуючого, міг втрутитися в будь-яку мить, позбавити їх слова або навіть наказати очистити залу...

Невдовзі так і трапилось: тоді ми знову зібралися надворі, в темній вуличці, під холодним дощем, але були відтіснені і, зрештою, розігнані поліцією. Поспіхом ще заспівали “Інтернаціонал” та пісню російських революціонерів 1905 року “Браття, до сонця, до волі”, повторили гасла. Відтак я відвів, як звичайно, сліпого інваліда війни у віддалений район, до того будинку, в якому, замість кімнати, де мав би право залишатися і вдень, він знайшов собі лише тимчасовий нічліг.

Десь наприкінці жовтня я натрапив під час одного зібрання на Грімме. Він був одягнений у сіру вітрівку й кавалерійські панталони зі шкіряними обмотками. Його обличчя змінилося, він не виглядав краще, однак страдницька складка навколо рота зникла. Він глянув на мене усміхаючись і мовив: “Це і все інше — все стане кращим, а згодом і набагато кращим. Ти, напевне, помітив — у мене нова щелепа. Вона більше не ранить моїх ясен, і я можу говорити, скільки завгодно. Все зараз у русі, скоро тут каменя на камені не залишиться. Ось побачиш”.

Я був здивований тим, що зрадів, побачивши його знову. “Я ще ніколи не помічав, щоб ти посміхався, — мовив він. — А тепер ти раптом почав посміхатися, бо лише тепер відкриваються усі можливості. Ти, наприклад, помітив, що комісар не наважився навіть мукнути, коли увесь зал аплодував атакам на поліцію?”

Ми разом відвели сліпого інваліда додому, на зворотному шляху я спитав про його супутників. “Вони порядні хлопці, надійні гвардійці”, — відповів Грімме і поінформував мене, що існує Червона гвардія, поки що це суміш із різних елементів, добрих і трохи гірших, в першу чергу відпускників і тих, хто сам себе демобілізував.

“Якби тобі виповнилось бодай 16 років, ми могли б прийняти тебе у свої ряди, а так — до речі, з якого ти року?” — запитав він.

“Я народився 12 грудня 1905 року”.

Він пошкодував, що я ще надто малий і слабкий, але втішив мене обіцянкою знайти й для мене якийсь заняття. Незважаючи на всі суперечки, він і далі вбачав у мені свого однодумця. У ті дні це вже дивувало набагато менше, ніж раніше, коли багато хто ввечері розділяв переконання, яке ще вранці відкидав як неймовірно дурне або злочинне, можливо, навіть доносив про нього поліції. Наші шкільні наставники, переважно дрібно-буржуазні обивателі, які мали звичку за кожної нагоди підкреслювати свою відданість потомствений цісарській родині, тепер мляво виражали свій страх перед безладом, який передусім міг бути викликаний дезертирами, що справді наводнили місто, однак вони забували вже згадувати цісаря й армію, яка беззастережно повинна була підкорятися верховному головнокомандувачу.

На прощання Грімме сказав, що він на мене розраховує, і вклав мені в руку якийсь папірець, на якому гумовим штемпелем була відтиснута адреса. Відтак швидко повернувся і прошепотів мені на вухо: “Це моя штабна канцелярія. Удень і вночі — там завжди хтось є. Хаскель чи Ульріх, чи ще хтось, надійний червоногвардієць. Ти просто спитаєш товариша Лангера, так я тепер звуся”.

Тепер гості майже не приходили до нас, тому що батька не було у Відні, він поїхав на стару батьківщину, де намагався врятувати зі свого майна те, що можна було ще врятувати. Йому де не вдавалося, тому він відкладав повернення. Ми боялися за нього, я провів багато годин, ба цілі дні в неопалюваних залах-чекальнях або на вітряних перонах Північного вокзалу, аж поки він, нарешті, після сповненої пригод поїздки по розваленій державі, прибув потягом, вагони якого були розмальовані чеськими гаслами і першими рядками пісні “Kde domov můj”.

Його здивувало, що цісар ще не зрікся престолу, а республіка ще не була проголошена. Те, що це повинно відбутися, здавалося йому настільки очевидним, як і те, що після дня повинна настати ніч. Два роки тому він оплакував цісаря, але тепер

для нього, як і для багатьох інших, це таке близьке минуле відійшло в недосяжну далину. Турботи про завтрашній день затінили все, що було колись. Батько розповідав про польських легіонерів, які прагнули втримати землі Східної Галичини у складі нової Польщі, і про українців, які хотіли заснувати свою власну, Західноукраїнську республіку. Цей конфлікт міг спричинити криваві сутички. І тут гебреї, котрі становлять більшість населення у містечках і в багатьох містах, опиняються між двох вогнів: “Чи камінь упаде на глиняний глек, чи глек упаде на камінь – завжди горе глекові!”

Батько повернувся з рішенням, що родина повинна залишатися у Відні, де всі троє синів матимуть змогу навчатися, а пізніше й працювати. Нам потрібен тільки мир, все інше прийде само собою. Тепер ми знову сиділи всі разом за столом, “цигаркова фабрика”; ми повинні були набивати сотні, тисячі гільз порохнявим, здебільшого низькосортним тютюном. Цього разу усі мовчали, кожен думав про те, що віднині немає дороги назад і що так воно, напевне, й краще. Вітчизна стала чужиною, але що буде, коли й нова вітчизна залишиться чужою?

Ми випили ще по останній склянці чаю, перш ніж піти спати. Батько сказав, дивлячись на матір: “Ми, старі, мусимо ще плентатись доти, доки ви троє не відчуєте, що ми вам непотрібні”. Нам, дітям, слід було заперечити, але ніхто з нас не зронив жодного слова.

Окремо, більшими чи меншими групами, звідусіль стікалися люди у старе місто. Я дивився, як вони наростаючими юрбами йшли мостами Дунайського каналу, ба навіть бігли.

Мені не вдається пригадати, чи я взагалі знав, куди всі йшли і що повинно було відбутися. Нікому не треба було питати дорогу, здавалося, що все котиться природним схилом, котрий спрямовує струмки до річок, а ріки скеровує у численних звивинах до моря. Ми, маса, серед якої я перебував, прийшли до парламенту запізно. Коли ми підійшли до цісарського парку, то почули декілька пострілів, відтак побачили прапор, прапор Республіки. Хтось бачив, начебто якісь люди, більшовики, намага-

лися підняти криваво-червоний прапор, але їм перешкодили зробити це. Казали, що хтось, вождь соціалістів, виступає з промовою, з високої рампи парламенту, але ми не чули його.

“12 листопада 1918-го – історична дата, це вчитимуть діти у школі, цього ніколи не забудуть”, – гордо пояснював якийсь чоловік, котрий виглядав так виснажено, немовби не їв уже багато днів. Хтось відповів йому: “Але, перепрошую, від цієї історичної дати тут ніякого сліду, а незабаром піде дощ”. Ми почекали ще з півгодини, однак нічого не відбувалося. Відтак стало помітно, що маса почала розріджуватися, заворушилась. Я був серед тих, кого через Бальхаузплац і повз церкву міноритів відтіснили на Герренгассе. На Міхаельплац я на якусь мить зупинився, розглядаючи фасад Гофбурга. Звичайно, що нічого не змінилося, це розчарування я намагався втаїти навіть від себе самого. Що ж тоді це за історична дата, що за революція? Чи, може, її початок став одночасно і її кінцем?

Обхідним шляхом, через маленькі безлюдні вулички, я прагнув дістатися кав'ярні Шомеру; я не зустрів там нікого з групи, хіба що двох дорослих дівчат, котрі слухали молодого чоловіка, який співав якусь сентиментальну російську пісеньку, акомпануючи собі на мандоліні. Вони здивовано глянули на мене, і коли я – либонь, з сердитим виразом на обличчі – зауважив: “Почалась революція, а ви тут граєте на мандоліні!” – всі троє так весело засміялися, немовби я вдало пожартував. Я завагався, відтак засміявся з ними. Якусь мить я побув ще там, вони знову затягли пісню, я заспівав разом з ними один куплет і знову рушив у дорогу.

Вдома майже не було що їсти. Те, що проголосили республіку, відав кожен, говорили також про те, що Червона гвардія робила спробу зайняти парламент, однак її легко розігнали. Батьки поводити себе так, немовби революція не була особливою подією, адже кінець війни, а з ним і падіння монархії, настали вже кілька днів тому. У Відні з тривогою, а відтак з глибоким сумом говорили про Віктора Адлера. Поширилися чутки, що він раптово помер. У день тріумфу втомлене серце перестало битися, передавали один одному, немовби цитували передову статтю. При цьому

вдавалися до високих, патетичних слів, щоб віддати шану пролетарському вождеві, синові бюргера, котрий заповів свою спадщину робітничому рухові. Звичайно, він дуже далеко відійшов від гебрейства, констатували з жалем. Але він був зразковим гебреєм у вищому сенсі: вірний ідеї справедливості, він завжди діяв так, як йому веліло його сумління. Тим важчою, ба трагічнішою була втрата, адже Віктор Адлер помер саме того дня, коли можна було починати будівництво мирного, справедливого суспільства.

Я брав участь у цій розмові, згадав про Фріца Адлера, котрий тепер був якраз незаангажованим і, безперечно, міг очолити рух. Розмова перервалася через появу солдата, далекого родича, який віддавна вже вважався зниклим безвісти. У ті дні та в наступні тижні повсякчас зненацька виринали люди, яких уже встигли поховати. Більшість із них потрапили свого часу важкопораненими в полон, і ось тепер майже всі вони поверталися додому каліками.

Я пішов з дому, щоб знайти Грімме-Лангера. В його “штабній канцелярії”, дуже довгим, проте вузьким приміщенні, я зустрів Хаскеля. Весь його одяг був на ньому, здавалося, ще від народження і справляв, як і він сам, вельми злиденне враження. Він сказав, що Краков’як незабаром прийде, Ульріх якраз пішов шукати мене, тому що я був потрібен. Сам він спить тут, у канцелярії, проте лише кілька днів, мовив Хаскель, бо він повертається додому, в своє село. Не тільки заради своїх батьків та іншої родини, але й тому, що збирається одружитися. І він уже знає, з ким.

Незабаром з’явився Грімме-Лангер, супроводжуваний двома солдатами, які носили червоні кокарди. Він кинув мені докірливо: “Ти міг би прийти й раніше”.

Потім додав трохи м’якше: “Через кілька годин, скажімо, через один-два дні, почнеться революція, справжня – і здійснимо її ми. Я пізніше поясню тобі. А зараз приготуйся, ти мусиш виконати важке завдання. *Тепер і негайно*”.

Його супутники сіли за стіл, утворений з двох дощок, покладених на згромаджені пірамідою старі чемодани. Вони при-

несли мені багато записок, що містили один і той самий текст: *Мобілізація! Тривога!* Під цим стояла дата: 13 листопада, 6 годин 30 хвилин, і назва якоїсь кав'ярні в боковому крилі Південного вокзалу. На зворотному боці кожного папірця стояло прізвище, здебільшого без імені, проте з точною адресою, поверхом і номером квартири.

Показуючи на солдатів, Грімме пояснив, що вони червоногвардійці, на яких можна покластися. Це дуже важливо, адже існує небезпека, що певні сили захочуть підкорити собі гвардію і використати її у власних цілях. Тому потрібно, щоб усі добрі люди трималися вкупі. Я повинен повідомити означених на записках товаришів. Те ж саме повинні зробити й інші, тільки він залишиться тут. Як тільки всіх буде повідомлено, я повинен повернутися, і він усе детально пояснить мені.

Я спробував ще раз розтлумачити йому, що не робитиму нічого, поки не знатиму достеменно, яку, власне кажучи, він веде політику, з ким, проти кого. Крім того, вже досить пізно, надто пізно для підлітка мого віку тривожити людей, котрі не знали мене і котрих не знав я. Саме тому, що вже пізно, і брами багатьох будинків можуть замкнуті, мені слід негайно вирушати в дорогу, сказав Грімме, не гаючи часу, зробити все і швидко повернутися. Після цього він усе мені докладно пояснить. Він засунув записки в кишені мого пальто і провів мене до сходів. Я впорядкував записки — їх було дев'ять. Більшість товаришів мешкали у вуличках поміж Табор- і Пратерштрассе. У під'їздах мені довелось орієнтуватися в темряві, це було для мене звичним, однак на поверхах я мусив присвічувати сірником, щоб знайти відповідні двері та кнопку дзвінка.

Ще й сьогодні, коли, пишучи ці рядки, я згадую тих півтори години, мене охоплює якась гнітюча слабкодухість. Хоча на мої дзвінки чи стук скрізь відповідали, проте відчинили мені тільки п'ятеро дверей, за іншими буркотливо, ба й лайливо відмовляли. Здебільшого це були жіночі голоси, які невдоволено розпитували мене, а відтак стверджували, що такий чоловік тут більше не проживає або не хоче більше знати нічого про це, або що все це якась помилка, що тут щось наплутано, а я бовдур.

З тих, хто відчинив мені, тільки один пустив мене через поріг, ще зовсім молодий чоловік у нічній піжамі і довгих кальсонах. Він сказав: “Цей Лангер, можливо, й шляхетний чоловік, але набитий дурень. Він говорить, говорить, не дає нікому й слова вставити, а тому гадає, що вже засунув собі людей до кишені. Червона гвардія розпадеться, як тільки товариство знайде собі краще заняття. А Лангера вони так чи інакше не терплять. Він сам не знає, чого хоче. Соціалісти йому не до вподоби, більшовики не до вподоби – йому ніхто не до вподоби. Викинь до біса ці папірці, йди додому, добряче виспись і забудь про все. Ти ще такий молодий, у тебе все ще попереду. Ось візьми шматочок шоколаду, поклади на язик, щоб він повільно розчинився, тоді його здаватиметься більше”. Він потис мені руку і побажав доброї ночі.

В іншій квартирі мені відчинила огрядна жінка, яка по-світила в обличчя кишеньковим ліхтариком. Вона взяла записку в мене з рук, повільно, по складах, прочитала її, відтак знову по-світила на мене і мовила: “Скажи комісарові, який тебе послав, що війна тривала вже достатньо довго. Кожна жінка, яка ще не зовсім з’їхала з глузду, воліє радше прив’язати свого чоловіка до ліжка, ніж випустити його для того, щоб хтось його забив!”

Тільки один чоловік – голова його була забинтована, одне око перев’язане – сердечно подякував мені і пообіцяв, що з’явиться вчасно. Після того, як я впорався з усім і вертався вже назад до “штабної канцелярії”, на мене напала така втома, що мені захотілося сісти на бруківку, заплющити очі і нічим, нічим більше не перейматися. Водночас у мені зростала певність, що я чинив, як останній ідіот, що я взагалі не міг навести жодного розумного доводу, чому я зв’язався з цим жалюгідним одноруким, з цим політичним упертюхом, з яким мене геть нічого не єднало. Я вирішив покінчити з цим усім, піти додому й ніколи не забувати про цю дурість, ніколи не прощати її собі самому. Проте “канцелярія” все ж лежала на моєму шляху; я хотів повідомити Грімме про марноту своїх візитів і висловити йому свою думку. Перед брамою я зустрів Хаскеля, котрий чекав на мене, аби повідомити, що мені вже не треба підніматися нагору, позаяк

все вже скінчилося. Приходили люди з робітничо-солдатської Ради, щоб заарештувати Краков'яка, тобто, щоб забрати його і, можливо, десь пристрелити. Він боронився, і при цьому зненацька у нього пішла горлом кров. Незнайомці миттю зникли. Ульріх привів матір старшого лейтенанта, вона терміново помістила його в якийсь санаторій дев'ятого району. Хаскель простягнув мені клаптик паперу з адресою санаторію, але я відмовився його взяти, ба навіть глянути. Він мовив:

“Можливо, ти й маєш рацію. Але я, я плачу, адже він був для мене найкращою, наймилішою людиною”. Хаскель голосно схлипнув. Я не знав, як мені його втішити, побажав йому щасливої поїздки і поплівся додому.

“Що з тобою? – спитала мати; вона помацала моє чоло. – Де ти був?”

“У Шомері”, – збрехав я. Вона покликала батька; обое дивилися на мене стурбовано. Я повинен був негайно лягти в ліжку, випити гарячого чаю і ковтнути пігулку аспірину – я зробив усе, що вони мені звелили, без жодного слова, оскільки боявся, що мій голос може видати моє збентеження.

Звичайно, я жалів Грімме за його безмежну самотність, за його сум'яття і хворі легені, але цієї миті я був болісно розчарований самим собою. В той час як батьки говорили до мене, я все ще шукав якогось задовільного пояснення своєї поведінки. Чому я пішов цього вечора до Грімме, чому я дав йому себе вмовити, хоча й вважав його балаканину за цілковите безглуздя? Мені здавалося, що я заслуговував співчуття за те, що без приводу й мети відшукував у темних під'їздах чужих, злиденних будинків людей, щоб принести їм звістку, яка для них нічого не значила і була їм так само небажаною, як і посланець, котрий тривожив їх серед ночі.

Нарешті батьки залишили мене самого. Я брав у руки той чи інший чорний том, однак не міг читати. Кімната, в якій стояв мій диван, була прокурена; я встав, відчинив вікно – знадвору ввірвалося студене, вогке повітря. Мені стало холодно, проте я дуже повільно полічив до десяти, відтак ще раз до десяти, перш ніж зачинити вікно і знову залізти під ковдру, яку натягнув аж

до підборіддя, щоб швидше зігрітися. Я почав кашляти, намагався опанувати себе, проте кашель ставав дедалі сильнішим.

Мати знову ввійшла в мою кімнату, довго дивилася на мене, відтак, відвернувши обличчя, сказала:

“Кашель швидко мине, головне, що ти знову дома. Сьогодні ввечері, щойно ти пішов, знову приходив Ульріх...”

“Як це Ульріх, як це знову приходив?”

“Авжеж, він був тут кілька разів — під різними приводами, головним чином, щоб жебракувати. Хитрющий балакун він, твій Ульріх”.

“Він зовсім не мій, крім того, я дивуюся...”

“Не дивуйся, тримай руки під ковдрою, тобі не варто було відчиняти вікно. Не дивуйся, він якось пішов услід за тобою і з’ясував, де ти мешкаєш. Твое ім’я він знав уже й до цього, проте він хотів знати більше. Сьогодні ввечері він приходив, щоб забрати тебе з собою, як йому було наказано, але й для того, щоб попередити тебе. Чого ти зв’язався з цим офіцером? Шомера з тебе не досить?”

“Шомера з мене досить, і все одно я зв’язався з цим оберлейтенантом Грімме чи як його там звати. Але найгірше те, що я й сам не знаю, чому”.

“І через це ти такий нещасний?”

“Так, адже це жахливо, коли не розумієш сам себе”.

Вона відповіла лише через якусь хвилю:

“Бувають дурощі дурних, але розумні чинять так само багато дурниць, вони лише трохи інакші, не набагато інакші. Отож не переймайся цим особливо, таке трапляється з кожним”.

“Ні, не з кожним — і зі мною це не повинно було трапитися!”

“Чому саме з тобою? Ти що — маєш протекцію у Господа? А хто не має протекції в нього?”

Я хотів пояснити їй, що йдеться не про Господа і не про якусь дурість, а лише про те, що людина мусить розуміти свої

вчинки і знати, чому, для чого вона чинить або не чинить те чи інше. Я почав пояснювати їй, збився і замовк.

Вона пішла на кухню, принесла сироп від кашлю, дала мені дві столові ложки, відтак, без будь-якого зв'язку, почала розповідати мені про своє дитинство. Після розлучення своїх батьків вона залишилася з батьком, який відразу знову одружився. Коли їй було три роки, він найсуворіше заборонив їй коли-небудь зустрічатися з матір'ю, моєю бабою Фейгі, навіть здалеку вітатися з нею і в жодному разі не розмовляти. Баба Фейгі, натомість, чекала її біля підворіття чи за найближчим рогом, проводила з нею дві-три хвилини, розмовляла з нею, цілувала її і знову зникала. Дитина мусила обманювати батька й мачуху, приховувати ці зустрічі, заперечувати, що вона бачила матір і каралася за це. Баба Фейгі довідувалася про все, страждала, гірко скаржилася на кривду, якої завдавали їй та її донечці, проте не відмовлялася від цих зустрічей, котрі аж ніяк не могли залишатися таємними. Їй треба було набратися терпіння і діждатися недалекого майбутнього, коли ніхто вже не зможе завадити їм бачитися одна з одною, коли заманеться, і признаватися одна до одної перед цілим світом, як воно згодом і сталося. Згодом... А тепер баба Фейгі та її колишній чоловік робили життя своєї донечки справжнісіньким пеклом.

“Чому вона робила це — вона, така розумна жінка?” — спитала мати, і в її очах я помітив маленькі круглясті сльози дитини. Для мене було нестерпно бачити, як вона плаче, і я відвернувся.

До чого тут це, запитував я себе, вражений її далеким стражданням, але не в змозі встановити якийсь зв'язок між своєю поведінкою і поведінкою тоді ще молодій баби Фейгі.

“Після моєї операції, коли моя мати була тут, ми говорили з нею про той час, про мої страхи і про жорстокість розлуки. Нам обом було боляче згадувати про це, але ми також і сміялися з того. Особливо з марних намагань віддалити мене від матері”.

Я все ще не бачив зв'язку між своїми місійними ходіннями вночі та стражданнями розлученої жінки, але в той час, коли мати, знову опанувавши себе, несентиментально розповідала про

своє минуле, я раптом зрозумів, що зі мною не трапилось нічого надто поганого, що моя покора Грімме, цьому хворому дури-світові, хоча її й заледве можна пояснити, заледве зізнатися в ній, була насамперед смішною – смішною, проте аж ніяк не *комедією*.

Мати ще раз помацала мій лоб, піднялася і мовила на прощання: “В тебе нема температури, та все одно не йди завтра до школи, побудь дома. Шомер також обійдеться один день без тебе... Батько не хоче тобі цього казати, але його це ображає, оскільки він відчуває, що Шомер віддаляє тебе від нас. І, можливо, тебе ще й тому так тягнуло до того інваліда війни, що ти хочеш утекти не тільки від нас, але й від своїх товаришів... Але чому? Куди? В політику? Вона почекає на тебе. Повір мені, вона почекає. І ти – ти також навчися чекати”.

Я не послухався її поради, оскільки гадав, що час чекання вже минув і настав новий час здійснення всіх сподівань.

ПРИМІТКИ

Альбер Камю (1913-1960) – французький письменник і філософ-екзистенціаліст, автор повісті. “Чужий”, роману-притчі “Чума”, есею “Міф про Сізіфа” та ін.

Тефіллін, тфіллін (гебр.) – молитовні ремінці зі спеціальною коробочкою, які закріплюються під час вранішньої молитви на лобі та на лівій руці. В коробочці містяться написані на пергаменті цитати з Тори (П’ятикнижжя Мойсеевого).

Талес (гебр.) – молитовна накидка з вовни або шовку, яка одягається під час вранішньої молитви і всіх урочистих церемоній.

Штетль (їдиш) – містечко з переважаючим гебрійським населенням, яке утворювало своєрідний замкнутий мікрокосмос, автономну комуну.

Хасиди (від гебр. chassid - “благочестивий”, “побожний”) - прихильники хасидизму - релігійно-містичної течії в юдаїзмі, що виникла у першій половині 18 ст. серед гебрійської бідноти на Україні. Засновником хасидизму вважається Ізраель бен Еліезер (1700-1760), якого частіше називають ще Белшметов (“майстер чудового Божого імені”). Замість талмудичної вченості, хасидизм пропагує безпосереднє, радісне осягнення Бога, в т.ч. і шляхом чуттєвих насолод, екстатичних танців та пісень. Як правило, хасиди гуртуються навколо своїх харизматичних вождів (“вундеррабі”), котрі згодом засновують цілі династії й передають свій титул по спадковості.

“З трьох тисяч мешканців дев’яносто відсотків становили гебреї” – тут автор припускається неточності і явно перебільшує число й питому вагу гебрійського населення в Заболотіві. Австрійська дослідниця Вікторія Лунцер-Талос наводить такі вивірені за архівними джерелами цифри: в 1900 р. в Заболотіві проживало 4232 мешканці, з них 2092 (тобто близько 50%) сповідували юдаїзм. 1735 чоловік належали до греко-католицької конфесії, ще 399 – до римсько-католицької, отож відсоток християнського населення містечка сумарно навіть дещо перевищував кількість гебрійських мешканців (Див.: Stéphane Moses, Joachim Schlör, Julius H.Schoeps (Hrsg.) Manes Sperber als Europäer- Eine Ethik des Widerstands. – Berlin: Edition Hentrich 1996, S.154-157).

Хедер (гебр.) – буквально “кімната”, традиційна гебрейська початкова школа.

Шабат, саббат (гебр.) – традиційний гебрейський день відпочинку, сьомий день тижня зі суворими приписами про заборону працювати, який триває з надвечір'я п'ятниці до суботнього надвечір'я.

Талмуд (гебр.) – буквально “повчання”, “вчення”. Так називають компендіум з різного роду доповненнями до Мойсеевого закону, які спочатку передавалися усно, а з часу зруйнування Єрусалима в 70 р.н.е. фіксувалися на письмі й були завершені до 500 р.н.с. Найперші доповнення до Закону в післябіблійні часи з'явилися під іменем Мішни. Талмуд виріс в основному з дебатів книжників і складається з інтерпретацій Біблії, приписи і правила якої він намагається пристосувати до мінливої дійсності, а також з народних переказів і оповідок.

Олам габа (гебр.) – світ майбутнього, потойбічний світ.

Цадик (гебр.) – праведний, побожний гебрей. У східноєвропейських гебреїв означає також хасидського рабі (вундеррабі).

Civitas Dei (лат.) – держава Господа (перефразування назви твору Августина Блаженного (354-430) “De civitate Dei” (“Про Божий град”).

Агуна (гебр.) – “скована”, “прикута”. Жінка, чоловік якої безслідно пропав, і яка має право знову вийти заміж лише тоді, коли його визнано мертвим.

Йом Кішур (гебр.) – День покути, День всепрощення. Суворий день каяття і посту восени, після гебрейського Нового року, 10-го числа місяця тішрі.

Ярмулка – сатинова або шовкова шапочка, яку гебрейські чоловіки постійно носять замість головного убору, позаяк закон Мойсея забороняє ходити їм з непокритою головою.

Альфред Дрейфус (1859-1935) – судовий процес по звинуваченню офіцера французького Генштабу гебрея Дрейфуса у шпигунстві на користь Німеччини був сфабрикований в 1894 р. реакційною французькою військово-політичною клікою. Справа Дрейфуса знаменувала початок широкомасштабної кампанії шовінізму й антисемітизму. Засуджений французьким судом на довічну каторгу, Дрейфус був помилуваний в 1899 р. під тиском численних протестів світової громадськості (Е.Золя “Я звинувачую!” та ін.).

Луї (гебр.) – “досконалий”, “довершений”; геній, великий учений.

Тора (гебр.) – “вчення”, насамперед П'ятикнижжя Мойсеєве.

Кантор (лат.) – заспівувач у синагозі, “хазан” (гебр.).

Пісня над Піснями – одна з книг Старого Заповіту, зібрання любовних пісень, автором яких вважають царя Соломона.

Каддіш (арамейськ.) – заупокійна молитва, яку впродовж цілого року тричі на день проказують гебреї чоловічої статі (напр., осиротілі сини за упокій душі своїх бабків).

“Пісня про Горста Весселя” – одіозна фашистська пісня, популярна серед солдатів Третього рейху.

“Не нам, Господи, не нам, але Йменню Свосму дай славу” – Книга Псалмів, V, 115.

“Важко бути гебреєм” – гебрейська народна приказка.

“Panta rhei” (грец.) – “все тече”. За давньогрецьким філософом Гераклітом, якому належить даний вислів, усе змінюється, не існує застиглого буття.

Галут (гебр.) – вигнання, депортація. Діаспора або еміграція гебреїв.

Їцхок-Лейбуш Перец (1851-1915) – гебрейський письменник. Писав спершу гебрайською, згодом перейшов на їдиш. Жив у Польщі. Автор поеми “Моніш”, книги оповідань “Подорожні картини”, циклу “Хасидські оповідання” тощо.

Ріббоно шел-Олам (гебр.) – Творець світу.

Gedenk! (їдиш), Erinnere dich! (нім.), Thiskor! (гебр.) – Пам'ятай!

Індивідуальна психологія Адлера – один із напрямків глибинної психології, заснований на вченні австрійського психолога й психіатра Альфреда Адлера (1870-1937), що витікає з його концепції про наявність у індивіда комплексу неповноцінності й прагнення подолати його. На відміну від теорії психоаналізу свого вчителя З.Фройда, А.Адлер надає великого значення соціальній сфері, вважаючи, що в основі людського характеру лежить вроджене соціальне почуття, котре необхідно виховувати й розвивати.

Ici sept héros de la résistance ont été fusillés par les Allemands le 19 Août 1944 (франц.) – тут 19 серпня 1944 року німцями були розстріляні семеро героїв Руху опору.

Булодром (франц. від “boule” – куля, кегля). Спортивний майданчик для французької гри в кеглі.

“біля каруселі, слонів, левів, косуль і коників якої Райнер Марія Рільке описав з надмірною прихильністю” – мається на увазі вірш австрійського поета Р.М.Рільке “Карусель”, котрий має підзаголовок “Люксембурзький сад”.

Естебан Бартоломео Мурільо (1618-1682) – іспанський художник, прославився своїми картинами, які з добродушним гумором зображували життя іспанських бідняків (“Хлопчики з фруктами” та ін.).

Terra incognita, terra ignota (лат.) – невідома, незнана земля.

“Ве ані” (гебр.) – „А я, Яків...” – Книга Буття, 48-49.

Мольєрівський Альцест, мізантроп – автор має на увазі героя комедії Ж.Б.Мольєра „Мізантроп“, котрий відзначається надмірним етичним ригоризмом.

Шадхен (гебр.) – звідник, шлюбний посередник.

“Гьотівський Вертер” – герой роману Й.В.Гьоте „Страждання молодого Вертера“.

Карл Еміль Француз (1848-1904) – австрійський письменник. Народився в Чорткові (нині Тернопільської області). Автор серії нарисів “З напів-Азії”. У своїх оповіданнях, повістях та романах зображував життя галицького штетля (“Гebreї з Барнова”, “Юдит Трахтенберг”, “Блазень” та ін.). Помітне місце в його творчості займала українська тематика (роман “За правду”). Популяризував українську культуру, особливо творчість Т.Г.Шевченка.

Шолом Алейхем (справжнє ім'я Шолом Нохумович Рабинович, 1859-1916) – гебрeйський письменник. Писав по-гебрeйськи, на їдиш та по-російськи. До 1905 р. жив у Росії, пізніше – за кордоном. Його перу належать повісті “Менахем-Мендл”, “Тев'є-молочник”, “Хлопчик Мотл”, романи “Сендер Бланк та його сімейка”, “Йоселе-Соловей”, “Потоп”, “Блукаючі зірки”, “Кривавий жарт”, цикли оповідань “Касрилівка”, “Залізничні оповідання” та ін.

Менделе Мойхер-Сфорім (справжнє ім'я Шолом Яків Абрамович, 1835-1917) – гебрійський письменник. Спочатку писав гебрійською, згодом на їдиші. Жив у Росії. Автор сатиричної п'єси “Такса”, повістей “Маленька людинка”, “Фішка Кульгавий”, “Шапа”, романів “Заповітний перстень”, “Шлойме реб Хаїм”.

Карло Гольдоні (1707-1793) – італійський драматург, реформатор італійського театру, написав 267 п'єс, в т.ч. “Слуга двох панів”, “Хитра вдова”, “Чесна дівчина” та ін. Труффальдіно – герой комедії Гольдоні “Слуга двох панів”.

Сімхат-Тора (гебр.) – буквально радість Тори. Щотижня на шабат читається певний розділ Тори. Коли восени, в останній день свята Суккот, завершується річний цикл, влаштовується веселе свято Сімхат-Тора з бурхливими танцями гебрійських чоловіків.

Процес ритуального вбивства проти Бейліса – судовий процес над гебреєм М.Бейлісом в 1913 р. у Києві за сфабрикованим звинуваченням у ритуальному вбивстві російського хлопчика, організований царським урядом і російськими чорносотенцями. Викликав протест широких кіл громадськості в Росії та за кордоном. Суд присяжних виправдав Бейліса.

Полковник Редль – австро-угорський офіцер, начальник австрійської військової розвідки Альфред Редль, який напередодні Першої світової війни займався шпигунською діяльністю на користь Росії.

Таненберг (нині Стембарк у Північній Польщі) – населений пункт у колишній Східній Пруссії, де 31 серпня 1914 р. відбулася одна з найбільших битв Першої світової війни між російськими та німецькими військами, в якій російське військо зазнало нищівної поразки (90000 полонених, близько 40000 убитих).

Пратер – віденський парк, улюблене місце відпочинку віденців.

Бет-Олам (гебр.) – буквально Дім світу, Дім вічності; гебрійський цвинтар.

“Я єдиний врятувався, щоб сповістити тебе, Йове” – біблійна ремінісценція з Книги Йова.

Граф Карл фон Штюргк (1859-1916) – австрійський політик. У 1911-1916 рр. очолював австрійський уряд. Його політика сприяла розв'язуванню Першої світової війни. Убитий соціалістом Фрідріхом Адлером.

Фрідріх Адлер (1879-1960) – австрійський соціаліст. Один з лідерів австрійської соціал-демократії. В 1916 р. застрелив прем'єр-міністра графа фон Штюртка за відмову відновити права австрійського парламенту, розпущеного в 1914 р.

Віктор Адлер (1852-1918) – один із засновників і вождів австрійської соціал-демократичної партії. Під час Першої світової війни дотримувався центристських поглядів. В 1918 р. – міністр закордонних справ Австрії.

“Дружину йому вбили, син помер у розквіті літ, його небожа, престолонаслідника, застрелили в Сараєво” – дружина Франца-Йосифа I, цісарева Елізабет Амалія Євгенія (Сіссі, 1837-1898), одна з найвродливіших жінок свого часу, яка вела дещо відсторонений спосіб життя (замок Ахіллейон на острові Корфу), була вбита у Женеві анархістом Лукчені; кронпринц Рудольф (1858-1889) наклав на себе руки внаслідок політичних інтриг та через неможливість одружитися з коханою жінкою (трагедія в Майєрлінгу); небіж, ерцгерцог Франц-Фердинанд (1863-1914), з 1898 р. заступник головного командувача австрійської армії, один з ініціаторів анексії Боснії і Герцеговини, був застрелений у Сараєво членом конспіративної групи “Молода Боснія” Гаврилом Принципом, що стало приводом до початку Першої світової війни.

Йоганн Непомук Нестрой (1801-1862) – австрійський комедіограф і актор, засновник і головний представник віденського комічного театру. Серед найпопулярніших п'єс Нестроя – “Злий дух Люмпацівагабундус”, “Напіввідвал і бельетаж”, “Талісман”, “Свобода в Крвінкелі” та ін.

“Іфігенія в Тавриді” – драма Й.В.Гьоте.

Едмон Флег (1874-1963) – французький письменник швейцарського походження, розробляв у своїх віршах, романах, драмах та есеях історію єврейства (“Слухай, Ізраїлю!”, “Єврейська антологія”, “Маленький пророк” та ін.).

Фрідріх Герштекер (1816-1872) – німецький письменник. Багато мандрував по світу (США, Південна Америка, Австралія). Автор захоплюючих пригодницьких романів та репортажів (“Річкові пірати на Міссісіпі”, “Дикий світ”, “У Мексиці” та ін.).

“Мандри Гуллівера” – роман англійського письменника Джонатана Свіфта (1667-1745).

Карл (1887-1922) – останній австрійський цісар з роду Габсбургів. Помер у вигнанні на о.Мадейра.

Барміцва (гебр.) – свято конфірмації.

Орех, ойрах (гебр.) – гість, якого запрошують до столу на шабат та в інші святкові дні.

Consilium abeundi (лат.) – буквально “порада піти геть”, пропозиція покинути навчальний заклад. Зазвичай використовувалась як дисциплінарний чинник з метою тиску на школярів або студентів.

Шомер (гебр.) – гебрейська скаутівська організація.

Кіббуц (гебр.) – поселення-комуна в Ізраїлі.

Егон Шіле (1890-1918) – австрійський художник-експресіоніст, картини якого відзначаються нервовим напруженням ракурсів та лінії.

Лорд Артур Джеймс Бальфур (1848-1930) – британський політик, видатний діяч консервативної партії; 1902-1905 – прем’єр-міністр, 1916-1919 – міністр закордонних справ Великої Британії.

Ахілл – герой “Іліади” Гомера, втілення відваги й доблесті.

“Клятва на Високім Майснері”. Високий Майснер – гористе плато поблизу німецького міста Касселя (749 м), давньогерманське місце присяг. Тут в 1913 р. на зібранні німецької молоді були прийняті т.зв. “Майснерські формули”, за якими життя молоді повинно було ґрунтуватися на засадах внутрішньої правдивості, високої відповідальності та власного призначення.

Густав Винекен (1875-1964) – німецький педагог, займався проблемами молоді, обстоював ідеї ювенізму (від лат. juvenalis – молодий, юний), згідно з якими молодість – це не тільки вікова фаза, але й якісно відмінний період людського життя. Автор праць “Школа і молодіжна культура”, “Боротьба за молодь”, “Ерос”, “Європейський дух” та ін.

“Zupfgeigenhansel” – збірник німецьких народних пісень.

Брест-Литовський хлібний мир – мирний договір Радянської Росії з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, підписаний 3 березня 1918 р. у Брест-Литовську, за яким Німеччина анексувала Польщу, Прибалтику, частини Білорусії та Закавказзя й отримувала контрибуцію в сумі шість мільярдів марок. Забезпечив Росії вихід з Першої світової війни і мирну передишку. В рамках брест-литовських переговорів 9 лютого 1918 р. було укладено мирний договір з Українською Народною Республікою, який передбачав поставки Австрії та Німеччині зерна з України.

Макс Штірнер (справжнє ім'я Каспар Шмідт, 1806-1856) – німецький філософ. У своїй праці “Єдиний та його власність” проводив ідею послідовного егоцентризму.

“Мін гамецар караті De profundis” (гебр., лат.) – початок покутного псалму, який читається як відхідна молитва над умираючим (Книга Псалмів, 130, 1-2): “З глибин я взиваю до Тебе, о Господи!”

“Kde domov moj” (чеськ.) – “Де дім мій” (популярна чеська пісня).

ШПЕРБЕР Манес

Ш 83. ГОСПОДНІ ВОДНОСИ. Переклад, передмова, примітки та концепція видання Петра Рихла. Чернівці: "Молодий буковинець", 2000. - 216с.

Манес Шпербер (1905-1984) - видатний австрійський письменник, психолог, соціолог ХХ століття, невтомний борець за суспільну демократію, гуманізм та права особистості. Його твори порушують проблеми політики й моралі, пристосуванства й опору, деспотії і свободи. "Господні водноси" - перша частина автобіографічної трилогії "Все, що минуло...", котра оповідає про дитинство автора у галицькому містечку Заболотіві напередодні Першої світової війни та про втечу родини внаслідок воєнних подій до Відня.

ББК 84.4(4АВТ.-4Укр.)

**Манес ШПЕРБЕР.
Господні водноси.**

Редактор	Богдан ЗАГАЙСЬКИЙ
Технічний редактор	Ігор СТУСИК
Коректори	Любов ГРУБА, Оксана ЛЕЩИК

Підписано до друку 11.01.2000р. Формат 60x84/16. Папір офсетний №1. Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 10,75. Обл.-вид. арк 13,5. Тираж 1500. Зам № 9214.

Видавництво газети "Молодий буковинець", 58000, м. Чернівці, вул. Головна, 41. Районна друкарня. 58400, м. Сторожинець, вул. О. Кобилянської, 7.
ВАТ "Коломийська друкарня ім. Шухевича" 78200, м. Коломия, вул. Г. Мазепи, 235.

НБ ПНУС

722769